

Journal of the Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

ISSN 0374-8588

'Do Research For the Good of Mankind'

- Pt. Jawaharlal Nehru

Vol. LVII

Nos. 1-2

January-June, 2012

Editors

Dr. Bharati Shelat

Dr. Krishnakant Kadakia

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા

સ્ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણિભિઃ પ્રીણયન્તઃ ।

પરગુણપરમાણૂં પર્વતીકૃત્ય નિત્યં

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

નીતિશતકમ્ - ૭૧

મન, વાણી અને કાયામાં પુણ્યકર્મરૂપી અમૃતથી પરિપૂર્ણ, અનેક પ્રકારના ઉપકારોથી
બ્રહ્મ લોકને પ્રસન્ન કરનાર અને બીજાના પરમાણુ જેટલા સૂક્ષ્મ ગુણોને પર્વત સમાન વિસ્તૃત
કરીને પોતાના હૃદયમાં પ્રકૃલિત રહેનાર સત્પુરુષો (આ સંસારમાં) કેટલા છે ?

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

50th Year of its establishment

પરંપરા એકેડેમીના ૧૮-૨-૧૨ના વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે આશીર્વચન આપતા અમદાવાદના મેયરશ્રી અસિતભાઈ વોરા સંબોધન કરે છે ત્યારે બાજુમાં ડાબેથી ડૉ. સુનીલ કોઠારી, પૌશાલી ચેટર્જી, ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય, નવીનચંદ્રભાઈ હરિયા, કિરીટભાઈ શાહ, કેલાસબેન શાહ, ડૉ. મોનિકા શાહ, નંદિનીબેન, ડૉ. એસ. ડી. દેસાઈ, નૃત્યગુરુ કુમુદિનીબેન લાખિયા, પદ્મવિભૂષણશ્રી નૃત્યગુરુ રાજા રેડ્ડી તથા નૃત્યાંગના બીજલ હરિયા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. (જુઓ : અમૃત ઉપાધ્યાયનો લેખ).

મણિપુરી નૃત્યનું લાક્ષણિક પુંગ-ચોલમ્ (મૃદંગ જેવો ઢોલ લઈને થતું નૃત્ય) નૃત્ય અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રેક્ષકોએ મન ભરીને આ નૃત્ય માણ્યું હતું.
કલાકારો - ડાબેથી
૧. પૌશાલી ચેટર્જી, ૨. બ્રિજેન સિંઘ, ૩. મારાલિ ચૌધરી.
(જુઓ : અમૃત ઉપાધ્યાયનો લેખ.)

પ્રાચીન મંદિર
(જુઓ : નવીનચંદ્ર પારેખનો લેખ.)

Editorial

We are pleased to bring out the Jan.-June, 2012 issue of the Gujarat Research Society Journal, Vol. LVII, No. 1-2. Lastly a Souvenir was published in view of the 50th years of its completion of the Ahmedabad branch of Gujarat Research Society. In view of the celebration of the 50th year of the Institute, a lecture series was arranged and reputed scholars were invited to deliver the lectures on 'Shivamahimnastotra', 'Shree Narsimhrav Bholanath Divetia', 'Present-day problems in the country' and 'Practical aspects of Vedānta'. These four lectures were delivered by scholars like Dr. Vasudev Pathak, Dr. Naresh Ved, Prof. Dinesh Shukla and Dr. Gitaben Mehta, respectively. A book on '*Ahmedabad nā Khatpatro*' was also prepared by Dr. Bharati Shelat and Dr. Zuber Qureshi and was published by the Gujarat Research Society.

The editors take note of the sad demise of Shree Sureshbhai Dalal, vice president of Gujarat Research Society, Bombay, whose contribution to the society's welfare shall be remembered for ever.

The present issue of the Journal contains articles on Iconography, Business Management, Education, Sanskrit Sāhitya, Coins of Gujarat, Temple architecture, on Swami Vivekanand. and Medical problems like addiction. We hope the readers shall rejoice going through the Journal.

Bharati Shelat
Krishnakant Kadakia

Guidelines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The line drawings and the photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the Editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :

U. S. A. : 8 \$ (including postage)

Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4 : Rs. 5,000/-

Cover Page 3 : Rs. 4,000/-

Cover page 2 : Rs. 5000/-

Full Page : Rs. 3,000/-

Half Page : Rs. 1,500/-

For correspondence write to :

Hon. Director,

Gujarat Research Society

445, Paldi (West),

Opp. ESI Dispensary,

D. 42, AHMEDABAD-380007

Publication Year : 2011

Printed by : **Krishna Graphics**

966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013

Ph. : 079-27494393. (M) 9426300640

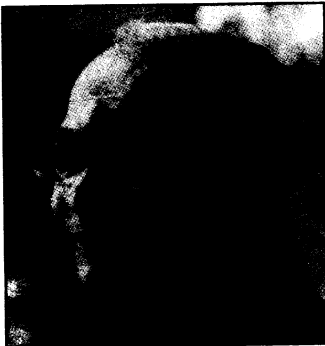
ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી અમદાવાદ શાખા

હોદ્દાદારોની સૂચિ

૨૦૧૨-૨૦૧૩

પ્રમુખશ્રી	:	ડૉ. નીતિનભાઈ સુમંતભાઈ શાહ
ઉપપ્રમુખશ્રી	:	શ્રી કલ્યાણભાઈ ત્રિકમલાલ શાહ
ઉપપ્રમુખશ્રી	:	શ્રી ક્ષિતીશભાઈ મદનમોહન
માનદ નિયામક	:	ડૉ. ભારતીબહેન શેલત
માનદ મંત્રી	:	શ્રી ગૌરાંગભાઈ દિવેટિયા
માનનીય સભ્યશ્રીઓ	:	શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા
	:	ડૉ. પંકજભાઈ શાહ
	:	ડૉ. કીર્તિકુમાર શેલત
	:	શ્રી યોગેશભાઈ બી. પટેલ
	:	ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા
કો-ઓર્ડિનેટર	:	શ્રી મદનમોહન વૈષ્ણવ

શ્રદ્ધાંજલિ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદની કાર્યવાહક સમિતિ સંસ્થાના મુંબઈ ખાતેના વાઈસ પ્રેસિડન્ટ શ્રી સુરેશભાઈ દલાલના તા. ૧૦-૮-૨૦૧૨ના રોજ થયેલ અવસાનની દુઃખદ નોંધ લે છે અને તેમણે સંસ્થાને આપેલી સેવાઓને બિરદાવે છે. ઈશ્વર તેમના આત્માને ચિરશાંતિ અર્પે એ જ અભ્યર્થના.

જન્મ : ૧૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૩૨

અવસાન : ૧૦ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૨ (જન્માષ્ટમી)

કાર્યવાહક સમિતિ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

Editorial

The Chance Find of a Kuṣāṇa image of Viṣṇu	Dr. A. L. Srivastava	૧
Place-Names of the Districts and Talukas of Gujarat	Dr. Rasesh Jamindar	૪
Teachers' attitude towards Training in Higher Education	Dr. Jayant Vyas	૧૩
Environmental Education in Museums & formal Educational Institutions	Shefalika Awasthi	૧૭
Some Interesting Coins of Amin Khan Ghorī, the Local Ruler of Junagadh	Dr. Kishorchandra Pathak	૨૩
Managing Emerging Business with Customer Relationship Management	Ajay P. Tiwari	૨૯
પુરાણશાસ્ત્ર-સુરક્ષા : સમસ્યા ઓર સમાધાન	ડૉ. સમીર કે. પ્રજાપતિ	૪૧
ભગવદ્ગીતા મેં નિરૂપિત સ્વયં સ્વસ્થ રહને કી કલા	ડૉ. મહાકાન્ત જે. જોશી	૪૯
વૈશ્વકીરણ કે યુગ મેં સ્વામી વિવેકાનન્દ કે વિચારોં કી પ્રાસંગિકતા	ડૉ. ભાવના ત્રિપાઠી	૫૪
કાળેશ્વરીનું સ્થાપત્યસંકુલ	નવીનચંદ્ર ગિરધરલાલ પારેખ	૫૮
પંચમહાલ : પ્રગતિના પંથે	ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૬૧
અમદાવાદના ખાડિયા વિસ્તારની ધોબીની પોળનું ઘરગીરો ખતપત્ર : વિ.સં. ૧૮૪૮	ડૉ. ભારતી શેલત	૬૭
બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	ડૉ. ઉમા ઇ. દેવાશ્રયી	૮૦
મારો પ્રિય વિદ્યાર્થી	ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા	૮૪
પરંપરાથી પ્રગતિ ભણી પ્રયાણ કરતી નારીનો સાક્ષાત્કાર : 'પાર્વતીકુંવર આખ્યાન'	નિવ્યા પટેલ	૯૨
અબ્બાસ તૈયબજાનાં પુત્રી રૈહાના તૈયબજાનો જૂનો પત્ર	ડૉ. નીલાંજના શાહ	૧૦૫
સ્ટ્રેસ (Stress)	ડૉ. પ્રણવ શેલત	૧૦૯
'ભારતીય નૃત્યના નવા પ્રવાહો' વિશે ડૉ. સુનીલ કોઠારીનો વાતલાપ	ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય	૧૧૨
અહેવાલ : અમદાવાદની પરંપરા એકેડેમી ઓફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સનો અનોખો 'નૃત્યપરંપરા એવં સંસ્કૃતિ મહોત્સવ, ૨૦૧૨' કાર્યક્રમ	ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય	૧૧૪
પ્રાકૃત ભાષા કે પોષણ સે સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ ઓર ધર્મ-દર્શન કા પોષણ હોતા હૈ ।	ડૉ. ફૂલચંદ જૈન પ્રેમી	૧૧૬

Book Review

Priceless Treasure for Younger Generation : Hindu Womahood	Dr. Rasesh Jamindar	૧૧૮
---	---------------------	-----

The Chance Find of a Kuṣāṇa image of Viṣṇu

Dr. A. L. Srivastava*

My friend Dr. K..S. Shukla is an archaeologist. He participated in excavations at many sites including Kālibangān in Rajasthan during the 60s of the last century while he was doing his diploma course from the National School of Archaeology, New Delhi. Later, he surveyed almost all the areas of the district Unnao in U.P. and explored many sites yielding prehistoric, proto-historic and historical material and antiquities in the Ganga Valley and in the Sai Valley.¹ During his survey tours in the Sai Valley, once he discovered a Viṣṇu image, which is being described and discussed in this short paper.

Before describing the image, we would like to say in brief about the divinity and iconographic features of Viṣṇu. Viṣṇu is the second member of *Devatrayī*, the Brahmanical Trinity of Gods - Brahmā, Viṣṇu and Maheśa. He stands for *sattva guṇa*, the quality of goodness and shares the burden of maintenance (*pālana*) of the universe in every respect. That is why, Viṣṇu gets himself incarnated at times for protection of righteous, destruction of the evils and establishment of the Law and Order as Śrīmad-Bhagavadgītā says –

Paritrāṇāya sādḥūnām vināśāya ca duṣkṛtām /
*Dharma-saṁsthāpanārthāya sambhavāmi yuge yuge //*²

In the Brahmanical tradition, Viṣṇu has been conceived as a four-armed god, exquisitely handsome but yielding unfathomable power, at the same time everlasting compassion for his devotees. His main emblems (or *āyudhas*) are *śaṅkha* (conch-shell), *cakra* (wheel) and *gadā* (mace) known as Pāñcājanya, Sudarśana and Kaumodaki by names, respectively. Later on, *padma*, the lotus also came to be added as his fourth emblem.

Now we describe the image of Viṣṇu in question, which was a chance find from Sanchānakot situated on the bank of the river Sai in District Unnao, U.P. Only the upper half of the image is extant; its lower half from the waist is no more. However, what remains is quite sufficient in representing all the iconographical elements and traits to portray the sculpture. The beautiful and smiling figure of the deity is *caturbhuja* i.e. four-armed. Clockwise, the lower right hand is raised up to shoulder in *abhaya mudrā*, the gesture of fearlessness; the upper right hand holds *gadā*, the mace with an ornamented round top on which the fingers of the god are clearly visible; the upper left hand holds *cakra*, the wheel and the lower left hand holds what looks like *śaṅkha*, the conch-shell.

All the emblems or attributes in the hands of the deity are quite in accor-

* Former Associate Professor of AIC & Archaeology, CMP College, University of Allahabad.
Re. : 1B, Street 24, Sector 9, Bhilai-490009 C.G.

dance with the canonical norms codified in the *śilpa*-treatises. On early images of Viṣṇu up to the Gupta period (4th-5th century A.D.), *padma*, the lotus is not found. Even, in literature too, it is conspicuous by its absence till the same time. In the Rāmāyaṇa, Mahābhārata, Varāhapurāṇa, Vāyupurāṇa and Agnipurāṇa, only ‘*śaṅkha-cakra-gadādhara*’ form of Viṣṇu is mentioned. The Purāṇas describing Viṣṇu with *śaṅkha*, *cakra*, *gadā* and *padma* also describe him with only the first three emblems at more places.³

The head-gear (tiara) of the image consists of an ornamental band having betel leaf-like projection in the middle followed by a similar large and round attachment, which is also decorated with a line of dots placed in the form of an upper half circle. The smiling face of the deity bears a round *tilaka* mark (*ūrṇā*) between the eyebrows. The figure is decked with the ear-pendants (*kuṇḍalas*), the short necklace with a large round pendulum (*graiveyaka* or *kaṇṭhā*), the armlets (*keyūras*) and bracelets (*kaṅkaṇas*). Traces of a wide garland hanging down below the navel region may be taken to be the earlier form of *vanamālā*, well known garland of Viṣṇu (Fig.1).

This image of Viṣṇu looks quite similar to one complete image of Viṣṇu in the Government Museum, Mathura (acc.no. 34.2487) dated first century A.D.⁴ In the image of the Mathura Museum, the rod of the *gadā* is placed on the ground. If seen together, both the images display similar attributes in similar hands with similar positions. The head-gear and other ornaments are also similar in design. Carving of facial features, too, is akin to each other (Fig.2).

Thus, the features, emblems, postures, decoration and modeling, all alike, make the image from Sanchankot under review also datable to the first century A.D. i.e. the Kuṣāṇa period.

References

1. K.S. Shukla, *Archaeology of Unnao District*, B.R Publishing Corporation, New Delhi, 1986.
2. *Śrīmad-Bhagavadgītā*, IV.8 (Gita Press Gorakhpur, 24th Edition, VS. 2034).
3. N.P. Joshi, *Prācīna Bhāratiya Mūrti-vijñāna*, Bihar Rashtra Bhasha Parishad, Patna, 1977, pp.78-79.
4. *Ibid*, pl.48.

Photo Courtesy

Fig.1 : Dr. K..S. Shukla, Bangarmau (Unnao), U.P.

Fig.2 : American Institute of Indian Studies, Varanasi (Neg.no.20-3).

Fig.1 Chaturbhuja Viṣṇu Sanchaukot (Dist. Unnao, U.P.) Kuṣāṇa

Fig. 2
Mathura Museum,
Acc No. 34.2487

Place-Names of the Districts and Talukas of Gujarat

◆
Dr. Rasesh Jamindar*

The State of place-names in Gujarat

Considering that though the onomastics is a science by itself, unfortunately, it has yet to get due recognition from scholars across varied disciplines. Without doubt, though it is certainly a very useful non-traditional and un-conventional source material for reconstructing history of any given time of any given region especially of our multi-faceted, multi-lingual, multi-coloured and multi-religious country; teachers of modern history in Gujarat, – and they certainly outnumbered indologists and archaeologists, who definitely use this source-material, – do not consider this material worthy of employing for they do not have perspective understanding of the usefulness and utility of onomastics, onomathesia, onomasiology, onomasticon and onomastology. Those who have indological back-ground and archaeological aptitude do appreciate this science and use it frequently. There are few teachers of architecture, of linguistics and of social-anthropology who are immensely inclined to employ this science of onomastics in their research.

And such some knowledgeable and knowable teachers enthusiastically dared to start an organisation way back in 1957 in Vadodara-Gujarat namely *Gujarat Sthalaṇāma Saṁsad*. The poineers were stalwarts like professor R.N.Mehta, the noted and seasoned archaeologist of our nation; and professor B. J. Sandesara, the reputed Indologist and Sanskrutist. Ten lectures were delivered under the auspices of this organisation during 1957 and 1963. These lectures in Gujarati were published in a book-form as *Gujarat Sthalaṇāma Saṁsad Vyākhyānmālā* in 1965.

Though not associated with this organisation but who has done remarkable and inspiring work independently is none other than the known indologist and grammarian Professor H.C. Bhāyāṇi and under his esteemed guidance and consultation the *Gujarat Sāhitya Akādami* has published a book entitled as *Gujarat Gāma-Nāma-Sūchi* in 1996 which is based on the earlier work *Nakshāmāñ Gujarat*, a compendium of place-names of Gujarat with necessary information regarding geography, topography, agriculture, rivers, mountains, economy et cetera of each district as preamble in 1973 and reprinted in 1999 by the *Gujarat Rājya Grantha Nirmāṇ Board*. This Publication is a brain child of its first Director Professor I. J. Patel, the versatile educationist of our country.

Under the Guidance of this author and so also of visiting faculty professor R.N.Mehta nearly 40 dissertations were prepared on place-names of Gujarat by the

* પૂર્વ અધ્યક્ષ અને પ્રાધ્યાપક, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ, મ.દે. સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

post-graduate students of the Department of History and Culture of the Gujarat Vidyapith, founded by Mahatma Gandhiji in 1920 in the wake of non-cooperation movement, between 1985 and 1994. This author has completed his project of *Gujaratnāñ Gāmanāmono Sārthakosh* (2003) supported by the Gujarat Rajya Abhilekhagar, which is yet to see the day-light.

But it was professor H. D. Sankalia who has given a special status to the study of place-names prominently and primerily in forties of the 20th century. Of course, his is not the sepearate study to offer us; but he certainly took the laudable initiative by giving some of profuse appendices in two of his works on Gujarat, namely, the *Archaeology of Gujarat* (1941) and the *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat* (1949). Thus he showed the direction specifically and offered its usage as a research source tool for writing of cultural history of our country.

Recently, the Centre for Environmental Planning and Technology Institute of Amdāvād (now a deemed university known as the CEPT University) has purposefully introduced a course on 'Settlements and Place names' since 2007 for its third semester students of the Masters Programme in Architectural and Settlement Conservation. This author teaches this course since then. Courtesy professor R. J. Vasavada of this university.

With this brief preamble on the state of the scattered studies on place-names of Gujarat, here in this article this author desires to analyse the names of district and taluka headquarters. There are now 25 districts and 223 talukas.

Before discussing them let me here briefly introduce the profile of cultural trends of Gujarat history.

Mosaic of Gujarati Culture

In spite of the synthetic fabric of our nation's cultural unity, every one of her regions from remotest times, has developed and possessed socio-cultural traditions of its own. It is this synthesis, of these sepearate and diverse social and cultural traditions subsisting in different parts of our country and at the same time possessing distinctive individualities, that constitutes the mosaic of *Bhāratiya Samskruti*.¹ Gujarat is no exception to this and hence this overview.

Gujarat has been from the most earliest times a busy field of actions, reactions and interactions of many ethnic and linguistic forces in our subcontinents. Waves after waves of nations and races and more so faith have swept over its face with their peculiar social, cultural and political institutions; creeds and cultures, languages and dialects as varied and variegated as themselves. But during all these phases and processes, Sanskrut remained a backbone factor across the time.²

Generally, Gujarat represents the territories that actually comprised the Gujarat from the Chaulukya period and the territories known in the earlier period under

different names such as *Ānarta*, *Lāṭa*, *Aparāṇta*, *Surāshtra* and *Kachchha*. *Ānarta* forms presentday north Gujarat, while *Lāṭa* that of central and southern Gujarat. These boundaries of Gujarat have been found varying through the course of history.

First known use of Gujarat

Gujarat derives her name from Prakrut *Gujjarātt* i.e. *Gurjara Rāshṭra* in Sanskrit, meaning thereby the 'land of Gurjaras'. The Gurjaras are believed to be an immigrant tribe, who entered our country alongwith Hunas and settled in Rajasthan. The Gurjars, since called *Arbudes*, passed through Panjab and settled in some parts of Mt. Arbuda. These areas come to be known in due course as *Gujarat*, a name which became popular around the 10th century A.D. It is noteworthy, however, that no Gujarat Chronicles, with exception of *Āchārya Hemachandrasūri* and his commentator *Abhayatilaka Gaṇi*, used the word *Gurjarātra*. The Familiar terms in the chronicles are *Gurjarabhūmi*, *Gurjaramaṇḍala*, *Gurjaradharitrī* and *Gurjaradharā*; the last one being used even during the muslim period by Sanskrit writers. It may, therefore, be concluded that during the 12th century A.D. the word *Gurjarātra* and some of its variants were in use to denote a part of Gujarat, but only sanctioned by Hemchandrācārya was *Gujarātra*.³

Profile of Geographical Divisions :

Following is the bird-eye view survey of each district having how many Taluka-head-quarters and number of villages therein :⁴

	Name of District	Number of Talukas	Number of Villages
(1)	Amdāvād	11	546
(2)	Amreli	11	615
(3)	Āṇand	8	350
(4)	Banāskānthā	12	1244
(5)	Bharuch	8	657
(6)	Bhāvnagar	11	790
(7)	Dāhod	7	693
(8)	Dāng	1	311
(9)	Gandhinagar	4	291
(10)	Jāmnagar	10	698
(11)	Jūnāgaḍḥ	14	923
(12)	Khèḍā	10	612
(13)	Kachchha	10	886
(14)	Mahēsānā	9	593
(15)	Narmadā	4	552
(16)	Navsāri	5	374
(17)	Pañchmahāls	11	1201
(18)	Pāṭaṇ	08	517

(19)	Porbandar	3	182
(20)	Rājkot	14	844
(21)	Sābarkānthā	13	1372
(22)	Surat	12	852
(23)	Surendranagar	10	650
(24)	Tāpi	2	315
(25)	Vaḍodarā	12	1548
(26)	Valsād	5	450

Analysis of the names of districts

(1) **Amdāvād** : This name is derived from Ahmedābād, which was named after its founder Ahmadshah. (Ahmad = a muslim name of a person + Ābād = populated, prosperous, fertile land, settlement etc.). That is this settlement is named after its founder, who was no other than the mighty Gujarat Sultan Ahmadshah who founded this city on 4th February, 1413 A.D. This city is located on both the banks of river Sabarmati. It was the capital of the Gujarat Sultanate from 1413 to 1573 A.D. and again the capital of this state of Gujarat from 1st May, 1950 to 1st May, 1970. Since 1970 Gandhinagar is the permanent capital of this state. Amdāvād is the cultural pivot of Gujarat from every angle. Its historicity is very wellknown and interesting. By any reason, Amdāvād is a complex and integrated city which has the potentials to attract any scholar of any discipline to study one's own interest and concerned area to one's satisfaction. So to say Amdāvād is a city by itself. It is known for Muslim architecture ever since.

(2) **Amreli** : (Amar = immortal + Ili = a derivative form of *Palli* = a small village). It is believed that this name is also derived from Sanskrit word *Amarvel* = a kind of parasitic twiner or plant i.e. *cuscuta hyalina*. This plant is generally growing on trees and hedges. Another meaning of this name comes from Ām=mango+Rel = abundance. A settlement near Amarvel or an immortal village. This is a historical place and houses a good historio-cultural museum. Many western Kshatrpa coins have been unearthed from this place. The museum here has nearly 1000 coins from Panchamarked coins through Baburi dynasty, Princely States.

(3) **Āṇand** : (Āṇa is derived from Sanskrit Ājñā and Prakrit Āṇā = order, command, permission, proclamation, authority + Ada = a derivation from Sanskrit word Sadma = house, residence. A settlement founded by some authority. It is also believed that this name has been derived from one saint Āṇandabābā, whose hut is there. Āṇand is known the world over as Amul Anand, a milk dairy. Agriculture university is also here. This centre is a hub of education also. Formally, a Taluka head-quarter under the Kheda district, now is a district headquarter. Āṇand means Joy, delight.

(4) **Banāskānthā** : (Banās is the name of a river + Kānthā = riverbank or seashore). Hence, this district is located or situated on the bank of river Banās. This

district is one of the three districts of the northern part of the main land Gujarat. Pālanpur is the district head-quarter. Many weapons have been unearthed of the late stoneage from the valley of Banas river. In Mahābhārata and Padmapurāṇa there is a mention of river Parṇāshā. It is believed that this Parṇāshā or Bārṇāshā is this Banas river. Jaina sources call it Bannāsā. Parṇāshā > Varṇāshā > Barṇāshā > Banās.

(5) **Bharuch** : Originally it is called Bharukachchha. On the northern bank of river Narmada this town is situated. This is a very historic city. Religiously, it is a the sacred place both for Buddha and Jaina faiths. In Periplus it is called Baryagaza. It is a port on the bank of river Narmada. Bharukachchha is also mentioned in the cave-inscriptions of Ushavadāta, the son-in-law of the Western Kshatrpa king Nahapāna. It was Āhār then i.e. the district head-quarter. Hence, from Bharukachchha it has become Bharucha. (Bhar = deep valley, tide, it is used both as prefix and suffix in Gujarati + ucha = a derivative term of Kachchha = tortoise, border, border region, marshy land.) A settlement on the river bank or near a tortoise land or marshy land. Bharuch is the head town of the same district.

(6) **Bhāvnagar** : (Bhāv = a short derivative of the person-name Bhāvsimhji, a ruler of Bhavnagar state + Nagar = residence). A city founded by the Mahārāja Bhāvsimhji and hence it is named after him. He was a very popular and benevolent ruler of this state - a princely state. It is a port and hub of educational activity. Bhavnagar university is located here. Another meaning of Bhāv is love or affection. Bhāvsimhji himself was very affectionate ruler.

(7) **Dāhod** : (Da is derived from Do = two + Had = border). Hence, a settlement situated at the point where two borders meet. Dahod is a historical place and some inscriptions have been found from here. Two borders of Gujarat and Rajasthana meet at this place. Hence it is Dohad > Dahod. It was formally in the Panchamahals district.

(8) **Dāṅga** : (Dāṅga means long and long strong stick, mountainous region full of trees and bushes, a hilly area.) Hence this district is known as Dāṅga. It is the smallest district of the state of Gujarat. This district has only one Taluka.

(9) **Gāndhinagar** : (Gandhi = a person's family name, a grocer + nagar = a settlement). Here Gandhi means Gandhiji, the father of our nation. Now this is the permanent capital of the state of Gujarat since 1970. It is named after Gandhiji. Hence a settlement named after (Mohandas Karamchand) Gandhi. This district has four Talukas. It is some 30 kms. from Amdavad.

(10) **Jāmnaḡar** : (Jam is a short form of a person. Jam is named after the rulers who styled themselves as JAM. Jam Saheb, a ruler of Jamnagar state + Nagar). The district headquarter of Jamnagar is named after the erstwhile ruler of the princely state which was then and now known as Jamnagar. He was a very benevolent king. Though he was popularly called Jāmsāheb, his original name was

Digvijaysimhji. Under the stalwartship of Sardar Patel when union State of Kathiawad was organised on 15-2-1948, Jāmsāheb administered the oath as the first ever President i.e. Rājpramukh. But later on when this union was renamed as 'Saurāshtranuṃ Samyukta Rājya', Jāmsāheb designated as life-long President.

(11) Junāgadh : (Juna = old + Gadh = hill-fort, fort.) A fortified settlement. Juna is a derivation of Sanskrit word Jeerna = very old. This historic city is situated in the foot of Girnar mountain. Hence Junagadh formally was known as Girinagar. On the way to Mt. Girnar from presentday Junagadh there is a protected archaeological monument known as 'Ashoka Rock-Edict.' This rock, which was originally located on the bank of Sudarshan reservoir, consists of three most important inscriptions of Ashoka, Rudradāman and Skandagupta. It was the capital of the Western Kshatrapas. The people of Junagadh and many villages around it fought for the freedom from Muslim rule under the banner of the 'Arzi Hakumat'. It was a unique merger programme during our national freedom struggle.

(12) Kheda : (Khed is derived from Sanskrit word Khetak = small village. Hence it is a settlement of farmers then. It is a very historic place and known for Kheda Satyagraha during freedom movement - fought under the leadership of Sardar Patel. Kshetra > Khetta > Khetak > Khed > Kheda.

(13) Kachchha : (Kachchha means tortoise, border, border region, marshy land). It is a border region and a peninsula of the State of Gujarat. This term is mentioned in the Gaṇapāṭh of the grammar-book Aṣṭādhyāyī of Pāṇini. It is also mentioned in the rock-inscription of Rudradāman at Girinagar. It is a very historic region and cultural pivot of the Gujarat State. World-known Dholāveera, an important archaeological site, is located in this district. Kachchha seems to be a museum by itself and hence attracts any researcher of any discipline for interesting studies.

(14) Mahesānā : (Mahes is a derivative of Sanskrit term Mahish = buffalo. Mahes is a prakrit derivation of Mahesh = God Shiva. + Āna = settlement indicative term). A settlement of farmers. It is one of the districts of North Gujarat. Dudhasagar dairy is located here. The entire district is known for cattle-breeding, earlier & now.

(15) Narmada : Narmada is a very holy and known river in our country. It is life-line for Rajasthan, Madhya Pradesh, Maharashtra and Gujarat. This recently carved out district was originally a part of Bharuch district. It is a name of a newly carved district but it is not a place-name as such. Towns and villages are located on and near the bank of this river. Hence this name.

(16) Navsāri : (Nav = nine + Sari a term derived from Sanskrit Shari = a kind of game to be played with the help of piece or dice). This means a settlement having a shape just as chess. Earlier it was named as Navsārikā or Nāgsārikā as mentioned in copperplate inscriptions dated 731, 821 & 1074 A.D. Nav = nine and Sārikā means a kind of bird. Nāg = cobra or hooded serpent, cobra de capello; an aboriginal tribe in Eastern India. This place is situated on the south coast of the

river Pūrṇā. Formerly, it was the head-quarter of the Taluka Navsari, now it has become the district head-centre. It is difficult to say whether this settlement was near Sārikās residence or that of cobra.

(17) Pañchmahālas : (Panch = five, assembly of arbitrators usually consisting of five persons, jury + Mahāl = small Taluka, subdivision of Taluka.). May be a settlement of five families in the beginning. Unfortunately, Panchmahals is not at all a settlement by itself. This name has nothing to do with any sort of habitat. Yet, it is a name of a district covering five mahals or talukas. Obviously, this is the only district-name which is without habitat of that very name. Something astonishing.

(18) Pāṭaṇ : (Pat = flat ground, long piece of land, small pond for cattle to drink water, royal throne, seat of wood, plank, whole piece of cloth, weaving together cloth for two or more pieces, long pieces of cloth, long rectangular piece of wood for sitting upon, + An = indicative of habitat, proclamation, order, taboo). A settlement having any of these characteristics. Possibly, this term is derived from Sanskrit Pattan or Pattana and Gujarati word Pattan. Their meaning is big city, big town or a big village open on all directions.

It will be worth noticing here that places or towns or settlements located on the eastern shore of our country have Pāṭaṇam as their suffixes and such places situated on the western coast of our country have the term Bandar as their suffixes. eg. Vishakhapatanam for the first and Porbandar for the second.

The original name of present day Pāṭaṇ was Anahilwada Patan. It had been the capitalcity of Gujarat since its inceptionin 746 A.D. till the establishment of Ahmadabad as the capital of Gujarat in 1413 A.D. Patan is thus a very common name affiliated to many towns of our country. Hence, to have a different and special identity of this town, and more so, its separateness from Prabhas Patan i.e. Somnath, it is known generally as Siddhapur Patan.

(19) Porbaṇdar : (Por = derived from Poḷ and Poḷ is derived from Pratoli = a settlement + Bandar = a suffix used generally for the settlement on the western coast). This means a settlement on the sea-shore. Bandar, is a Gujarati term, means port, harbour, port-town. Par > Pur > Para > Pura > Por are all synonyms i.e. having a same meaning like ur > Ar > Or > Ora > Var etc. eg. Peshawar, Lahor, Sihor, Elora etc. Porbandar is a native place of Mahatma Gandhiji, the father of our nation.

(20) Rājkoṭ : (Rāj = king, form of Raja or Rajya as first word in a compound + Kot = wall of a fort, wall erected for defence). A fortified settlement built by a king.

(21) Sābarkāṇthā : (Sabar = a short form of river Sabarmati + Kantha = riverbank, ghat, sea-shore). This is a district name only and not a settlement at all. All settlements in this district are near or on or near by or in proximity of the riverbank of river Sabarmati. Hence it is called by this name. Sabar is a derivative form

of Sanskrut term Shvabhra = broad deep hollow in land or mountain or ravine or valley. In Gujarati it is called Kotar or Bhekhad (steep, rock, over hanging). Hence this name.

(22) Surat : It is a one word. Located on the river-bank of Tapi, this city is very historic. It is also a culture city. Since 16th century A.D. it has become a economic hub. It is a fortified city. British authority has established their ever-first Koṭhi = a business centre. Since 16th century A.D. Surat has become = a port-town of western India, which has attracted many European travellers and commercial trading companies. Most importantly Tapi river has shaped this city's contour quite often for its flood-course.

(23) Surendranagar : (Surendra = a name of a person + Nagar = a town, a city). This means a city is built by a person known as Surendrabhai. Surendra means Indra, king of Gods.

(24) Tāpi : a name of a river in South Gujarat. It is a newly formed district and there is no habitat of this name. It is named after this river. All villages and towns were originally in Surat district. Earlier this river was known as Tāpti heretofore. Tapti being a sacred river, this name has been given to this district as all habitats are on the bank or in the proximity of this river. Hence this name.

(25) Vaḍodarā : (Vad = banyan tree, big, great, senior + Odara = a small habitat). Originally this city was established near banyan trees. Vad is derived from Sanskrut Vat and Padrak means a small settlement. Earlier it was Vatpadrak. Before independence this city was the capital town of the erstwhile Vadodara Rajya ruled by Gaekwads i.e. Baroda State. It is very historio - cultural city of the state of Gujarat. It is situated on the bank of river Vishwamitri. M.S. University is in this city.

(26) Valsad : (Val = derived from Palli = a small habitat + Sad is a derivative from Sanskrut term Sadma = residence house, settlement). Palli is derived from Sanskrut Padrikā = a small village. Palli > Valli > Val. Sad = settlement indicative term. Sad is derived from Sag = teak tree or teak wood. In short a settlement near teak-trees. Sad > Sad > Sadma.

Conclusive Note :

The foregoing analysis shows that suffixes of all district names represent the form of habitat differently. Nagar is the suffix of four districts and Kantha that of two districts. The suffixes of Amdavad, Anand, Dahod, Valsad and Vadodara have the same meaning and same root. Rest of the suffixes vary from place to place. Most importantly, there are six such district-names which are only in names and they do not represent as place-names. They are : Banaskantha, Kachchha, Narmada, Panchmahals, Sabarkantha and Tapi. Banas, Narmada, Sabar and Tapi are names of rivers. Kachchha means tortoise and Panch means five. Another meaning of Panch is assembly of arbitrators usually consisting of five persons.

Notes and References

1. For more details see Rasesh Jamindar's article on 'Cultural Contours of Gujarat and its contribution in the making of National Heritage', *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidya Bhavan*, Vol. 28, pp. 34-49, 1985, Surat and by the same author, 'Agricultural Economy of Gujarat; Aspects and Appraisal upto 1300 A.D.' pp. 702-709 of the *History of Agriculture in India*, Vol. 5, Part I, (ed. by Lallanji Gopal and V. C. Srivastava) published by History of Science, Philosophy and Culture in India Project, New Delhi, (General Editor of the series D. P. Chattopadhyaya).
2. See M. R. Majmudar, *Cultural History of Gujarat*, Popular Prakashan, Mumbai, 1965, (Only relevant chapters.)
3. For more discussion on the origin of the word Gujarat see A.K. Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1956, pp. 17 ff.; *Epigraphia Indica*, Vol. II, p. 42. The first known reference to the name of this region appears in *Ābūrāsa*, written in 1233 A.D. and the first known use of the word *Gurjar Desha* is found in Kshemendra's Sanskrit work *Auchityavichāracharchā* (c. 997 A.D.)
4. I am grateful to Professor Anjana Vyas and her research associate Kum. Darshana Raval of the CEPT University for furnishing me the required data immediately.

Teachers' attitude towards Training in Higher Education

Dr. Jayant Vyas*

Abstract :

Training is an important criterion to make teaching as a profession. The development of teachers is strengthened through in-service training only. Teaching is a lifelong process. So the professionals of this field should always be ready for the latest information and the expanding knowledge of the field. Primary and Secondary School teachers enter this field after pre-service training. But there is no such facility for lecturers before entering this field. In this age of information and technology, change takes place continuously. Keeping in mind, these probable changes, it also becomes necessary for in-service teacher training programmes. Intention of this study is to know the attitude of the teachers towards training in higher education.

Key words : Attitude, Training

Introduction

Teaching is a lifelong process. So the professionals of this field should always be ready for the latest information and the expanding knowledge of the field. Primary and Secondary School teachers enter this field after pre-service training. But there is no such facility for lecturers before entering this field. In this age of information and technology, change takes place continuously. Keeping in mind, these probable changes, it also becomes necessary for in-service teacher training programmes. According to Shein, training is an important criterion to make teaching as a profession (Vyas, 2000). The development of teachers is strengthened through in-service training only. So orientation and refresher programmes are there in higher education. Academic staff colleges do their best to prepare the lecturers of different subjects through training. In these programmes different new aspects are included and the lecturers are trained. The success or failure of this training depends on quality of training and trainees' attitude towards training. The attitude of lecturers towards training is very important. The effectiveness of training also depends upon attitude towards training. So, the intention of this study is to know the attitude of the teachers towards training in higher education.

Objectives of the study

1. To know the teachers' attitude towards training.
2. To explore the relationship between the gender of teachers and their attitude towards training.

* Associate Professor, Department of Education, Bhavnagar University, Bhavnagar

3. To explore the relationship between the experience of teachers and their attitude towards training.

Two null hypotheses were developed to examine the relationship between teachers attitude towards training and their gender and experience.

Delimitation of the study

The present study selected the teachers being trained at Shri C. R. Gardi Academic staff college, Saurashtra University, Rajkot in orientation- refresher course during March-April, 2007. The teachers were from various P.G. Departments of Universities and from granted and self financed colleges.

Research Design

Sample. The present study included all the teachers came to be trained in Shri C. R. Gardi Academic Staff College, Saurashtra University, Rajkot. during March-April, 2007 in three refresher courses and two orientation courses. The lecturers of social sciences were from the subjects of Sociology, Psychology, History, Politics and education. The lecturers of the Commerce branch were being trained separately. In orientation courses, lecturers were from University departments, granted and self-financed institutions and from different subjects. There were male and female lecturers having more than or up to five years' experience.

Tool. The present study was undertaken to measure lecturers' attitudes towards training. The constructions of scales based on Bhatt and Rajyaguru (1998). There were 32 statements in this scale. It was a Likert type scale. In this scale 16 statements were positive and 16 were negative.

In this scale there were five response categories : completely agree, agree, neutral, disagree, and completely disagree. For each positive statement was scored with 4, 3, 2, 1, 0 respectively and for negative statement was scored inversely.

For the reliability of this scale the value of Cronbak Alpha was 0.80 (N = 80) and for the construct validity of the scale value of Cliff 'C' was 0.38 (N = 80). It established the reliability and validity of the scale.

Data collection. The researcher had been joining with the refresher course held at Shri C. R. Gardi Staff Academic college, Saurashtra University, Rajkot during March- April, 2007 in Social Science class. Researcher provided the tool to them in normal class room situation and collected the data. It took 15 minutes to provide information related to the research. The lecturers of the Bhavnagar University were helpful in data collection.

Data Analysis. In the present study, NRT 2000 Computer programme prepared by Rathod was used to establish the reliability and validity of the tool. Table of frequency and descriptive statistics like mean, standard deviation, skewness kurtosis were done. For the testing of hypothesis the well-known programme SPSS was used in this study.

Results

1. Teachers' attitude towards Training

Table 1

Teachers' attitude towards training

Number of teachers	Mean
80	89.6 (70 %)

The study of table 1 shows that teachers' attitude towards training was 89.6 (70 %)

2. Testing of hypothesis based on gender and experience

Table 2

Teacher's attitude towards training with the reference of gender and experience

Gender	Number	Mean	Standard deviation	t-ratio
Male	52	88.40	14.52	.93
Female	28	91.82	16.21	

Experience	Number	Mean	Standard deviation	t-ratio
up to 5 years	20	97.25	13.87	2.80*
more than 5 years	60	87.05	14.76	

*.01 significance level

Table 2 shows that there were 52 male and 28 female teachers. Male teachers' Mean score was 88.40 and female teachers' Mean score was 91.82 Standard deviations were 14.51 and 16.21 respectively. t-ratio for the difference between mean scores was .93 and it was not significant at 0.05 level. So the null hypothesis was not rejected. There was no significant difference between the attitude towards training with reference to male and female teachers.

Secondly, there were 20 teachers having five years' experience and 60 with more than five years' experience. Attitude of teachers' having experience upto five years was significantly higher than that of teachers having more than five years.

Conclusion

1. Attitude of teachers towards training was 84.6 (70 %). Teacher's attitude towards training was positive (more than 50 %).
2. There was no significant difference between the attitudes towards training of male and female teachers working in higher education.
3. The attitude towards training was higher for the teachers having experience

upto five years' than that for teachers having more than five years experience. This difference was significant. Less experienced teachers were more positive towards training.

Summing-up

In the present research, the teachers of higher education responded on the teacher attitude scale towards training. It was possible that the effect of Social desirability would be there. It was realized by talking to the teachers that the need of teachers for training and the quality of the experts can make teachers attitude to training more positive.

References

- Bhatt, H., & Rajyaguru, C. (1998). *Primary school teachers' attitude towards in service training*. Educational Research under EDN-8K. DIET, Bhavnagar.
- Vyas, J.(2001). Professionalization of Teacher Education. *University News*, 39 (6), 7-8.

Environmental Education in Museums & formal Educational Institutions*

Shefalika Awasthi⁺

Introduction:

If someone comes to us one day and tells us that all of us are living our lives the wrong way and we have to immediately mend our ways otherwise we'll die soon.... What will be our reaction?

Over the years there have been many religious groups and organizations which told us that very soon the world will come to an end and they were right about it to some extent. Mankind has inflicted so much of environmental damage on mother earth that his own existence is in jeopardy. Unfortunately these religious groups have been misunderstood by most of us. It is quite fateful that people have ignored and are still ignoring this vital information. And consequently we all are burning a lot of midnight-oil for self-destruction.

Mahatma Gandhi rightly said 'There is a sufficiency in the world for man's need but not for man's greed'. Our greed to get the most out of everything has made us contemptuously neglect the environment. Although we all know that our very existence depends on it. Mankind is the numero-uno cause of all the destruction happening on the Earth due to mindless exploitation of its resources. The conditions have worsened as the population has tripled in the last 50 years to a point where even with more efficient means of distribution we are not able to satiate the hunger of ever-greedy mankind. The lands and seas are being poisoned by dumping chemical, human waste etc. Development of atomic power, destruction of forests and ever increasing frequency of Industrial accidents are causing irreparable damage to the environment.

The man has an innate tendency to discriminate. After dividing the world into geographical entities by drawing imaginary lines called border, man has divided society on the basis of colour, caste, creed, religion etc. The immediate effect of such division is bias. Primarily, our world has been divided into major categories based on the qualities of life: **Developed and Developing**. Although the word 'Developed' seems to have comforting implications, the problematic aspect is that these countries have not attained this status without damaging the environment.

* This paper was presented by author in the workshop titled 'Environmental Education in Museums and Formal Educational Institutes' organized by the Dept. Of Museology, Aligarh Muslim University on 18 and 19th February, 2012.

+ Curator (Collections Manager), Maharaja Sawai Man Singh II Museum, City Palace, Jaipur.

Every element of environment whether it is land or water has been exploited. The other category is of developing nations who are like a teenager who has just turned adult. He wants to enjoy every bit of comfort and freedom like those perceived to be the privilege of developed nations.

Lately both the undeveloped and developing nations woke up to the ramifications of damaging the environment and introduced the concept of Environmental Education.

The concept of Environmental Education as in modern times did not originate in India. Both, the developed and developing countries are facing serious environmental problems. Environmental concerns began to emerge in its present form due to the enormous technical growth. It was the industrial revolution that gave birth to environmental pollutions as we know them today. The emergence of factories and consumption of immense quantities of coal and other fossil fuel gave rise to air pollution. Presently a great no. of environmental issues has grown in size and complexity day by day threatening the survival of mankind on earth.

Meaning, definition and scope of Environmental Education :

Meaning of the term environment is very wide in the sense that it is taken into account of all those factors which directly or indirectly have a bearing upon the natural surroundings of human being.

The word 'Paryavaran' is used for environment meaning which encircles us which are all around in our surrounding. The universe consists of 5 basic elements i.e. Earth (Prithvi), Sky (Ākāśh), Fire (Agni), Water (Jal) and Air (Vāyu). The environment comprises of these 5 elements. Of the above 5 elements, Islam does not recognize sky as an element of environment.

Environmental Science and Ecology are disciplines of Modern Science under which the study of environment and its constituents is done with minute details. As a science or as a discipline they are established in the 20th century but their origin can be traced long back in the Vedic age and Ancient Sanskrit literature.

The nature has maintained a status of balance among these elements. A disturbance in percentage of any constituent of the environment beyond certain limits disturbs the natural balance and such changes in it cause lots of problems to the living and non living entities of the universe.

The concept of environment differs from age to age and country to country since it depends upon the conditions prevalent at that particular time in those geographies.

Environmental Education in Formal Educational Institutes:

While meeting the ever-increasing desires, we are putting extensive pressure on the environment and the ecological balance. When the pressure exceeds the carrying capacity of the environment to repair or replenish itself, it creates serious

problems of environmental degradation. If we use the environmental resources beyond their limits, we are certainly going to lose them forever. Environmental awareness is very crucial at this point of time since nature is trying to bring back the Earth's balance by taking back what the man has wrongly claimed.

Due to the above mentioned problems and threats, there is an urgent need for creating awareness about the protection of environment otherwise the survival of mankind will be in great danger. To achieve this goal, efforts have been started at the National and International level for propagating the information about the looming threats and achieving concerted efforts in the direction of containing the damage through Environmental Education.

The environmental education at the primary and secondary level in India is being provided by the schools and colleges. In February, 2012 govt. has passed a resolution after two years of research and study, which has identified the gaps in Environmental Education in India. Now 800 schools will have new and improved syllabus in Environmental Education. More than 100 schools in Maharashtra and 700 more around India will have new syllabus.

The Environmental Education at higher/college level in India is being provided by the universities, research institutes, schools of planning and management, Agriculture universities etc.

The constitution of India has also laid down the responsibility of govt. to protect and improve the Environment and made it a fundamental duty of every citizen to protect and improve the natural environment including forests, lakes and wildlife. In order to achieve all these goals a ministry of 'Environment and Forest' has been formed in 1985.

To provide Formal education in schools, colleges and other institutes a number of schemes, programmes, courses were set up by the govt. over a period of time such as:

- Environmental Education awareness and training scheme 1983
- National Environment awareness campaign Ministry of 'Environment and Forest' govt. of India Campaign in 1986
- Eco clubs and National green corps
- Pilot project on Environmental Education in school system.
- Environmental appreciation course running by IGNOU.
- Strengthening Environment Education in Indian Management Schools launched by Ministry in 2002.

N.C.E.R.T did pioneering work in E.E. by not only developing a modern curriculum for formal education system at the school level but also prepared text books, teaching aids and audio visual materials.

Environmental Education in Museums:

The word 'Museum' conveys to the place meant for learning and study and its origin lies in ancient Greece where people believed that the arts were inspired by Muses—goddesses—supernatural women who somehow lured or persuaded men to create great works of art. These muses were personifications of an inspiration that seemed magical and unearthly, guiding spirits through whose power one could create something new and wonderful. The Greeks had nine muses.

In Ancient Indian culture too, similar to Muses, Goddess Saraswati was actually a river with seven streams. One of her streams was personified as 'Vāg', the goddess of speech. The first image of Vāg Devī is also known as Saraswati. A temple at Dhara was installed by Parmara king Bhoja in 12th century AD where he named the temple as 'Temple of learning' or 'Saraswati Mandir'. Thus it is evident that from the very beginning, Museums had an intricate relationship with education.

In the 19th century neither classrooms nor public libraries could provide means for learning through reading and visualization. People find in the middle of the 19th century an institution called Museum which in theory at least could serve the vital purpose and proved to be very crucial for the development of society. With their displays and audio-visual shows/exhibits, Museums proved their importance.

In our socio-legal set-up also, the government tried to mark the importance of our cultural heritage and environment, and its preservation for generations to come. In the 42nd amendment of Indian constitution, out of 10 fundamental duties 3 deals with the concern for heritage & environment and these are:

- To value and preserve the rich heritage of our composite culture.
- To protect and improve the natural environment.
- To develop scientific temper, humanism, and the spirit of enquiry and reform.

Museums are considered to be competent enough to fulfill the goals as stated above.

Museum is not an educational institute in the formal sense of the word as they are the centres of informal learning. In their role as educational institutes, they share several characteristics with formal educational institutes. Both employ common media for propagating learning e.g. (lecture, film slides, computer demonstration etc.) Now-a-days Museums are also conducting short term courses in 'Art Appreciation', 'Conservation', 'Languages' etc.

Most of the Museums have both organic and inorganic materials which are drawn from nature such as paper, leather, bone, ivory, wood, etc. These are important part of the cultural and natural heritage of any country. They tell us more about ourselves. We have inherited a large number of cultural properties in the form of

manuscripts, paintings, textiles, coins, arms and armour etc. which are prone to decay over a period of time and we apply preventive measures to protect them. The Museums are the custodian of that rich and vivid cultural heritage and are the right answer to recourse of education and culture. Many of the artistic creations have already been destroyed by the ravages of nature, human vandalism, fire and war. What remains had to be preserved at any cost so that our coming generations may have access to the ancient, archaeological works.

Environmental education in Museums can be classified into two categories:

- Direct Education provided by Natural History Museums and
- Indirect Education being provided by Multidisciplinary Museums.

Man from the very beginning took note of his surroundings and applied the by-product of the surroundings of his life to make his struggle, to face the nature easy. This practice is being followed from time immemorial.

Now-a-days kids are suffering from 'nature deficit order'. Student knows everything about Polar Bear, every species of Penguin, uses of ivory, endangered species, importance of recycling and energy conservation but they can't identify even a single tree or bird chirping in their backyard. They do very well in the exams. yet they don't know enough about what they can personally embrace.

To achieve this goal a variety of educational programmes can be organized such as theme based camps, explorer days, celebration of environmental days etc.

The Government of India has set-up National Museum of Natural History which is a unit under 'Ministry of Environment and Forest' and was inaugurated on the occasion of 'Paryavaran Divas' i.e. 5th June, 1978. It is a Museum fully dedicated to the Environmental Education and has various galleries depicting the environment such as Introduction of Natural History, Ecology, Conservation and cell: The basic unit of life etc. They impart education on current environmental issues such as tsunami, air & water pollution, utilization of solar energy etc. Besides permanent exhibitions they organize temporary exhibitions too. They are conducting various programmes for school children, extension activities, out reach programmes etc. There are 4 regional centres of Natural History Museum, established in Mysore (1995) Bhopal, (1997), Bhubneshwar (2004) and Sawai Madhopur which was supposed to be completed in 2009 but still work is on progress.

From exhibition point of view multidisciplinary Museums can chose any topic like soil erosion, Ideal home, Industries, pollution etc.

Museums are the custodians of cultural objects. They take proper measures to protect their organic and inorganic objects from the harmful rays and maintain proper temperature and humidity levels in accordance with the properties of the object so as to save them from Air pollution and biological agencies. It is again another type of Environmental education which Museums are imparting.

The Maharaja Sawai Mansingh II museum, City Palace Jaipur has also taken suitable measures for the friendly environment. Museum has introduced paper bags in place of plastic bags. Diaries made of handmade papers and other items made from paper pulp are very popular among the visitors. A number of 'Ashoka' trees have been planted all over to make the place eco-friendly. Museum doesn't allow parking a fossil-fuel operated vehicle inside the premises of City Palace. For elderly persons and needy ones battery operated Golf carts are being operated. For cleaning the objects they are still using the traditional methods such as to protect the textiles they use Neem leaves, and for cleaning the metal coconut oil and kerosene oil are used. They still keep clove oil in the showcases as repellents. It is also a kind of Environmental education which we are imparting.

Conclusion:

The environmental dimension of the sustainable development is necessary for the continuation of the life on earth. Therefore, all countries should follow a particular policy. Examining the environmental condition prevailing at the present situation, the initiatives of various government and non governmental agencies, formal and informal institutes and others for the protection of environment is quiet appreciating.

We need a shared commitment to Environmental Education that empowers people for acquiring and applying the knowledge thus obtained for sustainable living. It requires special emphasis on pre-school learning and creating a model for educating the rural population.

With the help of such an Environmental Education which advocates sustainable living, we can achieve lifestyles pillared on economic and social justice, food security to the under-privileged, ecological integrity and respect for all forms of life. It will also impart strong values that will foster social cohesion, democracy and collective action.

Some Interesting Coins of Amin Khan Ghori, the Local Ruler of Junagadh

Dr. Kishorchandra B. Pathak*

Recently I have acquired to study three unique copper coins from Junagadh. In my humble opinion, they belong to Amin Khan Ghori, the local ruler of Junagadh, enjoying the absolute power, under Muzaffar III of the Gujarat Sultanate. Among these three coins, two coins are half falus, while one is falus. I, for the first time publish them here with their photographs and one which is a silver coin of a half Tanka weight, of the same ruler, recently put in trade by classical Numismatic Gallery, Ahmedabad in its Mumbai Auction with wrong decipherment and wrong attribution.¹ These coins shed a welcome fresh light upon the numismatic history of Gujarat under the Gujarat Sultanate in particular.

Before going to discuss these interesting coins not known so far, in detail, we will try to consider the political situation of that time in brief.

Political Situation of that time in brief :

From Zafar Khan (AH 798-806 : AD 1396-1403), the first ruler of the Gujarat Sultanate, to Muzaffar (AH 968-980 : AD 1561-1573 & AH 991-92 : A.D. 1583-84), the last ruler, totally 18 Sultans ruled over Gujarat.² After Muzaffar II (AH 917-932 : AD 1511-1525) day after day, the weak rulers came to the throne of Gujarat. The nobles and the provincial governors, sunk into the internal intrigue for their own benefit, enjoyed the absolute power on their provinces. Ahmad Shah III (AH 961-968 : AD 1554-61) got a tragic end. During his reign, the nobles and the provincial governors became the actual rulers of their regions.³ Ahmad Shah III had no heir apparent, hence, after his death, Itimad Khan, the most powerful noble declared Muzaffar III, the so called son of the concubine of Sultan Mahmud III (AH 944-961 : AD 1537-74), in AH 968 (AD 1561)⁴. This last ruler of the Sultanate ruled from AH 968-980 and AH 991-92. He was a puppet ruler under the powerful noble Itimad Khan. But when Itimad Khan felt that the Sultan was out of his control and became a risk, he invited Akbar, the great Mughal emperor to attack upon and conquer Gujarat. Akbar, waiting for such a chance and seeing the prosperity and the vast sea coast of Gujarat, sent his army on Gujarat and conquered it in AH 980 (AD 1573). Muzaffar escaped to Saurashtra, as it was not under his control at the time.⁵

It is Amin Khan Ghori, the powerful local ruler of Junagadh region, and Satāji (Śatruśālya), the Jām of Nawanagar (Jamnagar) helped and provided him shelter in Saurashtra near Gondal.⁶ As last with the help of some unsatisfied nobles Muzaffar succeeded to regain his kingdom in AH 991-92 only for five months, from the

* Padmapani, 7 Anandnagar, Chakkargadh Road, Amreli-365601

Mughals. On this very occasion, he issued a silver half rupee and a rupee in the pattern of the silver coins of Akbar. Akbar sent the Mughal army, led by Mirza Aziz Koka, the governor of Gujarat and conquered Gujarat again in AH 992. Muzaffar fled to Saurashtra as, at that time, the Mughal power was not absolutely established on that region. Muzaffar tried his best to amass the army to win his lost kingdom against Akbar. Amin Khan Ghorī of Junagadh, Jam Sataji of Nawanagar and Lomo Khuman of Kharedi actively helped in his effort. Muzaffar gathered the armies of the local rulers of Saurashtra consisting 30,000 soldiers against the Mughal army of 10,000 soldiers.⁷ Both the armies met on the battle field of Bhuchar Mori (near Dhrol, district Jamnagar) in AH 1000(18th July, 1591)⁸ under the flag of Muzaffar III. Jam Sataji and Daulat Khan, the son of Amin Khan took part in the battle. Amin died shortly perhaps before the battle. Ajoji, the son of Sataji, with Jasoji, his minister died in this battle. Daulat Khan was badly injured, hence retired for Junagadh. The Mughal army won the battle. Muzaffar, with Sataji, the Jam escaped to the Barda hills. This battle is known as the battle of Bhuchar Mori in the history and has become the theme of the folklore literature of Gujarat. On a very second day of this victory, Aziz Koka led his army upon Nawanagar and conquered it. He then tried to conquer Junagadh but could not succeed, so he, on the second year marched upon it with a great preparation and conquered the fort of Junagadh. Daulat Khan, the son of Amin Khan was no more at this time. Aziz Koka exempted his two sons with his accomplice fifty in number.⁹ Siva Rana, the ruler of Jagat(Dwarka) gave shelter to Muzaffar and at last sent him to Kutch. Bharmal I, the local ruler of Kutch gave him a shelter but due to the force of the Mughal army, he, unloyally handed over the Sultan to the Mughal army, with his own benefit of the two provinces Morbi and Maliya from the Moghuls.¹⁰ Muzaffar, when he was led to Morbi, on the way went under a large tree, with a pretence of easing nature committed suicide, cutting his neck with a razor hidden in his trousers.¹¹ Thus with this last ruler, the Gujarat sultanate came to end and the Mughal power was completely established over Gujarat.

Local Coinage

As far as Saurashtra region is concerned, the rulers of Nawanagar and of Kutch were given permission to issue the coinage with their own name by Muzaffar III, for their regions.¹² Jam Sataji, therefore, issued coins in all the three metals, profusely in silver and copper and occasionally in gold with his own inherited name Shri Jam in Nāgari characters below the name of Muzaffar III, with the frozen AH date 978 (AD 1570) on the obverse. The coinage continued for a long time in Saurashtra till Jam Vibhāji (AD 1852-94) who issued coins in silver and copper in the different denominations with his name only in Nāgari characters on the obverse and the reverse. He abandoned the Arabic legend. The coinage is known as Jām-Shāhi coinage.

The rulers of Nawanagar and of Kutch, with a diplomatic point of view, kept good relation with the central power, either of the Sultans of Gujarat or of the rulers of the Mughal empire and could have kept at least the status of the tributary states

under them¹³. Khengarji I, the first ruler of Kutch issued copper coins under Muzaffar, with his inherited name Shri Jām in Nāgari characters, while the rest of the rulers issued coinage in all the three metals in their own name in Nāgari characters. Bhārmalji I and Lakhapatji issued the coins under Muzaffar too.

After a long time the rulers of Porbandar state issued the silver and copper coins under Muzaffar, with their inherited name Shri Rāṇā in Nāgari characters. These coins are known as the Rāṇā-shāhi coins.

As far as Junagadh province is concerned, it should be noted that Akbar, seeing the power and prowess of Amin Khan over the local rulers of Saurasta, emphasised Aziz Koka and how to subdue Amin Khan and overcome Junagadh.¹⁴ It is his foresightedness in not giving Junagadh a tributary status like Nawanagar and Kutch and annexing it into the Mughal empire. After a long span of time, therefore, in the time of Mahābat Khan I (AD 1758-1774), the second Babi ruler of Junagadh state, the copper coins are issued under Muzaffar III and Shri Jām in Nāgari characters.¹⁵ After this ruler, the coinage of the state bears the title Shri Divān in Nāgari characters, so the coinage of Junagadh State is known as the Diwān-shāhi coinage.

The coins under our discussion, in my humble opinion, belong to Amin Khan Ghori, the local ruler of Junagadh province, enjoying the absolute power. These coins are, for the first time published and properly attributed and deciphered here by us. It is Amin Khan Ghori, the powerful ruler of Junagadh, keeping diplomatic politics in mind, sent presents to the court of Itimad Khan, the first governor of Gujarat province, appointed by Akbar, the great Mughal emperor in AH 980 (AD 1573) to win his favour when Akbar conquered Gujarat.¹⁶ It is Amin Khan Ghori who provided a shelter to Muzaffar near Gondal, when he wandered here and there and, tried his best to regain his lost kingdom and fled to Saurashtra. He also helped him to amass the armies of the local rulers of Saurashtra against Akbar.¹⁷ His influence upon the local rulers was prominent. The AH date 969, the second year of reign of Muzaffar III, on his coinage clearly shows that these coins are the earlier issues than those of Nawanagar and of Kutch, having the frozen AH date 978¹⁸ with the usual reverse of the copper coins of the Sultan. The silver coin stated above is a 1/2 Tanka or a Silver Kori coin of the same ruler¹⁹ recently put in trade by Numismatic Gallery, Ahmedabad is wrongly attributed to the Jam of Nawagar and wrongly deciphered by the auctioneer in notes given under the coin. The auctioneer reads Nāgari leg. as ASA, and guessed that the first letter of the leg. A stands for Ajoji who laid his life with his minister Jasoji in the famous battle of Bhuchar Mori, fought against Akbar in AH 1000.²⁰ Ajoji is the son of Sataji, the Jam of Nawanagar and the second letter SA stands for Sataji, the Jam of Navanagar. In auctioneer's view, it is a commemorative issue of the incident ! The auctioneer gives the second possible reading of the leg. He reads the leg. that the first letter A stands for Akbar and the second letter SA for Shah, in short, the leg. A-SA is the abbreviated form for Akbar Shah, the great Mughal emperor. According to the second reading also, the coin becomes a com-

memorative coin, issued by Akbar, the victory of the battle of Bhuchar Mori in AH 1000 (1593) ! The coins of our discussions clearly bear the AH date 969, the second year of Muzaffar's regime. Akbar conquered Gujarat in AH 980 and the famous battle of Bhuchar Mori was fought in AH 1000. Thus, the incidents occurred in AH 980 and in AH 1000 are not any way concerned to the AH date 969. In accepting the auctioneer's reading, there is a fault of anachronism ! Seeing the clear Nāgarī leg. Shri Ami, the AH date 969, it is confirmed well that these coins are issued by Amin Khan Ghorī, the local ruler of Junagadh, enjoying absolute power. We will give here the description of the above mentioned copper coins along with the silver coin published in the auction catalogue with their photographs as under.

(1) Denomi. 1/2 Falus

M. Copper

S. 1.5 X 1.55 Cms.

W. 6200 Gms.

F. Junagadh.

Ob. The leg. Shri Ami in Nāgarī characters below Muzaffar with the clear AH date 969.

Rev. The Arabic leg. as usually found on the copper coins of the Sultan.

(2) Denomi. 1/2 Falus

M. Copper

S. 1.35 X 1.4 Cms.

W. 6.200 Gms.

F. Junagadh.

Ob. The leg. Shri Ami in Nāgarī characters with the AH date 969.

Rev. The Arabic leg. as usually found on the copper coins of the Sultan.

(3) Denomi. 1/2 Falus

M. Copper

S. 1.5 X 1.5 Cms.

W. 9.400 Gms.

F. Junagadh.

Ob. The clear leg. Shri Ami in Nāgarī characters with the clear AH date 969.

Rev. The Arabic leg. as usually found on the copper coins of the Sultan.

(4) Denomi. 1/2 Tanka or Kori as it is known afterwards.

M. Silver.

S. 1.55 X 1.56 Cms.

W. 4.630 Gms.

F. The find-spot not mentioned but probably Junagadh.

Ob. The leg. Shri Ami in Nāgarī characters with the clear AH date 969.

Rev. The Arabic leg. as usually found on the copper coins of the Sultan.

We put this matter into the able hands of the scholars concerned to consider it which is very helpful in reconstructing the history of the mediaeval Gujarat under the Gujarat Sultanate in general and the provincial history of the mediaeval Saurashtra in particular.

NOTES

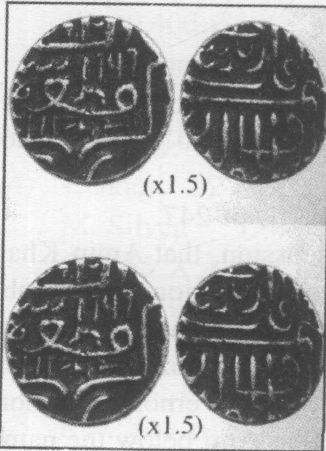
1. Classical Numismatic Gallery, Ahmedabad, Auction No. 7, 22nd April 2012, Mumbai, Item No. 282, catalogue p. 41
2. Stan Goren and J.P.Goenka, *The coins of the Indian Sultanates*, Delhi, 2001, p. 355.
3. ર. છો. પરીખ અને હ. ગં. શાસ્ત્રી, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૫ : સલ્તનતકાળ, પ્રથમ આવૃત્તિ પુનર્મુદ્રણ, અમદાવાદ, 2011, p. 116
4. *Ibid*, p. 118. Also see. *Mirat-e-Sikandari* English Translation by S.C.Misra and P. L. Raheman, Baroda, 1961, p. 427 and also refer *Mirratt e Ahmadi*, Baroda, 1965, p. 107. The real name of the Sultan was Nannu. On his coronation Itimad Khan, the most powerful noble, on the oath of the Quran declared him as the son of Mahmud III, the Sultan. For details see the footnote there of.
5. ર. છો. પરીખ અને હ. ગં. શાસ્ત્રી, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૬ મુઘલકાલ, પ્રથમ આવૃત્તિ પુનર્મુદ્રણ, અમદાવાદ. 2011, pp. 40-41. Also refer Vol. 5, p. 119. Muzaffar III took shelter of Loma Khuman of Kharedi, near Rajkot and there he tried hard for regaining his lost kingdom.
6. *Ibid*, Vol. 5, p. 121. Also see Ma ā Sir e Rahimi, Vols. I-III, Calcutta, 1924-31, Vol. II, p. 222
7. *Ibid*, Vol. 6, p. 43
8. *Ibid*, p. 43
9. *Ibid*, p. 44
10. *Ibid*., p. 44; Also see Vol. 5, p. 122.
11. *Ibid*., Vol. 5, p. 122. Also see *Mirat-e-Sikandari*, Gujarati Translation, Baroda, 1961, p. 474
12. *Ibid*, p. 141
13. *Ibid*, Vol. 6, p. 44.
14. *Ibid*, p. 37
15. For the photographs of the coins and that of the obverse die of the coin, refer, Parimal Rupani, *Narasaiyā Nī Nagari : Junagadh*, Junagadh, 2011, pp. 77-86.
16. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ગ્રંથ ૬, પૃ. ૩૪
17. *Ibid*, Vol. 5, p. 121. Also see Ma ā Sir e Rahimi, Vol. II, p. 247.
18. It can, certainly be said, studying the coins of our discussion, that Amin Khan Ghori might have been appointed the governor of Junagadh region, most probably by Mahmud shah III or by Ahmad Shah II, as Amin Khan issued the Muzaffar III with the clear AH date 969, the second year of Muzaffar's reign. It is quite possible for Aminkhan to be so powerful as a governor in a short period of one year to issue the coins in his own name Shri Ami below the name

of the sultan. This requires a deep research of the provincial history of Junagadh region under some last rulers of the Gujarat Sultanate in particular. Hence one can know when and by whom Amin Khan was appointed the governor of Junagadh region.

19. An interesting legend is current in Saurashtra and Kutch about the coin known as Kori. Bharmalji 1st the second ruler of Kutch state attended the royal court of the Mughal emperor Jahangir at Ahmedabad in AH 1026 (A.D. 1617) and presented some Bharaji in Nāgari characters with the name of the emperor to win his favour. (Ref. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૬, મુદ્દલકાલ, પૃ. ૧૦૭) and explained the emperor that he gave his princess i.e. the silver coin to his royal rupee in marriage. By this flattering explanation, the emperor was very pleased to him and gave him permission to issue the coins with his name Shri Bharaji for Kutch region. Bharmalji introduced his coin as Kuvari (princess), So these coins are known as Kuvari or Kori coins.
20. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૬, પૃ. ૪૩.

½ Falus of
Aminkhan Ghorī
Article nos. 1 & 2
respectively
Ref. ob. side

½ Tanka OR
1 KORY

½ Falus of
Aminkhan Ghorī
Article nos. 3
ob. side

Managing Emerging Business with Customer Relationship Management

◆
Ajay P. Tiwari*

INTRODUCTION

With emphasis on knowledge as a key competitive factor in the global economy, corporations may be overlooking a major element - customer knowledge. CKM is the strategic process by which cutting-edge companies emancipate their customers from passive recipients of products and services, to empowerment as knowledge partners. CKM is about gaining, sharing, and expanding the knowledge residing in customers, to both customer and corporate benefit. It can take the form of prosumerism, mutual innovation, team-based co-learning, communities of practice, and joint intellectual property (IP) management. We have identified these as five styles of CKM, which are distinctively different practices, but not mutually exclusive. Recently, the domain of Relationship marketing has been extended to incorporate innovative applications in mass consumer markets. Much has changed in a few short years. Recent applications of Relationship marketing in consumer markets have been facilitated by developments in direct and database marketing within an increasingly competitive and fragmented marketplace.

At first glance, CKM may seem just another name for Customer Relationship Management (CRM), or CUSTOMER KNOWLEDGE MANAGEMENT Knowledge Management (KM). But customer knowledge managers require a different mindset along a number of key variables. Relationship marketing (RM) was initially conceived as an approach to marketing in inter-organizational and service situations on the basis that, contextually and structurally, these sectors required an alternative paradigm to that which was dominant in mass consumer goods markets. Yet, Today, RM is embraced by both practitioners and academics in a wide range of markets and contexts. As such, applications in consumer markets represent a significant and somewhat surprising domain extension.

According to Michael Gibbert-Marius Leibold-Gilbert Probst in **their article** they have mentioned Five Styles of Customer Knowledge Management and their application as under,

1. Prosumerism - Alvin Toffler (1980) first used the expression 'prosumer' to denote that the customer could fill the dual roles of producer and consumer. Such co-production is not new, e.g. Bosch develops engine management systems in co-production with Mercedes-Benz, who conceives and assembles the automobiles. What is new is the way that knowledge co-production with the customer expresses itself in

* Assistant Professor, KSMCS., Kapadwanj

role patterns and codes of interactivity. For example, Quicken enables the customer to learn more about the available resources in financial services, thus creating options and a predisposition within the customer to rapidly tailor-make an offering in the future, also based on creatively suggesting new ideas and benefits.

2. Team-based Co-learning - The way that Amazon.com has manifested itself structurally has created a whole new set of team-based value chain (or systemic) learning relationships utilizing the knowledge of its customers. For example, the inter-linkages with the customer base and their interactive joint learning performance have made the company an attractive channel also for many other companies - we may now conceive Amazon.com no longer as a bookstore but a generalized access channel (or 'portal') for a wide range of products and services, many offered by separate but systemic-linked companies. Through the customer-systemic knowledge and co-learning interactions, Amazon.com's original identity has been transformed, which in turn implies new value chain systems relationships. The change process in Xerox Corporation, from being a 'copying machine company' to becoming the 'document company' is similarly based on organizational learning resulting from CKM. Customer knowledge was the key to reconfigure the entire system of document management and its infrastructure, spanning resources and processes much broader than its own traditional realm of activities. Whereas the Prosumerism CKM style focuses more on co-production of products and services, team-based co-learning focuses on reconfiguring entire organizations and systems of value.

3. Mutual Innovation - In the 1970s, Eric von Hippel found that most product innovations come not from within the company that produces the product but from end-users of the product (von Hippel, 1977). More recently, Thomke and von Hippel (2002) suggested ways in which customers can become co-innovators and co-developers of custom products, and illustrating examples of GE and General Mills. For Silicon Graphics, lead customers from the movie industry have become an important source of new ideas and innovation. Silicon Graphics sends its best R&D people to Hollywood to learn first-hand what the most creative users of its products might want in the future. In addition, Silicon Graphics nurtures relationships with lead users from other industries that require massive computation and high-end graphics - such as for drug design and aerospace landing gear. Simply asking users about their future needs is unlikely to result in new products (although it can lead to continuous product improvement); the major breakthroughs come from mutual and closely integrated innovation practices.

4. Communities of Creation - Communities of creation as a CKM style is reflected by the process of putting together customer groups of expert knowledge that interact not only with the company, but importantly also with each other (Sawhney and Prandelli, 2000; Wilkestrom, 1996). Similar to communities of practice, communities of creation are groups of people who first work together over a long period of time, second they have an interest in a common topic and third, want to jointly create and

share knowledge. Unlike the traditional communities of practice, however, communities of creation span organizational, rather than functional boundaries to create common knowledge and value. In the traditional computer software development process, Netscape and Microsoft make use of free 'beta' versions of its products for use, testing, comments and reporting not only to the company, but also among the user community itself. They enlist thousands of willing, devoted testers, some just interested in using the free 'beta' product and others intent on looking for 'bugs' to show off and perhaps even collect a prize. Customers appreciate product newsgroups and 'chat rooms', where they can also learn how the companies are acting on their feedback - resulting in loyalty and even a sense of ownership.

5. Joint Intellectual Property - This style of CRM is probably the most intense involvement between customer and corporation - the notion of the corporation being 'owned' by its customers. The Swedish companies Skandia Insurance and Kooperativa Försäkringsföretaget (KF) increasingly think of themselves as businesses owned by customers, i.e. being in business for and because of their customers. Thus, intellectual property does not reside in the company, but is 'owned' partly by the customers. This formula enabled KF to make remarkable achievements over a long period of time, becoming a pioneer in customer education and the consumer movement through joint knowledge ownership and its continuous development. Instead of just co-producing products and services together, customers and company co-create future business together.

Social exchange theory may still have a role to play in situations where relationships are recognized by both marketers and consumers, where product involvement is high; demand is elastic and interaction frequent. The explanatory and descriptive power of social exchange theory is limited in the majority of consumer exchange situations. As such, it must be supplemented by alternative theoretical perspectives which will bring additional insights. These could include theoretical perspectives already employed within the context of inter-organizational research.

CRM and relationship marketing Relationship marketing is often cited as the philosophical basis of CRM (e.g., Christopher, Payne, & Ballantyne, 2002; Ryals & Knox, 2001). Not surprisingly, then, both phenomena are thought to share what one author calls "striking similarities" (Light, 2003). In fact, some perceive them to be so similar as to not warrant a distinction in the literature (i.e., employ the terms interchangeably; e.g., Jain & Singh, 2002). Hence, to effectively demarcate CRM's domain, it is critical to establish how it relates to relationship marketing. Are CRM and relationship marketing truly distinct phenomena or merely synonymous terms? Achieving a satisfactory answer to this question is crucial to the purpose of this effort, yet is complicated by the fact that there are also several distinct perspectives on relationship marketing (cf. Parvatiyar & Sheth, 2000). Thus, as a point of departure, four representative views on relationship marketing will be briefly presented in the paragraphs that follow. These views will then be employed as a basis for comparison with the proposed conceptualization.

When Berry (1983) initially coined the term, he defined relationship marketing as “attracting, maintaining and—in multiservice organizations—enhancing customer relationships”. Over the decade of the 1990s, the term was expanded to include relationship development and maintenance with other types of exchange partners, such as suppliers, competitors, and employees. This broadening of the relationship marketing concept was advocated by Morgan and Hunt (1994), who defined the phenomenon as “all marketing activities directed toward establishing, developing, and maintaining successful relational exchanges”. This broad construal of relationship marketing is not without controversy though. Parvatiyar and Sheth (2000), among others, argue that such an expansive definition of relationship marketing threatens the viability of the discipline by blurring the boundaries of its domain. Hence, they suggest that relationship marketing is best defined as “the ongoing process of engaging in cooperative and collaborative activities and programs with immediate and end-user customers to create or enhance mutual economic value at reduced cost”

E-Commerce

The emergent m-commerce space, as distinct from the established e-commerce space, has a number of differentiating characteristics. In essence, m-commerce opens up opportunities for reaching customers at multiple (targeted) locations, for configuring services and offerings in novel (pinpointed) ways, and enabling new (empowering) types of shopping and service consumption experiences.

The positive impact of national level policies can only be realized if business firms are stimulated to take the risks and invest in the new networks and service applications. Based on structured expert interviews, Buelligen and Woerter attempt to address the various factors that are likely to contribute to the success of m-commerce. Because Internet access is likely to be greater via mobile phones than via fixed network devices by the year 2003, the authors report mobile operators are better positioned to play the “gatekeeper role” in this expansion of the value chain. This role becomes even more critical - for purposes of customer relationship management - as aggregation of services received from many different service providers (devices, data packets, information services) becomes essential.

Whether it is done by mobile operators or by other players in the supply chain such as handset manufacturers, designing successful 3G applications for m-commerce requires building on user needs. So argue Lupp and Gerstheimer in their paper “Needs versus Technology - The Challenge to Design 3G Applications.” While this appears to be a simple extension of customer-oriented product development strategy, it is not a common experience in this technology-focused industry. The authors describe the “maieutic” - the term refers to the Socratic method that induces a respondent to formulate latent concepts through a dialectic or logical sequence of questions - user interaction process that examines the connections between user needs and products. Lupp and Gerstheimer provide the example of a potential new application “BusinessCall” that takes advantage of location and time specific characteristics of a

communication.

Customer Relationship Management as Emerging Discipline

Customer relationship management (CRM) has attracted the expanded attention of practitioners and scholars. More and more companies are adopting customer-centric strategies, programs, tools, and technology for efficient and effective customer relationship management. They are realizing the need for in-depth and integrated customer knowledge in order to build close cooperative and partnering relationships with their customers. The emergence of new channels and technologies, is significantly altering how companies interface with their customers, a development bringing about a greater degree of integration between marketing, sales, and customer service functions in organizations. For practitioners, CRM represents an enterprise approach to developing full-knowledge about customer behavior and preferences and to developing programs and strategies that encourage customers to continually enhance their business relationship with the company.

Marketing scholars are studying the nature and scope of CRM and are developing conceptualizations regarding the value and process of cooperative and collaborative relationships between buyers and sellers. Many scholars with interests in several sub-disciplines of marketing, such as channels, services marketing, business-to-business marketing, advertising, and so forth, are actively engaged in studying and exploring the conceptual foundations of managing relationships with customers. They are interested in strategies and processes for customer classification and selectivity; one-to one relationships with individual customers; key account management and customer business development processes; frequency marketing, loyalty programs, cross-selling and up-selling opportunities; and various forms of partnering with customers including co-branding, joint-marketing, codevelopment, and other forms of strategic alliances (Parvatiyar & Sheth, 2000).

Scholars from other academic disciplines, particularly those interested in the area of information systems and decision technologies, are also exploring new methodologies and techniques that create efficient frontline information systems (FIS) to effectively manage relationships with customers. Several software tools and technologies claiming solutions for various aspects of CRM have recently been introduced for commercial application. The majority of these tools promise to individualize and personalize relationships with customers by providing vital information at every point in the interface with the customer. Techniques such as collaborative filtering, rule-based expert systems, artificial intelligence, and relational databases are increasingly being applied to develop enterprise level solutions for managing information on customer interactions. The purpose of this paper is not to evaluate these application tools and technologies. Those aspects are considered elsewhere by the authors as well as by several commercial research organizations, such as Forrester Research and the Gartner Group. Our objective is to provide a conceptual foundation for understanding the domain of customer relationship management. To do so, we

develop a framework for understanding the various aspects of CRM strategy and implementation. A synthesis of the existing knowledge on CRM done by integrating diverse explorations forms the basis of our framework. We draw upon the literature on relationship marketing, as CRM and relationship marketing are not distinguished from each other in the marketing literature (Parvatiyar & Sheth, 2000). In the sections that follow, we define what CRM is and what it promises to offer. We also identify the forces impacting on the marketing environment in recent years that have led to the rapid development of CRM strategies, tools, and technologies. A typology of CRM programs is presented to provide a parsimonious view of the various terms and terminologies that are used to refer to different activities. We then describe a process model of CRM to better delineate the challenges of customer relationship formation, its governance, its performance evaluation, and its evolution. Finally, we examine the research issues related to CRM.

Another narrow, yet relevant, viewpoint is to consider CRM only as seeking customer retention by using a variety of after marketing tactics that lead to customer bonding or staying in touch with the customer after a sale is made (Vavra, 1992). A more popular approach with the recent application of information technology is to focus on individual or one-to-one relationships with customers that integrate database knowledge with a longterm customer retention and growth strategy (Peppers & Rogers, 1993). Thus, Shani and Chalasani (1992) have defined relationship marketing as “an integrated effort to identify, maintain, and build up a network with individual consumers and to continuously strengthen the network for the mutual benefit of both sides, through interactive, individualized and valueadded contacts over a long period of time” (p. 44). Jackson (1985) applies the individual account concept in industrial markets to suggest CRM to mean, “Marketing oriented toward strong, lasting relationships with individual accounts”. In other business contexts, Doyle and Roth (1992), O’Neal (1989), and Paul (1988) have proposed similar views of customer relationship management.

McKenna (1991) has professed a more strategic view by putting the customer first and shifting the role of marketing from manipulating the customer (telling and selling) to genuine involvement with the customer (communicating and sharing knowledge). Berry (1995), in somewhat broader terms, also has a strategic viewpoint concerned with CRM. He has stressed that attracting new customers should be viewed only as an intermediate step in the marketing process and that developing closer relationship with these customers and turning them into loyal ones should be equally important aspects of marketing. Thus, he proposed that relationship marketing be seen as “attracting, maintaining, and - in multi-service organizations - enhancing customer relationships”.

The core theme of all CRM and relationship marketing perspectives is its focus on a cooperative and collaborative relationship between the firm and its customers, and/or other marketing actors. Dwyer, Schurr, and Oh (1987) have characterized such

cooperative relationships as being interdependent and long-term orientated rather than being concerned with short-term discrete transactions.

Another important facet of CRM is “customer selectivity.” As several research studies have shown, not all customers are equally profitable for an individual company (Storbacka, 2000). The company, therefore, must be selective in tailoring its program and marketing efforts by segmenting and selecting appropriate customers for individual marketing programs. In some cases, the “outsourcing of some customers” could be called for so that a company allocates its resources to those customers it can serve the best in order to create mutual value. However, the objective of a company is not really to prune its customer base but to identify the programs and methods that would be the most profitable as it creates value for the firm and the customer.

The Emergence of CRM Practice

As observed by Sheth and Parvatiyar (1995), developing customer relationships has historical antecedents going back into the pre-industrial era. Much of it was due to direct interaction between producers of agricultural products and their consumers. Similarly, artisans often developed customized products for each customer. Such direct interaction led to relational bonding between the producer and the consumer. It was only after the advent of mass production in the industrial era and the advent of middlemen that interaction between producers and consumers became less frequent leading to transaction oriented marketing. In other words, the production and consumption functions became separated leading to the marketing functions being performed by middlemen, and middlemen, in general, are oriented towards economic aspects of buying since the largest cost is often the cost of the goods sold.

CRM Implementation Issues

One of the most interesting aspects of CRM development is the multitude of customer interfaces that a company has to manage in today’s world. Until recently, a company’s direct interface with customers, if any, was primarily through sales people or service agents. In today’s business environment, most companies interface with their customers through a variety of channels including sales people, service personnel, call centers, Internet websites, marketing departments, fulfillment houses, market and business development agents, and so forth. For large customers, it also includes cross-functional teams that may include personnel from various functional departments. Although each of these units could operate independently, they still need to share information about individual customers and their interactions with the company on a real-time basis. For example, a customer who just placed an order on the Internet and subsequently calls the call center for order verification expects the call center staff to know the details of his or her order history. Similarly, a customer approached by a sales person unaware of the fact that the customer had recently complained about dissatisfactory customer service is not likely to be treated kindly by the customer. On the other hand, if the salesperson was aware of the problem encountered by the customer, the complaint, and the action already initiated to resolve the complaint, the

salesperson would be in a relatively good position to handle the situation well. Therefore, effective CRM implementation requires a front-line information system that shares relevant customer information across all interface units. Relational databases, data warehousing, and data mining tools are thus very valuable for CRM systems and solutions.

CRM refers to a conceptually broad phenomenon of business activity, and if the phenomenon of cooperation and collaboration with customers becomes the dominant paradigm of marketing practice and research, CRM has the potential to emerge as the predominant perspective of marketing. From the corporate implementation point of view, CRM should not be misunderstood to simply mean a software solution implementation project. Building relationships with customers is a fundamental business of every enterprise, and it requires a holistic strategy and process to make it successful.

From an academic standpoint an important question is whether CRM or relationship marketing will become a well-respected, freestanding, and distinct discipline in marketing. Our belief is that it certainly has the potential, and we wish that it would happen because marketing will benefit enormously from it. The lessons learned from previous efforts, both successful and unsuccessful, of various marketing domains that have tried to become disciplines provide a good road map of how to develop CRM and relationship marketing into a distinct discipline. As an intervention strategy, it would be highly desirable for relationship marketing and CRM scholars to organize their own association and their own scholarly journal.

From Marketing Mix to Relationship Marketing

The marketing mix management paradigm has dominated marketing thought, research and practice since it was introduced almost 40 years ago. Today, this paradigm is beginning to lose its position[1-3]. New approaches have been emerging in marketing research. The globalization of business and the evolving recognition of the importance of customer retention and market economies and of customer relationship economics, among other trends, reinforce the change in mainstream marketing.

For most marketing researchers in large parts of the academic world it seems to remain the marketing truth even today. Kent[38] refers to the Four Ps of the marketing mix as “the holy quadruple...of the marketing faith...written in tablets of stone” (p. 146). For an academic researcher looking for tenure and promotion, to question it has been to stick out his or her neck too far. Prospective authors of textbooks, who suggest another organization than the Four P solution for their books, are quickly corrected by most publishers. As a result, empirical studies of what the key marketing variables are, and how they are perceived and used by marketing managers, have been neglected. Moreover, structure has been vastly favoured over process considerations. In marketing education, teaching students how to use a toolbox has become the totally dominating task instead of discussing the meaning and consequences

of the marketing concept and the process nature of market relationships. Marketing in practice has to a large extent been turned into managing this toolbox instead of truly exploring the nature of the firm's market relationships and genuinely catering to the real needs and desires of customers.

E-business

There has been tremendous hype surrounding the concept of ebusiness, much of it fueled by technology vendors and a media feeding frenzy, the like of which has not been seen before. One only has to pick up a newspaper to see the variety of 'e'-related stories and advertisements. While there is a changing world out there it is important to maintain a sense of proportion and reality and be clear as to what it is that is changing. The word 'ebusiness' itself is something of a misnomer. The word as spoken colloquially is generally used without any real clarity, in an almost flippant way as if everyone understands what it means. From our experience this is not the case; asking a group of managers what e-business means to them usually results in a wide variety of responses.

The evidence of having superior customer relationships is overwhelming (see Heskett *et al.*, 1994; Reichheld, 1996; Schwaiger and Locarek-Junge, 1998): v relationship marketing increases retention. Research highlights that high levels of customer satisfaction are associated with increased retention of customers, v relationships build more easily when there is two-way communication — and where organisations set up feedback loops, there is their potential to learn from customers.

Combining CRM with HRM

We use HRM as an umbrella term that encompasses (a) specific human resource practices such as recruitment, selection, and appraisal; (b) formal human resource policies, which direct and partially constrain the development of specific practices; and (c) overarching human resource philosophies, which specify the values that inform an organization's policies and practices. Ideally, these comprise a system that attracts, develops, motivates, and retains employees who ensure the effective functioning and survival of the organization and its members. To understand HRM in context we must consider how these three components of HRM are affected by the internal and external environments of organizations. The internal contextual factors we discuss are technology, structure, size, organizational life cycle stage, and business strategy. We treat organizational culture as inextricably bound to HRM and, therefore, not meaningful if separated from it. The external contextual factors are legal, social, and political environments; unionization; labor market conditions; industry characteristics; and national cultures. Theoretical perspectives based in sociology, economics, management, and psychology focus on different aspects of the domain of HRM in Context (Wright & McMahan 1992). We begin by offering brief summaries of the perspectives that have guided most of the empirical studies reviewed in this chapter and that we feel are most likely to drive future research.

General Systems Theory

In general systems theory, the unit of analysis is understood as a complex of interdependent parts (von Bertalanffy 1950). An open (vs closed) system is dependent on the environment for inputs, which are transformed during throughput to produce outputs that are exchanged in the environment. Open systems models seldom address organizations or large units within organizations. Katz & Kahn's (1978) *The Social Psychology of Organizations* is an exception in that it treats HRM as a subsystem embedded in a larger organizational system. The open systems view of HRM has been developed further by Wright & Snell (1991), who used it to describe a competence management model of organizations. Skills and abilities are treated as inputs from the environment; employee behaviors are treated as throughput; and employee satisfaction and performance are treated as outputs. In this model, the HRM subsystem functions to acquire, utilize, retain, and displace competencies. Similarly, Snell's (1992) description of HRM as a control system is based in open systems theory. In a more narrow discussion, Kozlowski & Salas (1994) presented a multilevel organizational systems approach for understanding training implementation and transfer. Many of the more specific theories used to understand HRM in Context assume that organizations function like open systems.

Role Behavior Perspective

Katz & Kahn (1978) focused on roles as the interdependent components that make up an organization system. Instead of using specific behaviors and job performances as the fundamental components, this perspective shifts the focus from individuals to social systems characterized by multiple roles, multiple role senders, and multiple role evaluators. Katz & Kahn defined role behaviors as "the recurring actions of an individual, appropriately interrelated with the repetitive activities of others so as to yield a predictable outcome." HRM is the organization's primary means for sending role information through the organization, supporting desired behaviors, and evaluating role performances; it is effective, therefore, when it communicates internally consistent expectations and evaluates performances in ways that are congruent with the system's behavioral requirements (e.g. see Frederickson 1986). System requirements are, in turn, presumed to depend on contextual factors such as business strategies and the nature of the industry. Role theory recognizes that the behavioral expectations of all role partners can influence the behavior of organizational members. By implication, effective HRM helps employees meet the expectations of role partners within the organization (i.e. supervisors, peers, subordinates), at organizational boundaries (i.e. customers, and clients), and beyond (i.e. family and society). Thus the expectations of these role partners must be incorporated into an understanding of HRM in Context.

Institutional Theory

A role theory perspective assumes individuals respond to normative pressures as they seek approval for their performance in socially defined roles. Similarly, institutional theory views organizations as social entities that seek approval for their

performances in socially constructed environments. Organizations conform to gain legitimacy and acceptance, which facilitate survival (Meyer & Rowan 1977, Zucker 1977). Because multiple constituencies control needed resources, legitimacy and acceptance are sought from many stakeholders.

Resource Dependence Theory

Like institutional theory, resource dependence theory focuses on the relationship between an organization and its constituencies. However, resource dependence theory emphasizes resource exchanges as the central feature of these relationships, rather than concerns about social acceptability and legitimacy (Pfeffer & Cohen 1984). According to this perspective, groups and organizations gain power over each other by controlling valued resources. Furthermore, HRM activities and processes are assumed to reflect the distribution of power within a system. For example, personnel departments acquire power over other departments to the extent they make others dependent upon them by controlling the flow of human resources into and through the organization (Osterman 1984, 1992; Pfeffer & Cohen 1984). Thus this theoretical perspective is somewhat similar to an interactionist perspective within psychology in that the actor (an organization or unit) and the environment work in conjunction as explanations for the behavior of the actor.

Human Capital Theory

In the economics literature, human capital refers to the productive capabilities of people (Becker 1964). Skills, experience, and knowledge have economic value to organizations because they enable it to be productive and adaptable; thus, people constitute the organization's human capital. Like other assets, human capital has value in the market place, but unlike other assets, the potential value of human capital can be fully realized only with the cooperation of the person. Therefore, all costs related to eliciting productive behaviors from employees-including those related to motivating, monitoring, and retaining them-constitute human capital investments made in anticipation of future returns (Flamholtz & Lacey 1981).

Transaction Costs Theory

Transaction cost economics assumes that business enterprises choose governance structures that economize transaction costs associated with establishing, monitoring, evaluating, and enforcing agreed upon exchanges (Williamson 1979, 1981). Predictions about the nature of the governance structure an enterprise will use incorporate two behavioral assumptions: bounded rationality and opportunism (i.e. the seeking of self-interest with guile). These assumptions mean that the central problem to be solved by organizations is how to design governance structures that take advantage of bounded rationality while safeguarding against opportunism. To solve this problem, implicit and explicit contracts are established, monitored, enforced, and revised. The theory has direct implications for understanding how HRM practices are used to achieve a governance structure for managing the myriad implicit and explicit

contracts between employers and employees (Wright & McMahan 1992). For example, organizations that require firm-specific knowledge and skills are predicted to create internal labour markets that bind self-interested and boundedly rational employees to the organization, while organizations that do not require these skills can gain efficiencies by competing for self-interested and boundedly rational talent in an external labor market (Williamson 1981, 1991). Contextual factors, in turn, partly determine whether the types and amounts of skills and knowledge a firm needs are likely to be available in the external labour market, the costs of acquiring them from the external market, the organization's capability for developing them internally, and the costs of doing so.

References :

1. Michael Gibberi(*University of St.Gallen and Yale School of Management*), Marius Leibold(*Stellenbosch University, South Africa*), Gilbert Probst^EC, *Universite' de Geneve*) - 'Five Styles of Customer Knowledge Management, and How Smart Companies Use Them To Create Value'.
2. Mally O' Lisa(*Cardiff Business School, Cardiff University, Wales, UK*) and Carolin Tynan (*Nottingham Business School, Nottingham Trent University, UK*), 'Relationship Marketing in Consumer Markets - Rhetoric or reality ?'
3. Alex R. Zablah and Danny N. Bellenger and Wesley J. Johnston, 'An evaluation of divergent perspectives on customer relationship management: Towards a common understanding of an emerging phenomenon', *Marketing Department, Georgia State University*, MSC4A1370, 33 Gilmer Street, Unit 4, Atlanta, GA 30303, USA Received 15 October, 2003; received in revised form 22 December 2003; accepted 29 January, 2004
4. Ruby Roy Dholakia and Nikhilesh Dholakia, *College of Business Administration, University of Rhode Island*, 210 Flagg Road, Kingston, RI 02881(USA) 'Mobility and Markets : Emerging Outlines of M-Commerce'
5. Atul Parvatiyar & Jagdish N. Sheth, Customer Relationship Management: Emerging Practice, Process, and Discipline, *Journal of Economic and Social Research* 3(2) 2001, 1-34
6. Gronroos Christian, From Marketing Mix to Relationship Marketing: Towards a Paradigm Shift in Marketing, *Management Decision*, Vol. 32 No. 2, 1994, pp. 4-20.
7. Joe peppard, *Cranfield University School of Management, UK*, 'Customer Relationship Management (CRM) in Financial Services'
8. Raji Srinivasan & Christine Moorman, 'Strategic Firm Commitments and Rewards for Customer Relationship Management in Online Retailing', *Journal of Marketing* Vol. 69 (October 2005), 193-200
9. Rust Roland T. and Kannan P.K, 'E-service : A new paradigm for Business in the - Electronic Environment', *communications of the acm* June 2003/vol. 46, no. 6
10. Tarun Khanna and Krishna Palepu, ' The Right way to Restructure Conglomerates in Emerging Markets'', *Harvard Business Review*. July-August, 1999
11. Susan E. Jackson (Department of Psychology, New York University, 6 Washington Place, New York, NY, 10003) and Randall S. Schuler (Department of Management, New York University, 40 W. 4th Street, New York, NY 10012) Understanding Human Resource Management In The Context Of Organizations And Their Environments.

पुराणशास्त्र-सुरक्षा : समस्या और समाधान*

डॉ. समीर के. प्रजापति*

भारतीय संस्कृति और भारतीय साहित्य ने स्थावर-जङ्गम सृष्टि के जतन, विकासादि के लिए तथा समग्र विश्व के मानवों के आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक विकास के लिए प्रेरक और प्रभावक मार्गदर्शन दिया है। उनमें भी विश्व की प्राचीनतम और वैज्ञानिकता से बद्ध संस्कृत भाषा का एक भिन्न स्थान रहा है। समग्र प्राचीन शास्त्र संस्कृत भाषा से ही निबद्ध हैं। आज संस्कृत भाषा समेत सभी शास्त्रों की सुरक्षा, जतन के चिंतन का समय आ गया है। यहाँ पुराणशास्त्र की सुरक्षा का चिंतन प्रस्तुत किया है।

(अ) पुराणशास्त्र : माहात्म्य-दर्शन :

पुराण एक शास्त्र है। जो 'शास्त्र' शब्द की विभावना से स्पष्ट हो जाता है। अमरकोश में कहा है : निदेश-ग्रन्थयोः शास्त्रं अर्थात् आज्ञा, हुक्म और विद्याग्रन्थ।^१ जब की वामन शिवराम आपटे ने कहा है कि शिष्यतेऽनेन - शास्-ष्टन अर्थात् आज्ञा, समादेश, नियम, विधि, धार्मिक ग्रन्थ, वेद, धर्मशास्त्र आदि।^२ भगवद्गीता में तो शास्त्र को Science कहा है : 'विज्ञान इति गुह्यतमं शास्त्रम्।'^३

शास्त्र की प्राचीनता के साथ पुराण की भी प्राचीनता पुराण को 'शास्त्र' कि परिभाषा में निबद्ध करती है। जैसे -

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

नित्यशब्दमयं पुण्यं शतकोटि प्रविस्तरम् ॥

अनन्तरश्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ॥

मीमांसा-न्याय-विद्याश्च प्रमाणं तर्कसंयुतम् ॥^४

इस प्रकार 'पुराण' की प्राचीनता और शास्त्र-प्रामाण्य देखते हुए और सुरक्षा के विचार करने से पहले उसका माहात्म्य-दर्शन भी कर लेना चाहिए, जिससे उसकी विश्वसनीयता, श्रद्धाभाव में कोई शङ्का न रहे।

१. भारतीय इतिहास की दृष्टि से पुराणों का विशेष महत्त्व है। भारतीय जनता को इस साहित्य ने जितना प्रभावित किया है, उतना अन्य साहित्य ने नहीं किया है। इसी लिए विन्टरनिट्ज़ ने कहा है कि 'The Purāṇas' says a learned Hindu, 'From an important portion of the religious literature of the Hindus, and together with the Dharmaśāstras and Tantras, govern their conduct and regulate their religious observance at the present day. The Vedas are studied by the antiquarian, the upaniṣads by the philosopher, but every orthodox Hindu must have some knowledge of purāṇas, directly or vicariously to shape his conduct and to perform the duties essential to his worldly and spiritual welfare.'⁵

* एसोसियेट प्रोफेसर, संस्कृत विभाग, श्री टी. ए. चतवाणी आर्ट्स एण्ड जे. बी. गोकल ट्रस्ट कोमर्स कोलेज, राधनपुर, जि. पाटण (गुजरात-भारत)।

+ श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी, वेरावल द्वारा आयोजित आन्तरराष्ट्रीय संस्कृत कान्फरन्स (दि. २४/२५, मार्च-२०१२) में प्रस्तुत शोधपत्र।

२. महर्षि वेदव्यास ने समस्त वेदराशि का मन्थन करके वाल्मीकि रामायण के सारभूत अंश को लेकर पुराण-वाङ्मय की रचना करके प्रियतम शिष्य रोमहर्षण को दी, एवं पुराण वाङ्मय का प्रचार-प्रसार होता रहा, जो आज भी नगर-नगर, गाँव-गाँव, कोई न कोई रूप में विद्यमान है, जिसका उल्लेख अन्तःसाक्ष्य के रूप में पद्मपुराण में मिलता है -

कालेन ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य तदा विभुः ।

व्यासरूपस्तदा ब्रह्मा संग्रहार्थं युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे जगौ ।

तदष्टावशथा कृत्वा भूलोकेऽस्मिन् प्रकाशितम् ॥^{१८}

३. प्राचीनकाल में 'पुराण' प्रमाण माना जाता था । धर्मशास्त्रकार स्वधर्मशास्त्रीय सिद्धान्तों की स्थापना के लिए पुराणों मेंसे दृष्टान्त, उदाहरण उद्धृत करते थे, ऐसा मनुस्मृति में कहा है :

स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥^{१९}

याज्ञवल्क्य भी इस मत को समर्थन देते हैं -

यतो वेदाः पुराणं च विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यत् किञ्चिद् वाङ्मयं जगत् ॥^{२०}

४. महाभारत में कहा है कि - इतिहास पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।^१ इस से पुराण वाङ्मय की रचना का उद्देश स्वयं ज्ञात हो जाता है । 'वेदों' को पढ़कर उनके दुरुह अर्थों को जानना सभी के सामर्थ्य के बाहर था । अतः साधारण जन समुदाय के लिए पुराणलेखन हुआ है । समस्त वेद के रहस्य पुराणों के द्वारा लोक में उपलब्ध हैं । पुराणों के अध्ययन के बिना भारतीय-संस्कृति का मूल्यांकन भी सम्भव नहीं है । और भारतीय अस्मिता भी समझ नहीं आयेगी । भागवत जैसे सर्वश्रेष्ठ पुराण ने पुराणशास्त्र को पञ्चम वेद का स्थान दिया है -

इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः विसृजे सर्वदर्शनः ॥^{२१}

पुराण ने साधारण जनता को पुरुषार्थ-धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को स्थिर किया है । प्राचीन चरित्रों की महनीयता को उजागर करके लोगों में अखण्ड आस्था को स्थापित किया है ।

५. पुराणसाहित्य भारत की प्राचीन साहित्यिक शाखाओं का प्रतिनिधित्व करता है । इस में प्रकृति रूप से आध्यात्मिक तत्त्व एवं हिन्दू देव-देवियों की विलक्षण विभूतियों का वर्णन किया गया है । पुराण हमारी पुराकथाओं का आकर है, किन्तु इस की उपेक्षा साम्प्रदायिक कथा मानकर नहीं की जा सकती है । डॉ. वी. राघवन् ने पुराण के सम्बन्ध में ठीक ही कहा है कि पुराणसाहित्य व्याकरण, ललित एवं उपयोगी कला, राजनीति, स्थापत्य, सैन्य-विज्ञान, औषधि, माणिक्य आदि से सम्बन्धित भारतीय ज्ञान का विश्वकोश है ।^{२२}

६. आजकल ऐतिहासिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा भौगोलिक दृष्टि से पुराणों का समीक्षात्मक अध्ययन किया जा रहा है, किन्तु पुराणों में आध्यात्मिक विचारों का क्षेत्र भी अत्यन्त विस्तृत है । अतः उस दृष्टि से भी पुराणगत दार्शनिक तत्त्वों का पर्यालोचन प्रवर्तमान है, क्योंकि जीवन का अन्तिम लक्ष्य मोक्ष रूप परम पद की प्राप्ति है और पुराणसाहित्य में अध्यात्म तत्त्व का वर्णन अत्यन्त उदात्त रूप

में प्राप्त होता है। दर्शन ग्रन्थों में आध्यात्मिक तत्त्वों की प्रतिपादन-शैली जटिल होने के कारण जनमानस को उद्वेलित सी करती है। इसके विपरीत पुराणों की शैली सुबोध एवं प्राञ्जल है, जो शीघ्र ही दुरूह अध्यात्म तत्त्व को हृदयंगम कराती है।^{१२}

७. पुराण एक विद्या है जो अनादि है। संस्कृत वाङ्मय में जो चौदह विद्याओं की अनेक गणना मिलती है, उनमें पुराणविद्या का प्रमुख स्थान प्राप्त है। महर्षि याज्ञवल्क्य ने विद्याओं में पुराण को प्रथम स्थान दिया है।^{१३}
८. अनादिकाल से पुराण भारतीयों के जीवन-दर्शन का पथप्रदर्शन करता रहा है। भारत का ही नहीं, किन्तु अखिल ब्रह्मांड का कहीं भी साङ्गोपाङ्ग विस्तृत वर्णन उपलब्ध होता है, तो वह पुराणों में ही उपलब्ध होता है। सामाजिक, ऐतिहासिक दृष्टि से भी पुराण लोकोपयोगी है, क्योंकि इस पुराण ग्रंथों में ऐसी पुरातन कथाएँ मिलती हैं, जिनसे परस्पर प्रेम, सौहार्द या आर्जवादि भावों की अभिवृद्धि होती है।
९. वर्तमान युग भौतिक युग है। आज भौतिक उन्नति चरमसीमा पर है। प्रकृति के विकृतिभूत इन पञ्चमहाभूतों की उपादान सामग्री को लेकर विज्ञान की दीक्षा से मनुष्य ने बहुत कुछ खोज लिया है। विज्ञान की इस महिमामयी महामन्त्रावली से दुनिया की असीम दूरी संकुचित हो गई है। आज भी प्रकृति के तत्त्वों का सूक्ष्म अनुशीलन-अध्ययन-अनुसंधान हो रहा है। भारतीय दर्शनों में न्याय वैशेषिक की जितनी चर्चा हम ग्रन्थों में पढ़ते हैं, उतना विज्ञान तब तक पहुँच चुका है। अणु-परमाणु पर आजकल अनुसन्धान चल रहा है अर्थात् जिनके सूक्ष्म से सूक्ष्म भेद प्रभेद आजकल के वैज्ञानिकों की चर्चा का विषय बना हुआ है, उन मानव कल्याणकारी भौतिक शक्तियों की चर्चा-विचारणा, पुराणों में भी अनेक स्थलों पर प्राप्त है।
१०. वर्तमान युग में वैदिक सनातन धर्म की सुरक्षा, वर्णाश्रम व्यवस्था के प्रचार और भारतीय संस्कृति के हृदयरूप भक्ति-विकास के लिए भी पुराणों के परिशीलन की बड़ी आवश्यकता है।

(ब) पुराणशास्त्र की सांप्रत स्थिति :

पुराणशास्त्र का इतना महत्त्व होते हुए भी अत्यन्त दुर्भाग्य की बात है कि पुराणशास्त्र की स्थिति लोकमानस, विद्वद्वर्ग आदि में निम्नस्तरीय है। पुराणशास्त्र की सुरक्षा के लिए हमें क्या करना चाहिए? यह चर्चा से पहले ऐसी स्थिति होने के कारणों की ओर दृष्टि कर लें।

१. ऐसी स्थिति के पीछे मुख्यतया भारत की शिक्षानीति ही जिम्मेवार है। स्वतन्त्रता के पहले अंग्रेज सरकार ने अंग्रेजी भाषा का प्रचार-प्रसार बड़े निराले ढंग से किया, जो भारतीय युवा और विद्वद्वर्ग प्रभावित हो गये और संस्कृत शास्त्रों की अवहेलना करने लगे। स्वतन्त्रता के बाद शास्त्रों का जो माध्यम रहा है, वह संस्कृत भाषा के प्रचार प्रसार के लिए संस्कृतायोग के आयोजन में त्रिभाषा सूत्र दीया। जिस में संस्कृत की तृतीय क्रम और वह भी अन्य भाषा के विकल्प में स्थान मिला। जो कि इस आयोग ने १९४९ से १९७० तक संस्कृत के उत्कर्ष के लिए प्रशंसनीय कार्य किया, परन्तु १९८४ में राष्ट्रीय-स्तर पर नई शिक्षानीति की घोषणा हुई, उसमें संस्कृत की अवगणना हुई और त्रिभाषासूत्रमें से संस्कृत का लोप हुआ। भारतीय संविधान की आठवीं सूचि में निर्दिष्ट १५ (पंद्रह) भाषाओं में तथा आधुनिक भाषाओं में भी संस्कृत को स्थान मिला नहीं। इसी लिए बिना संस्कृत के माध्यम से पुराण जैसे शास्त्रों का प्रचार-प्रसार ही बन्ध हो गया। अन्य भाषाओं के माध्यम में भी पुराणशास्त्र की अवहेलना होती रही।

२. आज की पाश्चात्य सभ्यता के प्रवाह में, प्रदूषित पर्यावरण में भारतीय संस्कृति और संस्कृत भाषा के शास्त्रों प्रति उदासीनता और विदेशी साहित्य, सभ्यता की भौतिकता के प्रभाव से आकृष्ट सामान्य मनुष्य ही नहीं परंतु शिक्षात्मक भी पुराणशास्त्र की विविधता, उपर्युक्त माहात्म्य से पूर्णरूप से परिचित न होने के कारण उनमें कुछ भ्रान्तियाँ प्रचलित हैं, जो नीति निर्धारण और जनमानस को पुराणशास्त्राध्ययन से विमुख और अरुचि उत्पन्न करते हैं ।

जैसे -

- मेकडोनल जैसे पाश्चात्य विद्वान मानते हैं कि पुराण कि स्वाभाविक प्रवृत्ति में शिक्षात्मक और उद्देश्य में साम्प्रदायिकता है, प्राचीन काल्पनिक उपाख्यान विद्या का वाचक हैं ।^{१४}
- विश्वविद्यालय और महाविद्यालय के संस्कृत प्रोफेसर्स में भी शास्त्र-संप्रदाय की मति प्रचलित हैं । व्याकरण, अलंकार, वेदान्त जैसे शास्त्रों के विद्वान पुराणशास्त्र को निम्नकक्षा का, बिनोपयोगी समझते हैं और विद्यार्थीओं में भी जुगुप्सा, अरुचि उत्पन्न करते हैं ।
- कुछ लोग पुराणों में लिखी हुई किसी बात को लेकर उसे असम्भव मानकर कपोलकल्पित कहने का दुःसाहस कर बैठते हैं ।
- आधुनिक विद्वानों ने इतिहास-लेखन-शैली में पुराण की प्रणाली की चिरकाल से उपेक्षा कर रखी थी । जो कि हर्ष की बात यह है कि इङ्ग्लैंड के सुप्रसिद्ध विद्वान एच. जी. वेल्स ने अपने इतिहास की रूपरेखा (Outline of History) में इसी पौराणिक प्रणाली का अनुकरण किया है । उन्होंने इतिहास लिखकर बताया है कि यदि मनुष्य का इतिहास लिखना हो तो सृष्टि के आरम्भ से ही उसके विकास की कथा लिखनी ठीक है । इतिहास लिखने का यही पौराणिक प्रकार आदर्श है ।^{१५}
- पुराणशास्त्र प्रायः दैववाद / भाग्यवाद पर आधारित होने से लौकिक व्यापारबुद्धि से पराङ्मुख होते हैं और निराशापूर्ण जीवन व्यतीत करते हैं । ऐसा मतिभ्रम भी लोगों में आज है ।
- यह शास्त्र मात्र कथाकारों की जीविका का ही साधन है ।

इस प्रकार पुराणशास्त्र के बारे में कुतर्क होते रहें, दुष्प्रचार होता रहा, विकास कुंठित होता गया और लोग लाभान्वित न हुए ।

ऐसे और अन्य कुतर्कों का समाधान भी यहाँ दर्शनीय है ।

(क) पुराणशास्त्र के प्रति कुतर्कों का समाधान :

१. कुछ लोग पुराणों में लिखी हुई किसी बात को असम्भव मानकर कपोल कल्पित कहते हैं ।
- प्रत्युत्तर यह है कि हमारे शास्त्रों में वस्तु-कथन के तीन प्रकार बतलाये गये हैं - जिन्हें आलंकारिक भाषा में तथ्य-कथन, रूपक-कथन तथा अतिशयोक्ति-कथन कह सकते हैं । जो वस्तु जैसा हो, उसे ठीक वैसे ही कहना तथ्य-कथन है । और यह कथन वैज्ञानिक लोगों के लिए उपयुक्त है । इस प्रकार या संक्षेप में पौराणिक कथाओं के सम्बन्ध में इस कथन प्रणाली पर ध्यान रख कर ही विचार करना चाहिये । यदि इस दृष्टि से विचार किया जाय तो पुराण शुद्ध तथा आदर्श इतिहास के रूप में ही हम लोगों को दिखायी पड़ेंगे ।
२. वेदों में अपरिवर्तनीय इतिहास है और पुराणों में कल्पभेद से भरा हुआ इतिहास है । यह कहना उचित नहीं है । क्योंकि,
- नित्य इतिहास वेद में है और नित्य भूगोलादि भी इतिहास और भूगोलादि का वह नित्य अंश है जो

प्रत्येक सृष्टि में आवृत्ति करता है। पुराणों ने वेदों के उसी रेखाचित्र में रंग भरकर उसकी आकृतिको स्पष्ट किया है। उदाहरणार्थ - वेदों में देवासुर संग्राम, श्रीरामचरित, श्रीकृष्णचरित एवं यदु-दुष्यन्त आदिका बहुत सा वर्णन है। यह सब वर्णन वहाँ विस्तृत नहीं है। पुराणों में इतिहास में चरित अनेक प्रकार से वर्णित है। क्योंकि चरितों का अन्तर कल्पभेद से होता है। जो कल्प आता है, उस कल्प का पुराण भी वही होता है, जो आज है। उसी प्रकार पुराण भी नित्य ज्ञान हैं।

३. पुराणशास्त्र कथाकारों का उपजीव्य या वृत्ति का साधन है, ऐसा नहीं कहना चाहिए। क्योंकि -
- वेदों में सभी अधिकारियों के लिए साधन है। मनुष्य मात्र को उसके अनुरूप आध्यात्मिक मार्ग प्राप्त होना चाहिये। सबके स्वभाव एक से नहीं हो सकते। अतः एव सबके अधिकार भी एक से नहीं हो सकते। ईश्वरीय ज्ञान में किसीके लिए साधन न हो, यह शक्य नहीं। पुराणों में पदार्थ - विस्तार होनेसे उन साधननिष्ठाओं का परिपाक हुआ है।
४. पुराणों का सबसे अद्भुत भाग है उनके विचित्र वर्णन - दो, तीन, दस मस्तकों के मनुष्य, सहस्रतक भुजाएँ, सहस्रतक नेत्र। रीँछ, वानर, नाग आदि जातियाँ और इनके मनुष्यों से सम्बन्ध - ये ऐसी बातें हैं, जिन्हें आजकल के लोग सत्य नहीं मानते। उनके मत में कल्पनाएँ हैं या रूपक है।
- पुराणों के अनुसार द्वापर तक अतिरिक्त हाथ, पैर, नेत्र सिरों के लोग होते थे। समाज में इनकी संख्या सत्ययुग में बहुत अधिक थी, पीछे बराबर घटती गई। शिशुपाल के जन्म समय चार हाथ-तथा तीन नेत्र थे। आज भी ऐसे बच्चों के समाचार पत्रों में आते हैं। प्रकृति अब इतनी विपरीत हो गयी है कि ऐसे बालक जीवित नहीं रहते। प्रकृति में कितनी विशेषताएँ हैं, यह मनुष्य की बुद्धि से - परेकी बात है। शास्त्रों में सर्वत्र महर्षियों ने जो कुछ कहा है वह अक्षरशः सत्य है। उस में न तो रूपक है न कल्पना।
- राक्षस, रीँछ, वानर, नाग जातियों का वहाँ पुराणों में वर्णन आता है, अंश का अर्थ आज के विद्वान करते हैं कि वे मनुष्यों की जंगली तथा असभ्य जातियाँ थी, लेकिन पुराणों के वर्णन बतलाते हैं कि वे सुसभ्य, उन्नत, पठित लोग थे, इच्छानुसार रूप धारण, स्त्रियाँ साधारण मानवी-स्त्रियाँ जैसी तथा, उनका मानवों के साथ सम्बन्ध आदि अन्य विशेषताएँ भी थी।
- इस प्रकार कई समस्याओं का समाधान है। भारतीय ज्ञान, दर्शन, कला, समाज-व्यवस्था सबके आधार पुराण हैं। आधुनिक विद्वानों को भी इनके लिए पुराणों की ही शरण लेनी पड़ती है। ऐसी दशा में उनका पुराणों पर आक्षेप और उनकी उपेक्षा उपहासास्पद ही है। पुराणों का आदर, उनकी रक्षा तथा उनके ज्ञान के प्रसार में ही मानवजाति की रक्षा एवं प्रतिष्ठा है।

(ड) पुराणशास्त्र की सुरक्षा/विकास के उपाय :

१. शिक्षानीति में सुधार - बदलाव :

- (१) परम्परागत शिक्षा के लिए स्वतन्त्र निर्देशालय की स्थापना होनी चाहिए।
- (२) इजनेरी, टेकनिकल, आयुर्विज्ञान महाविद्यालयों में संस्कृत भाषा को प्राधान्य, अभ्यासक्रम में पुराणों का विज्ञानभाग और पुराणशास्त्री अध्यापकों की अनिवार्यरूप से नियुक्ति करनी चाहिए।
- (३) प्राथमिक और माध्यमिक स्तर में पौराणिक कथाएँ, पुराणों का परिचय, पात्र-विशेषताएँ अभ्यासक्रम में समाविष्ट करनी चाहिए।

- (४) स्नातक और अनुस्नातक कक्षा में पुराणों के अंश या समग्र पुराण अभ्यासक्रम में होने ही चाहिए। अध्यापक भी पुराणशास्त्र का ज्ञाता होना चाहिए।
- (५) पुराण के अध्यापकों को प्रोत्साहित करने के लिए राज्य सरकार, केन्द्र सरकार या यु.जी.सी. को कुछ आयोजन करना चाहिए।
- (६) पुराणशास्त्र के छात्रों की शिक्षा निःशुल्क करनी चाहिए।
- (७) पुराणशास्त्र में ज्यादा से ज्यादा शोधार्थी भाग लें और विद्या वाचस्पति जैसी उपाधियों के लिए प्रयत्न करें।
- (८) जिन महाविद्यालयों में पुराणशास्त्र का अभ्यासक्रम चलता हो उनको सहायता, अनुदान आदि प्रदान करने चाहिए।
- (९) पुराणशास्त्र के वयोवृद्ध लेखक, कवियों के लिए पेंशन व्यवस्था तथा नवोदित और आधुनिक लेखकों को प्रोत्साहन मिलना चाहिए।
- (१०) एक ऐसी कमिटी का गठन करना चाहिए जो समयान्तर भारत में पुराणशास्त्र की स्थिति का अध्ययन करे, प्रचार-प्रसार माध्यमों से पुराणशास्त्र के बारे में भ्रान्तियाँ दूर करें और श्रद्धाभाव बढ़ाएँ।
- (११) पुराणशास्त्र के छात्रों के लिए निःशुल्क पुस्तकों की व्यवस्था करनी चाहिए और प्रत्येक पुस्तकालयों में पुस्तकों की उपलब्धि करवानी चाहिए।

२. पुराणशास्त्र शिक्षण-पद्धति :

- (१) पुराणशास्त्र की पारंपरिक शिक्षणपद्धति आधुनिक शिक्षणपद्धति के साथ संयोजित होनी चाहिए।
- (२) इंटरनेट पर से पुराणशास्त्र का संदर्भसाहित्य पर्याप्त मात्रा में उपलब्ध होना चाहिए। इंटरनेट पर से परिसंवाद, सम्मेलनों कि माहिती प्राप्त कर सकें।
- (३) पुराणान्तर्गत चलचित्रों का निर्माण, रूपक और उपरूपकों के माध्यम से प्रचार-प्रसार होना चाहिए।
- (४) एम.ए., एम, फिल., पीएच. डी., नेट-स्लेट, जी. पी. एस. सी. आदि पदवीओं, परीक्षाओं में पुराणशास्त्र को प्राधान्य देना चाहिए।
- (५) ओडियो - विडियो केसेट्स के द्वारा प्रचार-प्रसार करना चाहिए।
- (६) अध्यापन पद्धति सरल, रुचिकर, रसप्रद और असरकारक होनी चाहिए
- (७) वर्तमान पुराण के अध्यापकों के लिए प्रशिक्षण वर्ग होने चाहिए और उनकी सज्जता बढ़ानी चाहिए।

३. अभ्यासक्रम का आयोजन :

- (१) पुराणशास्त्रान्तर्गत विज्ञान - टेक्नोलोजी युक्त आधुनिक सन्दर्भ परक विषयों का समावेश होना चाहिए। महाविद्यालय, विश्वविद्यालय के स्तर पर प्राच्य इतिहास विभाग की तरह पुराणान्तर्गत विज्ञान विभाग की स्थापना हो, जिनमें शिल्पकला, खगोलविद्या, आयुर्विज्ञान, गर्भाधान-पद्धतियाँ, संगीतादि ललित कलाएँ आदि का अध्ययन होना चाहिए।
- (२) किसी भी प्रवाह के छात्र के लिए एक प्रश्नपत्र पुराण का होना चाहिए।
- (३) समग्र भारत में पुराणशास्त्र का पाठ्यक्रम समान होना चाहिए।
- (४) पुराणशास्त्र का अभ्यासक्रम समाजोपयोगी, जीवनोपयोगी, व्यवहारु और रोजगारलक्षी होना चाहिए।

४. पुराणशास्त्र - साहित्य (लेखन, प्रकाशन, अनुवाद आदि ।)

- (१) पौराणिक प्राचीन पाण्डुलिपियाँ भारत की अमूल्य बौद्धिक सम्पत्ति है । ऐसी पाण्डुलिपियों की सुरक्षा, संपादन, एकत्रीकरण, अभ्यास और संशोधन होना चाहिए । इन्टरनेट पर प्रकाशित होनी चाहिए और सरकार द्वारा अनुदान देना चाहिए ।
- (२) 'पुराण' - पत्रिकाएँ - मासिक, त्रिमासिक आदि नियमित प्रकाशित होनी चाहिए । प्रत्येक भाषा में और भारत और विदेशी संस्थाओं में जानी चाहिए ।
- (३) हस्तप्रतों, पाण्डुलिपियों को संशोधन प्रकल्प या विद्यावाचस्पति की पदवी द्वारा उजागर करनी चाहिए ।
- (४) पौराणिक बालसाहित्य का निर्माण होना चाहिए ।
- (५) प्राचीन पौराणिक सन्दर्भ साहित्य और पुराणों का पुनर्मुद्रण होना चाहिए ।
- (६) पुराणों का विभिन्न भाषाओं में अनुवाद होना चाहिए ।
- (७) भारतीय समाचारपत्रों में पुराण सम्बन्धी लेख प्रकाशित होने चाहिए ।
- (८) पौराणिक साहित्य संक्षेप में, रसप्रद, सरल शैली में लघुग्रंथों के रूप में निर्माण होना चाहिए, जिससे साधारण जनों में उनके प्रति अनुराग बढ़े ।
- (९) पश्चिमी विद्वानों में विलियम जोन्स, वान्स केनेडी, कोल ब्रूक, विल्सन, पार्जिटर आदि । भारत के एम. बनर्जी, आर. सी. हाजरा, श्री के. पी. जायसवाल, डॉ. देवेन्द्रकुमार, राजाराम पाटिल, डॉ. वी. एस. अग्रवाल, श्री मधुसुदन ओझा, आचार्य बलदेव उपाध्याय, डॉ. कृष्णमणि त्रिपाठी आदि और गुजरात में क. भा. दवे, अरुणोदय न. जानी, भो. जे. सांडेसरा, रामलाल चु. मोदी, के. का. शास्त्री, उमाशंकर जोशी, बेरिस्टर डाह्याभाई देरासरी, मणिलाल न. द्विवेदी, श्री दुर्गाशंकर के शास्त्री, श्री रसिकलाल छे. परीख आदिने १९ वीं शताब्दी तक पुराण-साहित्य के प्रचार-प्रसार रक्षा के लिए निष्ठापूर्वक सेवा की, लेकिन वर्तमान में भी ऐसा प्रवाह चलता रहना चाहिए । उनके लिए सरकार, धार्मिक संस्थाएँ आदि को योगदान होना चाहिए, वह आवश्यक होगा ।
- (१०) काशीराज विश्वविद्यालय, संपूर्णानन्द युनिवर्सिटी, वाराणसी जैसी संस्थाएँ आज भी पुराण की सेवा कर रही हैं, ऐसी नूतन संस्थाएँ भी सामिल होनी चाहिए ।

संक्षेप में पुराणशास्त्र का एक प्राचीन, गौरवपूर्ण, और प्रभावक इतिहास रहा है । पश्चिमी, भारतीय आदि विद्वान, भावकों ने उसकी उपादेयता स्वीकृत की हैं, प्रशंसा की है । पौराणिक साहित्य महापुराण, उपपुराण, उपोपपुराण और भारत के समग्र प्रांत के ज्ञाति-स्थल-पुराणों की एक समृद्ध शृंखला रही है । इस साहित्य में मानव जात का सृष्टि की उत्पत्ति से लेकर इतिहास, वंश, काल-गणना, सभी विद्याएँ, विज्ञान, कला आदि का संग्रहस्थान है । एक ज्ञानकोश-विश्वकोश रूप साहित्य माना जाता है । लोकभोग्य भी है । फिर इसकी रक्षा करनी चाहिए, यह कहने की, समझाने की बात नहीं है । मैंने भी यथामति सुझाव देने का यहाँ यत्न किया है । पुराण रक्षा हमारी रक्षा तुल्य है ।

पादनोंध

१. अनु. (डॉ.) के. का. शास्त्री, 'अमरकोश', युनिवर्सिटी ग्रन्थ निर्माण बोर्ड, अमदावाद, ३/३/१७८, पृ. ४५१

२. आपटे वामन शिवराम, संस्कृत-हिन्दी कोश, मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९६६, पृ. १०१४
३. श्रीमद् भगवद्गीता, १४/२०
४. मत्स्यपुराण, ३/३-४
५. M. Winternitz, *A History of Indian Literature*, Oriental Books Reprint Corporation, Delhi, 1972, Vol. I, p. 606
६. पद्मपुराण, सृष्टिखण्ड, ५१-५२
७. मनुस्मृति, ३/२३२
८. याज्ञवल्क्यस्मृति, ३/१८९
९. महाभारत, १/१/६८
१०. श्रीमद्भागवतपुराण, ५/१२/३९
११. प्र. सम्पादक बलदेव उपाध्याय, 'संस्कृत-वाङ्मय का बृहद् इतिहास', उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ, प्र. संस्करण, ई.स. २००६, पृ. ४
१२. वही, पृ. ४
१३. पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राश्च मिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, १/३
१४. अनु. डॉ. रामसागर त्रिपाठी, ए. ए. मेक्डोनाल्ड, 'संस्कृत साहित्य का इतिहास', चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९९१, पृ. २८०
१५. बलदेव उपाध्याय, 'संस्कृत साहित्य का इतिहास', शारदा मन्दिर, वाराणसी, अष्टम संस्करण, १९६८, पृ. ४५

भगवद्गीता में निरूपित स्वयं स्वस्थ रहने की कला*

डॉ. महाकान्त जे. जोशी†

भूमिका :

हमारी भारतीय संस्कृति में चार पुरुषार्थ बताये गये हैं। ये चार पुरुषार्थ हैं — धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष। ये (चार) पुरुषार्थों की प्राप्ति हमें अपने जीवन में करनी चाहिए। मनुष्य अपने शरीर द्वारा ये पुरुषार्थों को प्राप्त कर सकता है।^१ (शरीर के माध्यम से ही हम धर्मादि को पा सकते हैं।) इसी लिए ही कहा गया है कि — शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् - “हमारा शरीर ही प्रथम धर्मसाधन है”। अर्थात् सब से पहले हमें अपने शरीर का स्वास्थ्य पूर्णरूप से प्राप्त करना पड़ेगा। बाद में ही हम धर्मादि को (इस शरीर के माध्यम से ही) प्राप्त कर सकेंगे। पर हम क्या करते हैं? हमने धर्म और मोक्ष को छोड़कर अर्थ और काम में ही अपना सारा जीवन लगा दिया है। अतः एव (ये दोनों की अत्यधिक उपासना करने से) हमारा शरीर रोगों की धर्मशाला बन गया है।^२

शरीर कैसे स्वस्थ एवं निरोगी रह सके उसके कई उपाय आयुर्वेद के ग्रन्थों में पाये जाते हैं। चरक और सुश्रुत नामक दो आयुर्वेदाचार्यों ने ‘आयुर्वेद’ की जगत को भेंट देकर हमारी अनूठी सेवा की है।^३ इस तरह हमारे शरीर को स्वस्थ रखने के कई उपाय आयुर्वेद के विधिविध ग्रन्थों में मिलते हैं। पर जब तक मन स्वस्थ नहीं रहेगा तब तक बाहरी उपायों से तन स्वस्थ नहीं रह सकेगा। इसी लिए पहले अपने मन को स्वस्थ करना या रखना हमारा (सबका) प्रथम धर्म है। भगवद्गीता में इस के बारे में कुछ निर्देश मिलते हैं। उपाय मिलते हैं। इन उपायों को उजागर करने का एक नम्र प्रयास प्रस्तुत लेख का प्रयोजन है।

भगवद्गीता में स्वयं स्वस्थ रहने के कुछ उपाय :

धर्मादि चतुर्विध पुरुषार्थप्राप्ति का माध्यम हमारा शरीर ही है। अतः एव शरीरस्वास्थ्य ही हमारा (सब का) सब से पहला धर्म है। पर शरीर को स्वस्थ रखने के लिए मन को स्वस्थ रखना पड़ेगा। क्यों कि मन स्वस्थ रहेगा तो शरीर अपने आप ही स्वस्थ हो जायेगा।^४ इसी लिए शरीर को स्वस्थ एवं दृढ़ रखने के लिए सबसे पहले अपने भीतर के मन को स्वच्छ एवं स्वस्थ रखना पड़ेगा। (अपने) मन को स्वच्छ और स्वस्थ रहने के कुछ मनोवैज्ञानिक उपाय भगवद्गीता नामक विश्वमान्य ग्रन्थ में पाये जाते हैं।

‘गीता’ में हमारे ‘शरीर’ को ‘क्षेत्र’ की उपमा दी गई है।^५ पंचमहाभूत, अहंकार, बुद्धि, अव्यक्त प्रकृति, दस इन्द्रियगण, मन, इन्द्रियो के पांच विषय, (= शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गंध), इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, (देह और इन्द्रिय का) समुदाय, चेतना और धैर्य ये इक्कीस विकारोवाला ‘क्षेत्र’ है।^६ प्रकृति से ही रागद्वेषादि विकार एवं सत्त्व, रजस और तमस ये तीन गुणों का उद्भव होता है।^७ जीवात्मा प्रकृति में रहकर ही प्रकृति से उत्पन्न गुणों को भोगता है। इस गुणसंग से ही उसका विविध योनिओ में जन्म होता है।^८ शरीर को ‘प्रकृति’ और जीवात्मा को ‘पुरुष’ कहा जाता है।

हमारा शरीर याने कि प्रकृति त्रिगुण से बद्ध है। पंच ज्ञानेन्द्रिय और पंच कर्मेन्द्रिय मिलकर दस इन्द्रियगण

★ स्वामी विवेकानंद सर्वोदय बैंक एज्युकेशन कॉलेज, महेशाणा द्वारा आयोजित ‘राष्ट्रीय परिसंवाद में (दिनांक १३, सितम्बर, २००९ के दिन), प्रस्तुत किया हुआ लेख।

+ प्रमुखस्वामी सायन्स एवं एच.डी. पटेल आर्ट्स कोलेज, कडी, मु. कडी, जि. महेशाणा।

बनता है ।^{१०} इन्द्रियों का विषयों के साथ संपर्क होने से हमें छह विकारों (= काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मत्सर) की प्राप्ति होती है । ये छह विकारों से मानव विविध पापाचार में प्रवृत्त होता है । ये कामक्रोधादि विकारों से ही हमारे मन में रागद्वेषादि भावनाएँ जन्म लेती है । इसी लिए इन्द्रियों पर नियंत्रण की कड़ी आवश्यकता है । अगर इन्द्रियों को स्वेच्छाचार करने देंगे तो इन का परिणाम बुद्धि उपर होता है । ये इन्द्रियाँ विद्वान् पुरुषों के मन को भी बलात्कार करके विषयो में खींच लाती है ।^{१०} इन्द्रियगण भ्रमणशील है । ऐसी इन्द्रियो मेंसे जिस इन्द्रिय का मन ने अनुसरण किया वह इन्द्रिय पुरुष की बुद्धि को जैसे वायु नैया को जल में खींच ले जाता है, वैसे ही खींच ले जाती है ।^{११} इसी लिए इन्द्रियगण को नियंत्रित करने के लिए भी मन को सब से पहले नियंत्रित करना पड़ेगा । अरे, अर्थ की अत्यधिक लालसा, काम की अत्यधिक लालसा भी पहले मन में ही जन्म लेती है । विशेष करके रजोगुण से उत्पन्न होनेवाला काम ही क्रोध का जन्मदाता है । इस काम से धूम से जैसे अग्नि, मल से दर्पण, और ओर से जैसे गर्भ ढंक जाता है, बस इस तरह विद्वानों का ज्ञान भी कामीभाव के प्रकोप से ढक जाता है ।^{१२} इस काम का उद्भवस्थान भी मन ही है । अत एव मन के उपर नियंत्रण पाने के बाद सब इन्द्रिय गण और इन्द्रियों के विषयों, रागद्वेषादि भावनाएँ (विकारो) तथा कामक्रोधादि जैसे छूपे विकारों पर भी हम नियंत्रण पा सकते हैं ।

मन की सत्ता और मन का नियंत्रण :

हमारे इन्द्रियगण और इन्द्रियों के विविध विकारों पर मन की सत्ता चलती है । मन के अलावा ये कुछ भी नहीं कर सकते । इसी लिए गीता में मनकी सत्ता का स्वीकार हुआ है ।

प्रकृति इश्वरदत्त है अत एव इसमें कोई परिवर्तन नहीं हो सकता है ।^{१३} उस का किसी भी तरह से नियंत्रण नहीं हो सकता । अगर हमारी इन्द्रियाँ मन के सहारे के बिना कोई कार्य करना चाहेगी तो वह निष्फल ही होगा । मन के बिना हम कोई भी कार्य ठीक तरह से नहीं कर पायेंगे । इसी लिए गीता ने कहा कि - 'मन्मना भव' - 'मेरे में ही मन रख' । यह उपदेश हमें प्रत्येक वस्तु, व्यक्ति या पदार्थ देता है । अर्थात् चाहे हम कोई भी काम करे - व्यापार-धंधा, नौकरी, डाईवींग, रसोई, अपना अपना निजी काम, कोई परिश्रम, कोई अध्ययन, कोई भी पढ़ाई और छोटे से लेकर बड़े से बड़े कोई भी कार्य बगैर मन के हो ही नहीं सकते । अर्थात् संसार के किसी भी कार्य में (जो हमारे शरीर से हो रहा है, उसमें) मन की सत्ता सर्वोपरी छे.

मनुष्यजीवन की सार्थकता धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष ये चतुर्विध पुरुषार्थों की प्राप्ति में ही है । ये धर्मादि की प्राप्ति के लिए भी मन की अनिवार्यता होती है । मन की गैरमौजूदगी में हम इनको भी प्राप्त नहीं कर सकेंगे । अरे मन की प्रत्यक्षता के बिना इनमें से किसी को भी हम प्राप्त नहीं कर सकेंगे । इसी लिए ही कहा गया है कि 'मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' । भगवान् ने गीता में भी बार बार मन को संयमित करने की और उसे इश्वर में जोड़ देने की बात कई स्थलों पर की है ।^{१४}

भगवद्गीता का छठ्ठा अध्याय 'आत्मसंयम योग' है । इसमें स्वयं अर्जुन भगवान् को 'चंचल' मन को कैसे वश किया जाय उसका उपाय पूछता है ।^{१५} प्रत्युत्तर में भगवान् कहते हैं मन चंचल नहीं पर चल है ।^{१६} उस को वश करना कठिन जरूर है, पर अशक्य नहीं है । अभ्यास और वैराग्य से उस पर नियंत्रण हम पा सकते हैं ।^{१७}

परमात्म तत्त्वका स्वीकार :

हमारे शरीर में मन की सत्ता सर्वोपरी है वह निःशंक बात है । पर मन से भी उपर परमात्मा की सत्ता है । गीताकार कहते हैं कि मन से भी उपर बुद्धि की सत्ता है । पर जो बुद्धि से भी पर है वह है परमात्मा ।^{१८} हम कोई भी कार्य करते हैं इसकी प्रेरणा, प्रकृति के गुणों से मिलती है । अतः किसी भी कार्य के हम ही

भगवद्गीता में निरूपित स्वयं स्वस्थ रहने की कला

कर्ता है, ऐसा अहंकार रखना मिथ्या है ।

प्रकृति के त्रिगुणों से प्रेरित होकर हम सभी कार्य करते हैं । पर मनुष्य तो मैं ही करता हूँ' ऐसा अहंकार रखता है ।^{१९} यह अहंकार रागद्वेषादि जैसा एक विकार ही है । अतः इस की उत्पत्ति भी मन में ही होती है । इसी लिए भगवान गीता में बारबार कहते हैं 'तुम मुझे अपने बुद्धि और मन को सोंप दो' ।^{२०} भगवान में बुद्धि सोंप देने से हम कोई भी कार्य में केवल 'निमित्त' बन जाते हैं । और मन को सोंप देने से हमारी स्वतन्त्र कोई इच्छा ही रहेगी नहीं, तो फिर रागद्वेष और कामक्रोधादि विकारों का संभव ही नहीं हो सकेगा ।

भगवान संसार के सभी मनुष्यों को कहते हैं 'तुम मेरे अंश हो, और इस जीवलोक में एक जीव बनकर संसार में आये हो'^{२१} इसी लिए संसार में भी 'मामनुस्मर युद्ध्य च' यही भावना रखनी पड़ेगी । अरे भगवान तो हमे सब मार्गों, धर्मों को छोड़कर केवल उसकी शरणागति स्वीकार करने का निमंत्रण देते हैं और कहते हैं मैं तुम्हारे सर्व पापों का नाश कर दूंगा ।^{२२} यही शरणागति को ही भक्ति कहा जाता है । ऐसी अनन्य भक्ति से हम अगर पत्रम्, पुष्पम्, फलं और तोयम् भी पूरी श्रद्धा से भगवान को समर्पित करेंगे तो भगवान इन सबको स्वीकार करेंगे ।^{२३}

हम संसार में जो जो कर्म करेंगे उन सब का फल हमें अवश्य मिलेगा । जिस की प्राप्ति से मन आनंदित होता है वह है सुख और जो मन को प्रतिकूल है वह है दुःख ।^{२४} ये सुखदुःखादि भावनाएँ भी हमें अस्वस्थ कर देती हैं । वास्तव में हमें कोई सुखी और दुःखी कर सकता ही नहीं ।^{२५} सुखदुःख और राग-द्वेषादि भावों से हमारा मन व्यथित हो जाने से हम अस्वस्थ हो जाते हैं । इसी लिए भगवान गीता में कहते हैं - "तुम जो जो करो, कोई भी काम करो वह सब मुझे अर्पण करके करो, तो तुम्हें कर्मदोष नहीं लगेगा ।^{२६} ऐसे अनन्यभाव का पालन करने से हम सब चिंता से मुक्त हो जाते हैं । बस यही अनन्यभाव ही भक्ति है । अर्थात् ईश्वर की शरणागति ही भक्ति है । भक्ति में परमेश्वर पर अनन्य विश्वास और श्रद्धा होनी अनिवार्य है । इस भक्तिमार्ग का अनुसरण कर नरसिंह महेता, मीराबाई, संत सुरदास, संत रैदास, संत तुकाराम, संत एकनाथ जैसे कई अनन्य भक्त भवसागर पार कर के भगवान के प्रिय बन गये । इस तरह भगवद्गीता का भक्तिमार्ग भी स्वयं स्वस्थ रहने का सर्वजनसुलभमार्ग है । जो ईश्वरी सत्ता का सर्वतोभावेन स्वीकार करता है ।

जीवन में मध्यममार्ग का अनुसरण अगर हम करें तो हम स्वस्थ रह सकते हैं ।

जीवन में मध्यममार्ग का अनुसरण : स्वस्थ रहने का श्रेष्ठ उपाय :

भगवान ने गीता के छठे अध्याय - 'आत्मसंयमयोग' में अर्जुन के माध्यम से हमें जीवन में 'मध्यममार्ग' के अनुसरण की शिक्षा दी है । जीवन में किसी बात का, पदार्थ का या मार्ग का अत्यधिक (मोह से) अनुसरण नहीं करना चाहिए । भगवान स्पष्ट शब्दों में कहते हैं कि :

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥^{२७}

- "योग्य आहारविहार करनेवालों को, कर्मों में योग्य चेष्ट करनेवालों को एवं योग्यमात्रा में निंद लेनेवाले और जागृत को योग दुःखनाशक बनाता है ।" अर्थात् अतिशय मात्रा में खानेवालों को, केवल भोजन नहीं करनेवालों को, ज्यादा निंद लेनेवालों को और केवल जागनेवालों को योग सिद्ध नहीं हो सकता ।^{२८} यहाँ गीताकार हमें उपदेश देते हैं - कि हमारा खान-पान, हमारा आहार-विहार और हमारी निश-जागृति ये सब प्रमाणसर होने चाहिए । ना तो इनमें कोई अतिशयता हो और ना तो कोई निवृत्ति ही ना हो ऐसा उपदेश भगवान हमें देते हैं । यह है गीता का मध्यममार्ग । इस मध्यममार्ग के अनुसरण से हमारा जीवन केवल स्वस्थ ही नहीं बनेगा

अपितु सुखी और समाधानी भी बनेगा ।

उपसंहार :

हमारा शरीर स्वस्थ कैसे रह सके इस के कई उपाय आयुर्वेदग्रन्थों में मिलते हैं । पर मन से हम स्वस्थ कैसे रहे, जीवन में सुखी और समाधानी कैसे बनें इन के उपाय - मनोवैज्ञानिक उपाय - हमें जीवनग्रन्थ भगवद्गीता में मिलते हैं । अगर इन उपायों को हम अच्छी तरह से समझ ले, और उनका आचरण करे तो हम मन की तन्दुरस्ती प्राप्त कर सकते हैं । अगर मन शांत, स्वच्छ और स्वस्थ रहेगा तो हमारा शरीर भी अपने आप स्वस्थ हो जायेगा । ऐसे तन और मन की स्वस्थता आ जाने से हमारा जीवन भी स्वस्थ, सुखी और समाधानी बन सकेगा ।

पादटीप

१. चरकसंहिता में इस बात को मनुष्य के आरोग्य के साथ जोड़ दी गई है ।
जैसे - धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥१५॥
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ च० सू० १ ॥
 २. इस सन्दर्भ में महाभारतकार कहते हैं - ऊर्ध्वबाहुविरोम्येष न च कश्चित्श्रुणोतु माम् । धर्मादर्थश्चकामश्च
 ३. आयुर्वेद के बारे में कहा गया है कि -
तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितम् ॥४३॥ च० सू० १.
 ४. अंग्रेजी में भी कहा गया है - Sound mind in a sound body.
 ५. देखिये - इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ भ.गी., १३.२ ॥
 ६. महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ।
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ भ.गी., १३.६-७ ॥
 ७. विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ भ.गी., १६.२० ॥
 ८. पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ भ.गी., १६.२२ ॥
 ९. बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥ (सांख्यकारिका ईश्वरकृष्णस्य)
सांख्यतत्त्वकौमुदी (ईश्वरकृष्णकृत 'सांख्यकारिका' तथा वाचस्पतिमिश्र-कृत 'तत्त्वकौमुदी' का हिन्दी अनुवाद एवं ज्योतिष्मती व्याख्या, रामशंकर भट्टाचार्य, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, पुनर्मुद्रण, १९८९.)
 १०. यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ भ.गी., २.६० ॥
 ११. इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिवाम्भसि ॥ भ.गी., २.६७ ॥
 १२. काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुदभवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३-३१ ॥ वही धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३-३८ ॥ वही
 १३. सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३-३३ ॥ वही
 १४. देखिये - गीता में - ७.१, ८.७, ९.३४, १२.२, १२.८, १८.५७, १८.५८, १८.६५, १८.६६ आदि ।
- भगवद्गीता में निरूपित स्वयं स्वस्थ रहने की कला

१५. चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥६.३४॥ वही ।

१६. 'चंचल' का अर्थ है जो कहीं पर स्थिर नहीं रह सकता - जैसे कि मर्कट । और 'चल' का मतलब है 'चलित होनेवाला । अगर मन 'चंचल' है तो वह कहीं भी स्थिर नहीं रहेगा । पर ध्यानावस्था में, अपनी पसंदगी की बात कहते, सुनने या देखते समय मन स्थिर हो सकता है । इसी लिए मन का स्वभाव थोड़ी देर बाद चलित हो जाने का है , 'चंचल' (याने कभी भी स्थिर रह न सके ऐसा) नहीं है ।

१७. असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥६.३५॥ भगवद्गीता ॥

१८. इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥६.३४॥ वही ।

१९. प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥६.३५॥ वही ।

२०. मय्यर्पितमना बुद्धिः यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥६.३४॥ वही ।

२१. ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । भगवद्गीता, अ. १५.७

२२. सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ वही, १८.६६॥

२३. पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥९.२६॥ वही

२४. अनुकूलवेदनीयं सुखं प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् ॥

२५. सुभाषितकार कहते हैं - सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता परो ददाति इति कुबुद्धिरेषा ।

अहं करोमि इति वृथाभिमानः स्वकर्मसूत्रैः ग्रथितो हि लोकः ॥

२६. यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥९.२९॥ वही ।

२७. वही, ॥६.१७॥

२८. नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ वही ॥६.१६॥

वैश्वीकरण के युग में स्वामी विवेकानन्द के विचारों की प्रासंगिकता

डॉ. भावना त्रिपाठी*

‘वैश्वीकरण शब्द’ स्वयं में एक व्यापक दृष्टिकोण रखता है, क्योंकि मात्र ‘विश्व’ शब्द की व्यापकता ही सम्पूर्ण सांसारिकता एवं भौगोलिकता को प्रकट करती है। वर्तमान समय में ‘वैश्वीकरण’ का परिदृश्य विश्व व्यापार से लेकर संचार माध्यमों, शैक्षणिक गतिविधियों और आर्थिक रिश्तों सभी में सार्वभौमिक रूप से व्याप्त हो चुका है।

21वीं शताब्दी के आरम्भ में शिक्षा के क्षेत्र में जो उन्नति हो रही है, वह सम्पूर्ण विश्व के लिए एक वरदान है, क्योंकि विद्यार्थियों की उच्च शिक्षा के प्रति सोच अब राष्ट्र की सीमा से ऊपर उठ चुकी है।

भारत में उच्च शिक्षा का प्रसार 1950 के दशक में बहुत तेजी से फैला। स्वतंत्रता के समय, भारत में उच्च शिक्षा का प्रसार बहुत अल्प था, परन्तु उच्च शैक्षणिक संस्थानों व केन्द्रों की संख्या में तीव्र विस्तार हुआ तथा इनमें योग्य शिक्षक भी कार्यरत हुए। फलतः उच्च शिक्षणसंस्थानों व अनुसंधान केन्द्रों में कार्यरत भारतीय द्वारा किये कार्य सराहनीय रहे।

वर्तमान समय में शिक्षा का क्षेत्र विस्तृत हो चुका है परन्तु यदि देखा जाय तो शिक्षा का उद्देश्य चरित्र निर्माण की नींव से लेकर विद्यार्थी के व्यक्तित्व के सर्वांगीण विकास आदि से सम्बन्धित है और इन्हीं सब विचारों के प्रणेता भारतीय महापुरुष स्वामी विवेकानन्द थे, जिनके शिक्षा सम्बन्धी उद्देश्यों और उनके और वेदान्त के उपदेशों को एशिया, यूरोप और अमेरिका की जनता में प्रचारित-प्रसारित किया गया। उन्होंने वेदान्त को आधुनिक परिप्रेक्ष्य में देखने-परखने तथा उसे जीवन में उतारने का सफल प्रयास किया।

स्वामी विवेकानन्द का जन्म 12 जनवरी, सन् 1863 में कलकत्ता के एक क्षत्रिय परिवार में हुआ था। उनका मूल नाम नरेन्द्र दत्त था। उनका पारिवारिक वातावरण धार्मिक था। वे कुशाग्र बुद्धि के थे, उन्होंने स्वामी रामकृष्ण परमहंस से आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त किया और वे स्वामी विवेकानन्द कहलाए। 1886 में रामकृष्ण परमहंस के निधन के बाद, उन्होंने अपने गुरु की स्मृति में ‘रामकृष्ण मिशन’ (वेलूर मठ) स्थापित किया। 1893 में 30 वर्ष की आयु में उन्होंने अमेरिका के शिकागो नगर में आयोजित ‘धर्म-संसद’ में वेदान्त पर भाषण देकर अपूर्व ख्याति अर्जित की।

उन्होंने शिक्षा का अर्थ स्पष्ट करते हुए कहा था ‘मनुष्य में अन्तर्निहित पूर्णता को अभिव्यक्त करना है, कोई भी ज्ञान बाहर से नहीं आता; सब अन्दर ही है। ‘आविष्कार’

★ इतिहास विभाग, आर्य महिला डिग्री कालेज, वाराणसी

का अर्थ है—मनुष्य का अपनी अनन्त ज्ञानस्वरूप आत्मा के ऊपर से आवरण को हटा लेना। उनके अनुसार शिक्षा केवल सूचनाओं को प्राप्त कर कंठस्थ कर लेना ही नहीं है। उनके अनुसार 'यदि शिक्षा का अर्थ मात्र सूचनाओं से होता तो पुस्तकालय विश्व के सबसे बड़े एवं सर्वश्रेष्ठ संत तथा विश्वकोष ऋषि बन जाते।' उन्होंने कहा कि हमें ऐसी शिक्षा चाहिए जिसके द्वारा चरित्र का निर्माण हो, बुद्धि व मस्तिष्क की क्षमता का विकास व विस्तार हो और जिसके द्वारा मनुष्य आत्मनिर्भर हो सके।

स्वामी विवेकानन्द द्वारा सम्पूर्ण विश्व में शिक्षा सम्बन्धी जो विचार प्रस्तुत किए गए वे आध्यात्मिकता पर बल देते हैं क्योंकि सर्वप्रथम उनका विश्वास था कि किसी भी देश की महानता उसके नागरिकों की महानता पर निर्भर होती है। नैतिक और आध्यात्मिक विकास द्वारा ही नागरिक महान बनते हैं। अतः उन्होंने कहा "सभी प्रकार की शिक्षा और अभ्यास का उद्देश्य 'मनुष्य' निर्माण ही हो। सारे प्रशिक्षणों का अन्तिम ध्येय मनुष्य का विकास करना ही है।" ज्ञान की प्राप्ति के लिए केवल एक ही मार्ग है और वह है 'एकाग्रता' मन की 'एकाग्रता' ही शिक्षा का सम्पूर्ण सार है। उनका विचार था कि चाहे विद्वान अध्यापक हों, चाहे मेधावी छात्र हो, चाहे अन्य कोई भी, यदि वह किसी विषय को जानने की चेष्टा कर रहा है तो उसे एकाग्रता से काम लेना होगा क्योंकि रासायनिक अपनी प्रयोगशाला में अपने मन की सारी शक्तियों को एकाग्र करके ही एक केन्द्र पर लाता है उससे तत्त्व विश्लेषित हो जाते हैं और उसे ज्ञान की प्राप्ति हो जाती है। ज्योतिषी अपने मन की शक्तियों को एकाग्र करके एक ही केन्द्र पर लाता है और दूरदर्शी यन्त्र के द्वारा उन्हें अपने विषयों पर लगाता है। अतः स्वामी जी द्वारा मन को केन्द्रीकरण विधि द्वारा विकसित किए जाने का सार्वभौमिक सिद्धान्त आज पुनः विश्व के समक्ष एकसूत्रीय रूप में प्रत्येक विद्यार्थी और प्रत्येक शिक्षक के अन्तःकरण को जागृत करने में सक्षम है।

विवेकानन्द ने शारीरिक विकास पर इसलिए बल दिया, जिसे आज के बालक भविष्य में निर्भिक एवं बलवान योद्धा के रूप में गीता का अध्ययन करके देश की उन्नति कर सकें। मानसिक विकास से उनका तात्पर्य था कि शिक्षा ऐसी हो, जो मनुष्य को आत्मनिर्भर बना सके। स्वामी जी का विश्वास था कि किसी भी देश की महानता उसके नागरिकों की महानता पर निर्भर होती है। नैतिक और आध्यात्मिक विकास द्वारा ही नागरिक महान बनते हैं। स्वामी जी ने सदैव इस बात पर बल दिया कि शिक्षा द्वारा शिक्षार्थियों में स्वयं पर विश्वास, श्रद्धा एवं आत्म त्याग की भावना विकसित की जानी चाहिए। इसी लिए उन्होंने नवयुवकों को उद्बोधित करते हुए कहा 'उठो जागो और उस समय तक बढ़ते रहो जब तक कि चरम उद्देश्य की प्राप्ति न हो जाये।' विवेकानन्द विभिन्नता की अनुभूति को दोष या माया मानते थे, अतः वे ऐसी शिक्षा चाहते थे, जिसका उद्देश्य शिक्षार्थियों में विभिन्नता में एकता की अनुभूति दोष कराये।

स्वामी जी ने धार्मिक विकास को शिक्षा का उद्देश्य इसी लिए माना क्योंकि वे चाहते थे कि शिक्षार्थी शिक्षा द्वारा अपने जीवन को पवित्र बना सकें तथा उनमें आज्ञापालन, वैश्वीकरण के युग में स्वामी विवेकानन्द के विचारों की प्रासंगिकता

समाजसेवा एवं महापुरुषों व सन्तों के अनुकरणीय आदर्शों को अपनाने की क्षमता विकसित हो सके। क्योंकि उन्होंने प्राचीन धर्मों के विषय में कहा “वह नास्तिक है, जो ईश्वर में विश्वास नहीं करता है। नया धर्म कहता है, नास्तिक वह है, जो स्वयं में विश्वास नहीं करता। इस विश्वास का अर्थ है—सबके प्रति विश्वास क्योंकि तुम सर्वस्वरूप हो।”

स्वामी जी ने शिक्षा के प्रति मानवतावादी दृष्टिकोण अपनाया और सम्पूर्ण विश्व के समक्ष यह उदाहरण रखा कि समाज के व्यक्ति का यह मौलिक अधिकार है कि वह उचित शिक्षा प्राप्त करें, फिर चाहे वह किसी भी वर्ग से क्यों न जुड़ा हो। उनका विचार था, कि निम्न वर्ग के लोगों को अपने खोये हुए व्यक्तित्व का विकास करने के लिए शिक्षा देना ही उनकी एकमात्र सेवा है। प्रत्येक राष्ट्र, प्रत्येक स्त्री और पुरुष को अपनी मुक्ति का कार्य स्वयं करना होगा। उन्होंने इस बात पर बल दिया कि शिक्षा का घर-घर प्रचार होना चाहिए और कर्म ही पूजा है।

विवेकानन्द आध्यात्मिक विकास को जीवन का चरम लक्ष्य मानते थे, किन्तु साथ ही लौकिक विकास की उन्होंने उपेक्षा नहीं की। अतः उन्होंने इस तथ्य को समझाते हुए शिक्षा के पाठ्यक्रम में भाषा, इतिहास, भूगोल, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, गणित, विज्ञान, गृहविज्ञान, मनोविज्ञान, कृषि, तकनीकी व उद्योग कौशल सम्बन्धी विषय तथा खेलकूद, व्यायाम, समाज सेवा, राष्ट्रसेवा एवं मानव सेवा सम्बन्धी, क्रिया कलाप को स्थान दिया। आध्यात्मिक विकास हेतु उन्होंने शिक्षा के पाठ्यक्रम में साहित्य, दर्शन, धर्मशास्त्र व नीतिशास्त्र विषयों के अध्ययन को आवश्यक बताया। यह भी सत्य है, कि विवेकानन्द भौतिक विज्ञान हेतु आधुनिक शिक्षण विधियों जैसे— प्रत्यक्ष, प्रमाण, प्रयोग विधि, निर्देशन इत्यादि को भी आवश्यक मानते थे, परन्तु उनका तात्पर्य था, कि सब तरह ज्ञान को विश्व के कोने-कोने तक पहुँचाना आवश्यक है और यह तभी सम्भव है, जब शिक्षक और शिक्षार्थी अपने-अपने कर्तव्यों का पालन पूर्ण ईमानदारी और निस्वार्थ भाव से करें क्योंकि महान सफलता के लिए अनुभव करने की आवश्यकता भी है।

स्वामी जीने शिक्षार्थी को सदैव अपने कर्तव्य पालन का सन्देश दिया। उनका मत था कि स्पर्धा से ईर्ष्या उत्पन्न होती है और उससे हृदय की कोमलता नष्ट हो जाती है। इसी लिए शिक्षार्थियों में सीखने की प्रबल इच्छा होनी चाहिए और सदैव सत्य को जानने का प्रयत्न करना चाहिए और गुरु पर पूर्ण श्रद्धा रखनी चाहिए क्योंकि इसके बिना भौतिक और आध्यात्मिक ज्ञान नहीं प्राप्त हो सकता। जो इस राह में कुछ भी हमारा कर्तव्य हो, उसे सदैव करते रहना चाहिए तभी हमारा पथ ज्ञान के आलोक से प्रकाशित होगा।

उन्होंने सदैव इस बात पर बल दिया था कि विद्यालयों का पर्यावरण शुद्ध हो जहाँ शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक विचार स्वयं प्रस्फुटित हो और साथ ही उन्होंने शिक्षकों को समाज और राष्ट्र का नायक भी बताया, उन्होंने कहा “शिक्षक एक दार्शनिक, मित्र तथा पथ-प्रदर्शक है, जो बालक को अपने ढंग से अग्रसर होने के लिए सहायता

प्रदान करता है।" वे स्वशिक्षा में विश्वास करते थे अतः उनका मत था कि "प्रत्येक व्यक्ति अपना स्वयं शिक्षक आंतरिक शिक्षक (आत्मा) को कार्य करने और समझने के लिए चेतना मिलती है। उनका कहना था कि एक शिष्य के लिए आवश्यकता है शुद्धता, ज्ञान की सच्ची पिपासा और लगन के साथ परिश्रम की। गुरु के लिए दूसरी आवश्यक बात है निष्पापता।"

स्वामी विवेकानन्द ने मानवता की सेवा एवं सार्वभौम धर्म के संदेश का जो प्रचार सम्पूर्ण विश्व में किया, वह उनका व्यापक दृष्टिकोण था और विश्वहित को प्रदर्शित करता है। "राष्ट्रवादी विवेकानन्द ने भारत के प्राचीन वेदान्त धर्म पर आधारित रामकृष्ण की शिक्षाओं और कार्य में एक ऐसी आस्था पाई थी, जो बुद्धि की सारी तृष्णा को तृप्त करती थी, और उनकी आत्मा की प्यास को पूर्णरूप से बुझाती थी।" उन्होंने विश्वबंधुत्व की भावना को लेकर तत्कालीन समाज में धर्म के नाम पर प्रचलित बुराइयों एवं जैसे-अंधविश्वास, छुआछूत, धार्मिक कट्टरता आदि को दूर करने का प्रयत्न किया। भारतीय संस्कृति की श्रेष्ठता को प्रमाणित करते हुए विश्वबंधुत्व के सिद्धांत को प्रतिपादित किया। विदेशों में सेवा-केन्द्र की स्थापना करके, वेदांत शिक्षा के माध्यम से समाज के प्रत्येक वर्ग पर प्रभाव छोड़ा।

संक्षेप में हम कह सकते हैं कि वैश्वीकरण के दौर में जबकि सूचना एवं प्रौद्योगिकी के विकास के कारण जहाँ आपसी दूरियाँ कम हुई वहीं मानवीय मूल्यों का पतन हुआ है। आतंकवाद, भौतिकवादी दृष्टिकोण, आर्थिक असमानता आदि क्षय रोगों से देश ग्रसित है। इन अवमूल्यन के निवारणार्थ वास्तविक धरातल पर आकर ही समस्या का समाधान किया जा सकता है। एक सुशिक्षित समाज ही राष्ट्र के सम्पूर्ण विकास में अपना योगदान दे सकता है। स्वामी विवेकानन्द के शिक्षा सम्बन्धी विचारों की आज के युग में प्रासंगिकता काफी बढ़ जाती है जिन्होंने आध्यात्मिक चिंतन, वेदांत अध्ययन, मानवतावादी दृष्टिकोण, विद्यार्थियों के चरित्रनिर्माण पर जोर दिया था।

संदर्भ सूची

1. The Complete Works of Swami Vivekananda, Advaita Asharam, Mayavati Memorial Edition, Vol. IV, Kolkata, 1966, p. 358.
2. *Ibid.*, Volume III, Kolkata, Advaita Asharam, 2008, p. 302,
3. *Ibid.*, Volume II, Kolkata, 2009, pp. 15-25,
4. *Ibid.*, Volume I, 2009, p.130
5. *Ibid.*, Volume V, 2009 p.381
6. *Ibid.*, Volume-II, July 2009.
7. रोम्या रोला, दि लाईफ ऑफ विवेकानन्द एण्ड दि युनिवर्सल गोसिपी, (फ्रेंच से अनुवादित) अनुवादक डॉ. इ. एफ. मेल्लम स्मिथ, अल्मोड़ाए, p.39

કાળેશ્વરીનું સ્થાપત્યસંકુલ

◆
નવીનચંદ્ર ગીરધરલાલ પારેખ*
ડાહ્યાભાઈ બી. પટેલ*

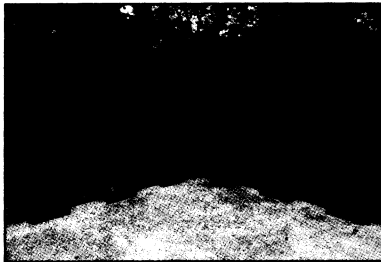
ઘણી બહોળી આદિવાસી વસતિ ધરાવતા ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લાના લુણાવાડાથી ૨૦ કિ.મી. ઉત્તરે આવેલા લવાણા ગામે મંદિરોનાં ઝુમખાં, વાવો, કુંડ અને ઉત્કૃષ્ટ કલાની ઝાંખી કરાવતાં અઢળક શિલ્પો અને પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ ધરાવતું કાળેશ્વરીની નાળનું સંકુલ ગુજરાતની ૧૦મી થી ૧૫મી સદી સુધીનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ ધરાવતું વિદ્યમાન કલાસંકુલ છે. કાળેશ્વરીનાં કેટલાંક મંદિરો નષ્ટ થયાં છે. થોડાંક ભગ્નદેશમાં ઊભા છે અને કેટલાકનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો જણાય છે. સાંત્વન એટલું જ છે કે વેરવિખેર થયેલી મોટાભાગની મૂર્તિઓને એક યોગાનમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવીને જાળવી રખાઈ છે.

સાબરકાંઠાના માલપુરથી પાકી સડક માર્ગે ૨૫ કિ.મી. પૂર્વ તરફ બાબલીયા થઈને લવાણા જઈ શકાય છે. લુણાવાડા, પાંડરવાડા રોડ દ્વારા પણ લવાણા જવાની વ્યવસ્થા છે. અતિશય ગાઢાં જંગલો તથા આદિવાસી વસતિને લીધે ઈ.સ. ૧૯૬૨ સુધી કાળેશ્વરીના આ પરિસર વિષે કોઈ ખાસ જાણકારી નહોતી. સ્થળતપાસ અને સંશોધન થકી ઈ.સ. ૧૯૬૮માં ગૌદાની અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાવિદ શ્રી ડૉ. ઢાકીએ કાળેશ્વરીની વિસ્તૃત માહિતી Journal of the Oriental Institute દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરી. કાળેશ્વરીની નાળનો આ સઘળો વિસ્તાર અને સ્મારકો અત્યારે રાજ્ય સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતા દ્વારા રક્ષિત કરાયાં છે તેમજ જીર્ણોદ્ધારનું કામ પણ પ્રગતિ કરી રહ્યું છે.

લવાણા ગામથી બે કિમી દૂર કાળેશ્વરીની નાળનું પરિસર ૨૩°-૨૦°, ૭૩°-૩૪° E પર આવેલું છે તેની દક્ષિણે થોડાં કિ.મી. દૂર મહી નદી છે. સમગ્ર પરિસરનો ઝીણવટથી અભ્યાસ થઈ શકે તે માટે ત્રણ વિભાગ કરીને આ સંકુલનું આલેખન કરવાનો અત્રે પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રથમ વિભાગમાં કાળેશ્વરી માતાનું મંદિર, ૧૦મી સદીનું પ્રાચીન મંદિર, કુંડ અને શિકાર મઢી તથા તેની પાસે મેદાનની મૂર્તિઓનું અવલોકન કરીશું. બીજા વિભાગમાં ૧૪મી સદીમાં નિર્માણ થયેલી બે નંદા પ્રકારની સરખી વાવો વિષે વિવેચન છે અને ત્રીજા પ્રકારમાં દૂર ટેકરી પર આવેલા ભગ્ન અવશેષોનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવાનું પ્રયોજન છે.

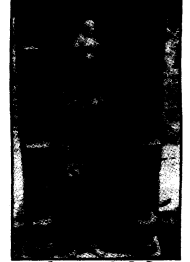
કાળેશ્વરી માતાના
મંદિરમાં નટરાજ

યોગાનની મૂર્તિઓ

રક્ત યામુંડા દેવી

ગણેશ પત્ની શિક્ષિ

* ૧૪, શિવભાગ સોસાયટી, ભૈરવનાથ રોડ, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૮

+ સમય એપાર્ટમેન્ટ, ડુંગરશીનગર, ચંદ્રનગર, અમદાવાદ

૧૦મી સદીમાં સ્થપાયેલું સૌથી પ્રાચીન ભગ્ન મંદિર તેની ખાલી પડેલી વિશાળ જગતી અને દિક્ષપાલોની મૂર્તિઓ દ્વારા ઓળખી શકાય છે. શિખરો નષ્ટ થયાં છે. તેના સ્થાને પાછળથી ગોળ ધુમ્મટ મુકાયાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો ત્યારે મૂળ પ્રાસાદના તલમાનનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર જૂના અવશેષો વાપરીને બાંધવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે આ વિસ્તાર આનર્ત તરીકે ઓળખાતો હતો તે સમયની મહાગુર્જર શૈલીનું આ મંદિર અનંત, ઈન્દ્ર, યમ, વાયુ, અપ્સરાઓ વગેરે અદ્ભુત મૂર્તિઓનો સંગ્રહ જાળવીને ઊભું છે. શ્રી ઢાકીના મત અનુસાર તેનો નિર્માણકાળ ઈ.સ. ૮૬૦ થી ૮૭૫ આસપાસનો છે.^૧

આ મંદિરની સામે કાળેશ્વરી માતાનું મંદિર છે, જેમાં નટરાજની ભવ્ય મૂર્તિ છે. કાળેશ્વરી માતાની વાઘા પહેરાવેલી મૂર્તિ કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે સ્થાનિક લોકોએ પધરાવીને પૂજા શરૂ કરી હોય તેમ લાગે છે. આ મંદિરની બાજુમાં કેટલાક પાળિઆઓ જડેલા છે. તેમાં વિ.સં. ૧૩૩૮ સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. કાળેશ્વરીના મંદિરમાં પૂર્વ તરફની બારી નજીક આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર વિ.સં. ૧૬૦૫ (ઈ.સ. ૧૫૪૮)માં લુણાવાડાના સોલંકી રાજવીએ કરાવ્યો હતો, તેનો ઉલ્લેખ છે. આ મંદિરની હરોળ બાદ દૃપ-દૃપ' કૂટનો સમયોરસ વિશાળ કુંડ છે. જેની ચારે બાજુએ નીચે ઊતરવાના પગથીયાની હરોળ છે.

અંધકાસુર વધ

બ્રહ્માણી માતા

વાવનો કૂવા તરફનો ભાગ

થોડેક દૂર લુણાવાડાના રાજવીએ શિકાર કરવા જવા માટે એક આરામગૃહ બંધાવેલ છે, જેની દીવાલો ઉપર ઘણાં શિલ્પો જડેલાં છે. આ શિલ્પો આ પૂર્વે આસપાસમાં રજળતાં પડેલાં હતાં. નજીકમાં એક યોગાનમાં મંદિરોની તેમજ આસપાસની ઘણી ખરી મૂર્તિઓ પર સમય, આબોહવા અને વાતાવરણની અસરો વર્તાય છે. તો પણ પ્રત્યેક શિલ્પ અતિપ્રિય લાગે છે.

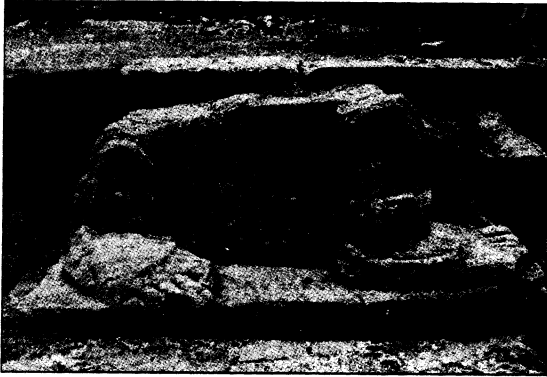
સાસુ અને વહુની વાવો

કુંડની ઉત્તરે થોડે દૂર એક જ હરોળમાં સ્થપાયેલી એક સરખી નંદા પ્રકારની બે વાવો છે. સ્થાનિક લોકોએ એકનું નામ સાસુની વાવ અને બીજાનું નામ વહુની વાવ આપ્યું છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં સીધી રેખામાં સ્થપાયેલી આ બે વાવો ૨૦ મીટરના અંતરે આવેલી છે. ચાર ફૂટોવાળી આ વાવોમાં વહુની વાવની લંબાઈ ૩૫ મીટરની છે જ્યારે સાસુની વાવ ૩૧ મીટરની લંબાઈ ધરાવે છે, વહુની વાવના બીજા કૂટમાં શેષશાયી વિષ્ણુ અને તેની સામે સપ્તમાતૃકાઓનાં શિલ્પો ગોખમાં જડેલાં છે.^૨

સાસુની વાવનો કૂવો પશ્ચિમ દિશામાં છે અને પ્રવેશ પાસેના ખૂણાઓમાં પાણી ભરવા આવતી સ્ત્રીઓની ધાર્મિક માન્યતાઓને લક્ષમાં રાખીને બે માતાઓની પાષાણ પ્રતિમાઓ ગોઠવેલી નજરે પડે છે. પહેલી છે જગતજનની માતાની (લજ્જાગૌરી) જેને બાળકની પ્રસૂતિ થઈ રહી છે. આ જ પ્રકારની પ્રતિમા ઢાંકની મુંજેશ્વરીની વાવમાં છે જેને મણિભાઈ વોરા અને નરોત્તમપલાણે અદિતિ તરીકે ઓળખાવી છે.^૩

ગુજરાતમાં લજ્જાગૌરીની મૂર્તિઓ શામળાજી, ઢાંક તથા બાવકા(પંચમહાલ)માં પણ મોજૂદ છે.

બીજી પ્રતિમા બળિયા, ઓરી, અછબડા જેવી વ્યાધિ સામે બાળકોને રક્ષણ આપતી શીતળા માતાની છે. તેનું વાહન ગધેડો અને હાથમાં ખભે સાવરણી આ પ્રતિમામાં જોઈ શકાય છે. નીચે ઊતરતાં પહેલા કૂટમાં નવગ્રહનો પટ્ટ અને તેની સામે દશાવતારનાં ભવ્ય શિલ્પો છે. દશાવતારમાં રામ પછી કૃષ્ણને બદલે ખભે હળ રાખીને ઊભેલ બલરામનું શિલ્પ છે. નવમા સ્થાને બુદ્ધ છે, જ્યારે ખૂણાની બહારની દીવાલે અશ્વ અને તલવાર સાથે કલ્કીનું શિલ્પ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. બીજા કૂટના ગોખમાં શેષશાધી વિષ્ણુની ભવ્ય મૂર્તિ અને સામે દક્ષિણ દિશામાં વીરભદ્ર અને ગણેશ સહિત સપ્તમાતૃકાઓનાં શિલ્પો છે. મંદિરોનાં શિલ્પોની કળા અને કોતરણીની સરખામણીમાં બન્ને વાવોનાં શિલ્પો સોલંકીકાળના અંત સમય આસપાસના હોવાનું અમારું અનુમાન છે. એટલે સાસુ અને વહુની વાવનો સમયગાળો ૧૩-૧૪મા સૈકા આસપાસનો હશે.

ટેકરી પરના ભગ્ન મંદિરમાં હિંબાના પગલાં

ટેકરી પરના ભગ્ન તોરણમાં રૂદ્ર સ્વરૂપે શંકર

દૂર ટેકરી પર જવા માટે પગથિયાંવાળા રસ્તે ભગ્ન મંદિરોનો સમૂહ છે. ટેકરી લગભગ સાતસો કૂટની ઊંચાઈ પર છે. માત્ર ઢીંચણથી પગલાં સુધીનાં બે મહાકાય શિલ્પોવાળાં ભગ્ન સ્થાપત્યો ધ્યાન દોરે તેવાં છે. આ બંને આકૃતિઓને લોકો હેડંબા અને ભીમનાં પગલાં તરીકે ઓળખાવે છે. એક અન્ય ભગ્ન મંદિરના આગળના ભાગમાં બે સ્તંભોનું શિલ્પ ઉચ્ચ કક્ષાનું છે. એક હાથમાં જડેલા ખટ્વાંગ અને જમણા હાથમાં ડમરુ સાથે ત્રિભંગ મુદ્રામાં ઊભેલા મુગટધારી શિવનું રુદ્ર શિલ્પ સૌને પ્રભાવિત કરે તેવું છે.

વિદ્વાનોના મત અનુસાર કાળેશ્વરીનાં મંદિરોનો સ્થાપનાકાળ ઈ.સ. ૯૭૦ આસપાસનો હોય તો પંચમહાલના માળવાના પરમાર રાજા સીયક રનું આધિપત્ય તે સમયે હતું. સીયક રના સમયમાં સ્થપાયેલું માંકણીનું રણમુક્તેશ્વર મંદિર બાંધણી દૃષ્ટિએ કાળેશ્વરીની મહાગુર્જર શૈલીથી જુદું પડે છે.

પાદટીપો

૧. H.R. Gaudani and M.A. Dhanky. Sculptures from Kaleshwari Ni Nal, *Journal of Oriental Institute*, Vol. 18 (June, 1969), pp. 360-364
૨. Jutta Jain Neubaure, *The Stepwells of Gujarat*, Abhinav Publications, 1981, pp. 57 ff.
૩. મણિભાઈ વોરા અને નરોત્તમપલાણ, 'તસવીરોમાં ઢાંક', "સ્વાધ્યાય" : પુસ્તક ૮, અંક-૩, પૃ. ૩૫૭-૩૫૮

પંચમહાલ : પ્રગતિના પંથે

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી*

આ પ્રદેશનું નામ 'પંચમહાલ' પડ્યું, કારણ કે મૂળમાં એ પાંચ મહાલ(ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, દાહોદ અને ઝાલોદ)નો બનેલો હતો. મહાલ એટલે તાલુકા જેવું નાનું પરગણું. ૧૯૪૮માં દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ થયું ત્યારે પંચમહાલ જિલ્લો હતો ને એમાં ૧૦ તાલુકા અને એક મહાલ હતા. આમ આ પ્રદેશનો વિપુલ વિસ્તાર થયો, પરંતુ એનું પ્રાચીન નામ ચાલુ રહ્યું.

આ પ્રદેશ ગુજરાત રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં આવેલો છે. ૭,૮૫૫ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવે છે ને એમાં ૧૫ લાખ જેટલી વસતી આવેલી છે. એમાં મોટાં નાનાં ૮ નગર આવેલાં છે, જેમાં ગોધરા અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે.

પ્રાગ્-ઈતિહાસ કાલમાં આ પ્રદેશમાં નિષાદો તથા આનર્તો વસતા હોય એવું જણાય છે. હાલ અહીં ભીલ લોકોની વસતી ગણનાપાત્ર છે.

આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં અહીં શાર્યાતોની તથા યાદવોની આજ પ્રવર્તતી હશે.

પ્રાચીન કાલના આરંભમાં આ પ્રદેશમાં ક્રમશઃ મૌર્યો, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોનું શાસન પ્રવર્ત્યું લાગે છે.

વલભીના મૈત્રક વંશની રાજસત્તા આ પ્રદેશ પર પ્રસરી જણાય છે (ઈ.સ. ૪૭૦-૭૮૮). મૈત્રક રાજાઓનાં દાનશાસનનોમાં શિવભાગપુર વિષયનો નિર્દેશ આવે છે. શિવભાગપુર એ હાલોલ તાલુકાનું શિવરાજપુર છે. મૈત્રક રાજા શીલાદિત્ય દક્ષાનું દાનશાસન (ઈ.સ. ૭૫૯) ગોદ્રહક (ગોધરા)માંની વિજયછાવણીમાંથી ફરમાવેલું.

અનુ-મૈત્રક કાલ(ઈ.સ. ૭૮૮-૯૪૨)માં આ પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓનું શાસન પ્રસર્યું લાગે છે.

ચૌલુક્ય કાલ(ઈ.સ. ૯૪૨-૧૩૦૪)માં પાવાગઢ ડુંગરની તળેટીમાં આવેલું ચાંપાનેર આ પ્રદેશનું પાટનગર હતું. અણહિલવાડ પાટણના ચૌલુક્ય રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં દધિપદ્ર (દાહોદ) અને ગોદ્રહક (ગોધરા) એ રાજ્યનાં મંડલોનાં પાટનગર હતાં. ૧૨મી સદીમાં અહીં સોલંકી શાસનની પડતી થઈ. ગોધરાના શાસકો વાઘેલા સોલંકી રાજાઓને વફાદાર હતા. એ સમયે ચાંપાનેરમાં ચૌહાણ રજપૂતોનું શાસન પ્રવર્તેલું. ઈ.સ. ૧૪૮૪માં સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ૨૦ માસના ઘેરાવા બાદ ચાંપાનેરનો કિલ્લો કબજે કર્યો. ત્યાંના રાજા જયસિંહ રાવળને અટકમાં લીધો ને તેણે ઈસ્લામ અંગીકાર કરવા કરતાં દેહાંતદંડ પસંદ કર્યો. 'પતાઈ રાવલ' તરીકે જાણીતા આ રાજાના પતન અંગે લોકસાહિત્યમાં તરેહ તરેહની દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. પતાઈ રાવળના પુત્ર પૃથ્વીરાજે મોહનપુર (છોટા ઉદેપુર) વસાવ્યું ને બીજા પુત્ર ડુંગરજીએ દેવગઢ બારિયા વસાવ્યું એવું ચારણી સાહિત્ય જણાવે છે.

સુલતાન મહમૂદ બેગડાને ચાંપાનેરની રમણીયતા એટલી ગમી ગઈ કે એણે ત્યાં નવું નગર (મહમૂદાબાદ) વસાવી ગુજરાતની રાજધાની રાખી. ત્યાં નવો ગઢ અને જુમા મસ્જિદની પણ રચના કરી. પછી થોડા વખતમાં ચાંપાનેરની સલ્તનતની પડતી થતી રહી. મુઘલ બાદશાહ હુમાયુએ ચાંપાનેર પર ચડાઈ કરી. પાવાગઢ કબજે કરી ત્યાં પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. પરંતુ એની ફોજ પરત થતાં બહાદુરશાહે ચાંપાનેર પાછું મેળવ્યું. (ઈ.સ. ૧૫૩૬). સુલતાન મુહમ્મદશાહ ૩ જાએ મુહમ્મદાબાદ(મહેમદાબાદ)ને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું;

★ નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ.

મુઘલ બાદશાહ અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું (ઈ.સ. ૧૫૭૩). હવે ચાંપાનેર નાનું વેરાન શહેર બની ગયું. ઔરંગઝેબનો જન્મ દાહોદમાં થયેલો (ઈ.સ. ૧૬૧૮).

ઔરંગઝેબના અવસાન (ઈ.સ. ૧૭૦૭) બાદ ગુજરાતમાં મુઘલોની સત્તા મરાઠા સરદારો પડાવી લેવા લાગ્યા. પેશવા બાજીરાવ ૧ લાના સરદાર કૃષ્ણાજીએ પાવાગઢ જીતી પોતાનું પાટનગર ત્યાં રાખ્યું (ઈ.સ. ૧૭૨૬). પેશવાના ભાઈ ચીમનાજીએ ૧૭૨૭માં પાવાગઢ જીતી લીધું. પેશવા અને ગાયકવાડ વચ્ચે થયેલી સંધિ અનુસાર પંચમહાલમાં ચોથ તથા સરદેશમુખી ઉધરાવવાનો હક પેશવાને મળ્યો. ૧૭૬૧માં સિંધિયાને પંચમહાલ પર એ હક મળ્યો. ઈ.સ. ૧૮૦૩માં પાવાગઢ પર બ્રિટિશ સેનાએ સત્તા જમાવી. છતાં ૧૮૦૪ થી ૧૮૫૩ સુધી સિંધિયાની સત્તા પ્રવર્તી. સિંધિયાએ બ્રિટિશ સરકાર સાથે કરેલી સંધિ પછી પંચમહાલમાં દેશી રાજ્યો પર રેવાકાંઠા એજન્સીની હકૂમત રહી (૧૮૫૧-૧૮૬૦). ૧૮૫૭ના વિપ્લવની અસર પંચમહાલમાં દાહોદમાં પ્રવર્તી. પછી એની અસર ગોધરામાં પ્રસરી. લુણાવાડામાં સૂરજમલે બળવો પોકાર્યો. સુંથમાં વિલાયતીઓ (વિદેશીઓ) તરફથી અશાંતિ પ્રવર્તી. ખાનપુરમાં કોળીઓએ બળવો પોકાર્યો. પંચમહાલમાં નાયકડાઓએ પણ અશાંતિ જન્માવી. પંચમહાલમાં એ પછી તાત્યા ટોપેએ અશાંતિ પ્રવર્તવી. આ વિપ્લવ દરમ્યાન સિંધિયાએ બ્રિટિશ ફોજને ઘણી મદદ કરેલી. વિપ્લવના અંતે પંચમહાલનો હવાલો ૧૮૬૧માં બ્રિટિશ સરકારને સોંપાયો. દેવગઢ બારિયા, લુણાવાડા, સુંથ, નારુકોટ, અંજેલી વગેરે રજવાડાંમાં બ્રિટિશ આધિપત્ય પ્રસર્યું. ૧૮૮૭માં બ્રિટનનાં રાણી વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલી ઉજવવા ગોધરામાં દરબાર ભરાયો. ૧૯૩૭માં રેવાકાંઠા એજન્સીનાં આ રાજ્યો મુંબઈ ઇલાકાની હકૂમત નીચે મુકાયાં. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની હકૂમતનો અંત આવ્યો ને એની જગાએ બ્રિટિશ સરકારની સીધી આજ્ઞા પ્રવર્તી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી ભારતમાં હોમરુલ આંદોલન થયું. એની અસર ગોધરા અને દેવલપુરમાં ય પ્રવર્તી.

મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ(૧૯૨૭)ની અસર ગોધરામાં પ્રવર્તી. ૧૯૧૮માં અને ૧૯૨૨માં પંચમહાલ જિલ્લામાં દુકાળ પડ્યો.

૧૯૨૧માં માણેકલાલ ગાંધીએ કાલોલમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી. ભીલ સેવામંડળે ગણનાપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ભીલોનાં સંતાનો માટે અનેક સ્થળોએ શાળાઓ શરૂ કરાઈ. ઠક્કર બાપા અને અન્ય નેતાઓએ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ૧૯૨૫માં મહાત્મા ગાંધીજીએ પંચમહાલની મુલાકાત લીધી. ૧૯૩૦માં દેશભરમાં સત્યાગ્રહ જંગ ખેલાયો. ધરાસણના મીઠા સત્યાગ્રહમાં ગોધરાના અનેક સત્યાગ્રહીઓએ ભાગ લીધો. પંચમહાલમાં ઠેરઠેર સત્યાગ્રહની પ્રબળ અસર પ્રવર્તી. નાકરની લડાઈ, સ્વદેશી ચળવળ, ખાદીની વપરાશ વગેરેમાં ઠક્કર બાપાનો પ્રભાવ પ્રવર્ત્યો. ૧૯૩૨માં શ્રી માણેકલાલ ગાંધીની અધ્યક્ષતા નીચે દાહોદમાં પંચમહાલ જિલ્લા પરિષદ ભરવાનું યોજાયું. આ સમયે અહીં સત્યાગ્રહની પ્રબળ અસર પ્રવર્તી. દાહોદમાં આ સમયે પંચમહાલ જિલ્લા પરિષદ ભરવાનું એલાન અપાયું. નાકરની લડત, ધરપકડ, લાઠીચાર્જ, ‘જેલભરો’ આંદોલન વગેરે વેગીલાં બની ગયાં. ૧૯૩૭માં મુંબઈ ધારાસભાની ચૂંટણી યોજાઈ. ૧૯૩૮માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. ૧૯૪૦-૪૧માં આ જિલ્લાનાં વિવિધ સ્થળોએ અનેક સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરાઈ. ૧૯૪૨માં સમસ્ત દેશમાં ‘ભારત છોડો’ આંદોલન પ્રવર્ત્યું. પંચમહાલમાં પણ આ આંદોલને પ્રબળ વેગ પકડેલો. પરિણામે ૧૯૪૭માં બ્રિટિશ સરકારે ભારતને આઝાદી આપી ને દેશી રાજ્યોનું ભારત સંઘમાં વિલીનીકરણ કરાયું.

અગાઉ પંચમહાલમાં પાંચ મહાલ (તાલુકા) હતા. ત્યારે ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, દાહોદ અને ઝાલોદ એનાં વડાં મથક હતાં; હવે એમાં દેવગઢ બારિયા, જાંબુઘોડા, લુણાવાડા, સંતરામપુર અને શેહેરા તાલુકા ઉમેરાતાં કુલ ૧૦ તાલુકા થયા છે. દાહોદ તાલુકામાં બાવકા, ઝાલોદ તાલુકામાં ચાકલિયા અને હાલોલ તાલુકામાં ચાંપાનેર જોવાલાયક ગણાય છે. બાવકામાં પ્રાચીન શિવાલય છે ને ફાગણ સુદ અગિયારસે ગામમાં વાલ્મીકિ ઋષિની તપશ્ચર્યાની સ્મૃતિમાં મેળો ભરાય છે. ચાકલિયામાં રાધાની કરાડ નામે ડુંગર છે, ને

હનુમાનજી તથા મહાદેવનાં મંદિર છે; ત્યાં મહા વદ ૧૪ ના દિવસે મેળો ભરાય છે. ચાંપાનેર પાવાગઢની તળેટીમાં આવેલું છે. ત્યાં પહેલાં અણહિલવાડ પાટણના સોલંકી રાજાઓનું શાસન હતું. ઈ.સ. ૧૪૮૩માં અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ત્યાં કેર વતવિલો. અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ઈ.સ. ૧૪૮૪માં ચાંપાનેર જીતી લઈ ત્યાં ‘મહમૂદાબાદ’ નામનું પાયતખ્ત સ્થાપ્યું. ચાંપાનેરના રાજપૂતો ત્યાંથી છોટા ઉદેપુર અને દેવગઢ બારિયામાં જઈ વસ્યા. ઈ.સ. ૧૫૩૬ સુધી એ ગુજરાતનું પાયતખ્ત રહ્યું. આ ગાળામાં એ નગર ઉદ્યોગ તથા વેપારનું મોટું મથક બન્યું હતું. મુઘલ બાદશાહોના શાસન દરમ્યાન એની અવદશા રહી ને એ વેરાન ગામડું બની ગયું. ઈ.સ. ૧૮૧૩માં બ્રિટિશ સરકારે ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી, ત્યારે ત્યાં ફક્ત ૫૦૦ નિવાસી હતા. ઈશાનમાં પાવાગઢનો કોટ છે, ત્યાં વડા તળાવના કિનારે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મહેલનાં ખંડેર આવેલાં છે. ત્યાંની જુમા મસ્જિદ દર્શનીય છે. ગઢની ઉત્તરે આવેલી નગીના મસ્જિદ પણ જોવાલાયક છે. એની પશ્ચિમે બાવા માનની મસ્જિદના મિનારા નજરે પડે છે. પાવાગઢની ટોચે મહાકાલીનું મંદિર આવેલું છે ને એની પૂર્વ બાજુ આ સંતનું સ્થાનક છે. પાવાગઢની તળેટીમાં રાજપૂત કાલનાં ખંડેરો તથા થોડાં દેરાસર આવેલાં છે. ચાંપાનેરમાં મહાકાલીના તથા જૈનોના મેળા ભરાય છે.

દાહોદની નજીક આવેલા બાવકા ગામમાં શિવ-પંચાયતન મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર ખલદસ્તા વડે ગ્રેનાઈટ પથ્થરથી બંધાયેલું છે. મુખ્ય મંદિરનું શિખર, સભામંડપનો ઉપલો ભાગ અને શૃંગારચોકી તેમજ મુખ્ય મંદિરના ચારખૂણે આવેલાં ચાર ગૌણ મંદિર હાલ મોજૂદ રહ્યાં નથી. મુખ્ય મંદિરના બહારના ભાગ દર્શનીય શિલ્પકૃતિઓથી સુશોભિત છે. મુખ્ય મંદિરની પીઠમાં જાડંબો, કર્ણિકા, કીર્તિમુખ, ગજથર અને નરથર દર્શનીય છે. આ મંદિરના મંડોવરની જંધામાં ચારે બાજુ નરથરમાં માનવોનાં અનેકાનેક સુંદર શિલ્પ કંડારેલાં છે. નરથરમાં કંડારેલાં ભોગાસન-શિલ્પ પણ દર્શનીય છે. મંદિરની ચારે બાજુ નરથરમાં કામસૂત્રમાં નિરૂપિત અનેક સુંદર કૃતિઓ કંડારેલી છે.

લુણાવાડા નજીક આવેલી કલેશ્વરીની નાલ શિલ્પ-સ્થાપત્યનો સુંદર નમૂનો છે. આ સ્થળે પ્રાચીન મંદિર, વાવ, કુંડ અને ચોરી શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ દર્શનીય છે. અહીંની શિલ્પકૃતિઓમાં મહિષાસુરમર્દિની, સપ્ત માતૃકાઓ, અષ્ટ દિક્પાલો, કીચકો, અન્ય દેવ-દેવીઓની શિલ્પકૃતિઓ પ્રાચીન શિલ્પકલાના સુંદર નમૂના છે. દેવીઓનાં શિલ્પોમાં દુર્ગા તથા ક્ષેમંકરી દેવીની પ્રતિમાઓ પણ દર્શનીય છે. કીચકવધની ઝાંખી કરાવતાં સુંદર શિલ્પ તેમજ અષ્ટ દિક્પાલની પ્રતિમાઓ પણ શિલ્પકલાના સુંદર નમૂના છે.

લુણાવાડામાં ડુંગર પર મહાકાલીનું મંદિર આવેલું છે. એની નજીકમાં કાલિકાશ્રમનું પ્રાચીન સ્થાનક છે. લુણાવાડા શહેરમાં સોમનાથ મહાદેવ, ઘેલી માતા, રામજી, જલજરેશ્વર મહાદેવ, હાટકેશ્વર મંદિર, દેવલમાતાનું મંદિર, સ્વયંભૂ મહાદેવ, ગોકુલનાથ, સ્વામિનારાયણ, લૂણેશ્વર મહાદેવ, રણછોડરાય, કાશી-વિશ્વનાથ વગેરે દેવદેવીઓનાં મંદિર પણ દર્શનીય છે. આ ઉપરાંત જૈન દેરાસરો તથા ઉપાશ્રયો તેમજ વહોરા વગેરે કોમોની મસ્જિદો આવેલી છે. લુણાવાડાની આસપાસ અંબાજી માતાનું મંદિર, કુંવારાદેવનું મંદિર, ડેજારિયા મહાદેવનું મંદિર, અકવેરી હનુમાનજીનાં મંદિર આવેલાં છે. ડેઝરમાં મહાદેવ મંદિરે દર વર્ષે મહાશિવરાત્રીનો મેળો ભરાય છે. લુણાવાડા ‘છોટી કાશી’ તરીકે ખ્યાતિ પામેલું.

ઈ.સ. ૧૪૩૪માં વાઘેલા સોલંકી રાજા ભીમસિંહે લુણાવાડાની સ્થાપના કરેલી. ઈ.સ. ૧૭૧૦માં રાજા નાહારસિંહે શહેરને ફરતો કોટ બંધાવવા માંડેલો. ઈ.સ. ૧૮૪૮માં લુણાવાડા રેવાકાંઠા એજન્સીમાં મુકાયું.

ઈ.સ. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ સમયે અહીં સૂરજમલે બળવો કરેલો. તાત્કાલિક ટોપે પણ છૂપા વેશે અહીં આવેલા. સાક્ષર શ્રી નંદશંકર તુલજારામ મહેતા ઈ.સ. ૧૮૫૭ થી ૧૮૮૦ દરમ્યાન અહીં એડમિનિસ્ટ્રેટર રહેલા; ઈ.સ. ૧૮૫૨માં જર્મન ડૉ. બ્યૂહલરે લુણાવાડા આવી અનેક પુરાતન સામગ્રી પ્રાપ્ત કરેલી.

લુણાવાડાની જેમ દેવગઢ બારિયા પણ ૧૯મી સદીમાં બ્રિટિશ શાસન નીચે મુકાયેલું.

પંચમહાલનાં દેવાલયોમાં પાવાગઢ ડુંગરની પૂર્વ તળેટીમાં આવેલું કાલિકા માતાનું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે. એમાં ગર્ભગૃહ, અંતરાલ, મંડપ અને પ્રવેશખંડ આવેલાં છે. ગર્ભગૃહમાં મધ્યમાં કાલિકા, તેની જમણી બાજુએ મહાકાલી અને ડાબી બાજુએ બહુચરાજીનું યંત્ર આવેલું છે. બાવનદેરી સમૂહમાં હાલ ત્રણ ત્રણ દેરીઓ મોજૂદ રહેલી છે.

આ મંદિરની અગ્નિ દિશાએ તીર્થંકર ચન્દ્રપ્રભ તથા સુપાર્શ્વનાં દેરાસર આવેલાં છે.

હાલોલ તાલુકાના ડેસરમાં પંચાયતન પ્રકારનું દેવાલય છે. વચ્ચે ડેસરચાથ શિવનું દેવાલય ને બાજુમાં વિષ્ણુ અને સૂર્યની દેરીઓ આવેલી છે. ગર્ભગૃહમાં ગોખલામાં ઉમામહેશ્વરની રમણીય પ્રતિમા છે. ગણેશ મંદિરમાં નૃત્ય કરતા ગણેશની સુંદર પ્રતિમા છે.

સંતરામપુરમાં ભવેશ્વરી માતાની ગુફા, સુસિદ્ધ માતાનું તથા ભૈરવનું દેવાલય દર્શનીય છે.

ટુંવામાં શરભંગ ઋષિનું મંદિર અને ભીમદેરી સુપ્રસિદ્ધ છે.

ગોધરા તાલુકાના કૃષ્ણપુરમાં ગણેશ, બળિયાદેવ અને કાંકણેશ્વર મહાદેવનાં મંદિર આવેલાં છે. આ શિવાલયમાં ઉમા-મહેશ્વરની પ્રાચીન મૂર્તિ છે.

ઝાલોદમાં ‘પંચકૃષ્ણ’ તરીકે ઓળખાતાં પાંચ દેવાલય આવેલાં છે. અન્ય દેવાલયોમાં ગણેશ, સૂર્ય અને ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુની સુંદર પ્રતિમાઓ આવેલી છે.

લિમખેડામાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવનો ત્રિપુરુષ પ્રાસાદ આવેલો છે.

દાહોદમાં દધીચિ ઋષિનું સ્થાનક તથા દૂધેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય આવેલું છે.

બાવકાના પુરાતન દેવાલયોનો ઘણો ભાગ નષ્ટ થયો, પરંતુ પુરાતત્ત્વ ખાતાએ એનો જીર્ણોદ્ધાર કરી એમાં નવાં ગર્ભગૃહ તથા સભામંડપ ઉમેર્યાં છે. મૂળ શિવાલય ૧૨મી સદીનું હતું. એ ચાંપાનેરના હિંદુ રાજાની ગણિકાએ બંધાવેલું એવી લોકવાયકા છે.

લુણાવાડામાં લુણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ૧૫મી સદીમાં બંધાયું હતું; હાલ એના સ્થાને નવું દેવાલય બંધાયું છે. વળી, ભુવનેશ્વરી માતાનું મંદિર તથા કાલિકા માતાનું મંદિર તેમજ રણછોડજીનું મંદિર પણ છે. લુણાવાડા પાસે આવેલ કલેશ્વરીની નાલમાં પ્રાચીન દેવાલયો, એક કુંડ અને એક વાવ આવેલ છે. કલેશ્વરી માતાના મંદિરમાં હાલ માતાની મૂર્તિ નહોતી, પણ તાજેતરમાં નટરાજ શિવજીની પ્રતિમા સ્થપાઈ છે. વાવો અને કુંડમાં નવદુર્ગા, નવગ્રહો, ચામુંડા, સૂર્ય ઇત્યાદિ દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ મોજૂદ છે.

પંચમહાલમાં કેટલીક સુંદર મસ્જિદો પણ બંધાઈ છે. મહમૂદશાહે ચાંપાનેરમાં રાજગઢ (‘જહાંપનાહ’) ચણાવી એની અંદર શહેર-કી મસ્જિદ (અથવા કિલ્લા મસ્જિદ) બંધાવી. જહાંપનાહની બહાર કેટલીક મસ્જિદો છે, જેમાં જુમા મસ્જિદ ભવ્ય છે. એ ગુજરાતની સુંદર મસ્જિદોમાંની એક છે. આસપાસ બીજી અનેક મસ્જિદો આવેલી છે.

નગીના મસ્જિદ પાસે કેટલીક સુંદર કબરો આવેલી છે.

ચાંપાનેરનાં પરાં ત્યારે છેક હાલોલ સુધી વિસ્તર્યાં હતાં. એ સ્થળે અનેક મસ્જિદો તથા કબરોનાં ખંડેર આવેલાં છે.

હાલોલમાં મુઝફ્ફર ૨ જાના સમયની નાની મસ્જિદ તથા સુલતાન સિકંદર અને એના ભાઈની કબરો આવેલી છે.

દાહોદમાં ઔરંગઝેબના જન્મના સમાચારની યાદમાં મુઘલ બાદશાહ શાહજહાંએ બંધાવેલ જૂની

મશ્જિદ મોજૂદ છે.

પંચમહાલ હાલ લગભગ ૧૫ લાખ લોકોની વસ્તી ધરાવે છે. પંચમહાલમાં મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. તેઓ વૈદિક-પૌરાણિક ધર્મ પાળે છે. ભીલ લોકો રૂઢિગત રીતરિવાજ પાળે છે. મુસ્લિમો પણ ઘણા તાલુકાઓમાં ઠીકઠીક વસતી ધરાવે છે. લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે.

કારીગરોમાં ઘણા જૂના હુન્નર-ઉદ્યોગમાં રોકાય છે, જ્યારે કેટલાક નવા ઉદ્યોગો તરફ રુચિ ધરાવે છે. ધીરધાર ઉદ્યોગ સાથે વાણિજ્યમાં પણ જૂના-નવા પ્રવાહ નજરે પડે છે.

પંચમહાલમાં સડકો તથા રેલવેની સુવિધા આધુનિક સમયમાં વિકસતી રહી છે. રેલવેમાં આણંદ-ડાકોર, ગોધરા તથા મુંબઈ - જસદણ-દિલ્હી રેલ્વે બ્રોડ ગેજની છે; બીજી કેટલીક નેરો ગેજની છે. ટપાલ, તાર, ટેલિફોન વગેરે સગવડો ધીમેધીમે વિકસી રહી છે. અદાલતો, પંચાયતો, કલેક્ટર વૉર્ડ અધિકારીઓ, મહેસૂલ, બજારો, મહેલો, દુગ્ધાલયો, બેન્કો, નહેરો, ભૂદાન, અદાલતો, દસ્તાવેજ-નોંધણી કચેરીઓ વગેરે સગવડો પણ સમય જતાં વધતી રહી છે. અદાલતો, પોલીસ, કોટવાલ, કેદખાનાં, મ્યુનિસિપાલિટી, વીજળી, બગીચા, શિક્ષણ, વસતીગણતરી વગેરે વિવિધ સગવડો પણ વિકસતી જાય છે.

શિક્ષણ-ક્ષેત્રે પંચમહાલ ઠીકઠીક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. પ્રાક્ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ થતી રહી છે. એમાં વ્યવસાય તથા તકનિકી શિક્ષણનો પણ સમાવેશ થયો છે. ગ્રંથાલયો તથા કેળવણી મંડળોની સુવિધા પણ વધતી રહી છે. ગામડાંમાં વસતા ભીલો તથા બારૈયાઓમાં પણ જાગૃતિ વધતી જાય છે. શ્રી છગનલાલ રાવળ, શ્રી બાવાભાઈ વૈદ્ય, શ્રી રામચંદ્ર શુક્લ અને ડૉ. ઈન્દ્રવદન દવે જેવા લોકસેવકોની વિવિધ સેવાપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પછાત વર્ગોમાં પણ જાગૃતિ આવતી રહી છે. ગોધરાના શ્રી ચન્દ્રશંકર શુક્લ તથા શ્રી શિવશંકર શુક્લ, શ્રી રમણલાલ પાઠક, શ્રી ગોવિંદપ્રસાદ પાઠક અને શ્રી વામનદેવ મુકાદમ જેવા સાહિત્યકારો તથા પત્રકારોની સાહિત્યિક તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓએ જનતામાં જાગૃતિ વધારી છે.

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં પંચમહાલમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની કોઈ કોલેજ નહોતી. એ પછી ૧૯૬૦માં ગોધરામાં, ૧૯૬૪માં દેવગઢ બારિયા અને દાહોદમાં અને ૧૯૬૬માં લુણાવાડામાં કોલેજ સ્થપાઈ. તકનિકી શિક્ષણ, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તથા વાણિજ્યનું શિક્ષણ આપતી કોલેજોની તેમજ સ્ત્રીશિક્ષણ અને વ્યવસાય શિક્ષણની સંસ્થાઓની પણ સુવિધા થઈ છે.

પછાત વર્ગોમાં શિક્ષણ પ્રસારવા માટે શ્રી મામા સાહેબ ફડકેએ ગોધરામાં હરિજન આશ્રમ સ્થાપ્યો. શ્રી ઠક્કર બાપાએ સમાજસેવાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો. દાહોદમાં ભીલ સેવામંડળ નામે સંસ્થા શરૂ થઈ. દાહોદ, કાલોલ અને દેવગઢ બારિયા જેવાં અન્ય સ્થળોએ પણ આવી સેવા સંસ્થાઓ કાર્યરત થઈ.

લલિત સાહિત્યના સર્જનમાં શહેરના ચિત્રોડા નાગર મોતીરામ કાદુજી અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે. એમનાં કીર્તનો શ્રી છગનલાલ રાવળ દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલાં.

આઝાદી પછી પંચમહાલમાં શ્રી નૈષધરાય દેસાઈ, ડૉ. જયંત પાઠક, શ્રી નંદકુમાર પાઠક અને શ્રી પૂજાલાલ દલવાડી, જેવા કવિઓએ રસભર કાવ્યકૃતિઓ રચી. નવલકથા-ક્ષેત્રે શ્રી રમણલાલ દેસાઈ, લોકપ્રિય હતા; તે પંચમહાલના કાલોલના વતની હતા.

પંચમહાલના આદિવાસીઓએ લોકગીતોના સર્જનમાં ગણનાપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. સમય જતાં તેઓમાંના ઘણાનાં કાર્યક્ષેત્ર અન્ય જિલ્લાઓમાં વિકસ્યાં, પરંતુ તેઓનાં મૂળવતન પંચમહાલમાં હતાં.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ પત્રકારોમાં કેટલાક પંચમહાલના વતની હતા; જેમકે શ્રી રમણલાલ શેઠ, શ્રી મનહર કડકિયા, શ્રી જયંતકુમાર પાઠક અને શ્રી જયંતીલાલ શુક્લ.

ગોધરા, દાહોદ, સંતરામપુર, દેવગઢ બારિયા, કાલોલ, લુણાવાડા, ઝીલોલ અને હાલોલ જેવાં નગરોમાં ગણનાપાત્ર પુસ્તકાલયો વિકસ્યાં છે.

સામાજિક સેવાઓના ક્ષેત્રમાં તબીબી તથા જાહેર આરોગ્યની સેવાઓ, મજૂર કલ્યાણ, મધનિષેધ અને પછાત વર્ગોના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ નોંધપાત્ર છે. જાહેર ટ્રસ્ટો તથા પરમાર્થ-દાનોનો વિકાસ પણ ગણનાપાત્ર છે.

સ્વૈચ્છિક સમાજસેવાની સંસ્થાઓની સ્થાપના તથા પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી ઠક્કર બાપા, શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી વામનરાવ મુકાદમ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ નાયક, શ્રી મામા સાહેબ ફડકે, શ્રી વામનરાવ મુકાદમ, શ્રી માણેકલાલ ગાંધી, શ્રી નાનુભાઈ દેસાઈ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ નાયક વગેરે અનેક લોકસેવકો અહીં આવી સમાજ સેવા કરવા લાગ્યા. ૧૯૧૭ માં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદે ગોધરામાં પ્રથમ ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ભરાઈ ત્યારથી પંચમહાલમાં સમાજસેવાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિકસી. મામા સાહેબ ફડકેએ ૧૯૧૭માં ગોધરામાં હરિજન આશ્રમ સ્થાપ્યો. ૧૯૧૮માં પંચમહાલમાં આવેલા શ્રી ઠક્કર બાપાએ ૧૯૨૧માં દાહોદમાં ‘ભીલ સેવા મંડળ’ નામે સંસ્થા સ્થાપી. શ્રી માણેકલાલ ગાંધીએ પંચમહાલ કેળવણી મંડળના આશ્રયે કાલોલ, ગોધરા અને હાલોલમાં પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી પછાત વર્ગમાં શિક્ષણ પ્રસારવાનું સેવાકાર્ય સંભાળી લીધું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ગોધરાની બે વાર મુલાકાત લઈ આ સમાજ-સેવકોની પ્રવૃત્તિઓને બિરદાવી.

૧૯૧૭માં ગોધરામાં ગાંધી આશ્રમ સ્થપાયો, ૧૯૨૨માં દાહોદમાં ભીલ સેવા મંડળની સ્થાપના થઈ. ૧૯૩૮માં કાલોલમાં ભગિની સેવામંડળ સ્થપાયું. શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત અને શ્રી અંબાલાલ વ્યાસે ડાહોદમાં આશ્રમશાળા વિકસાવી. પંચમહાલમાં અનેક સ્થળોએ આશ્રમ-શાળાઓ તથા આદિવાસી સેવા સંઘ જેવી સમાજસેવા કરતી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. ભીલ સેવામંડળે પંચમહાલમાં અનેક સ્થળોએ આદિવાસી-સેવાની સંસ્થાઓ સ્થાપી. અનેક સ્થળોએ મહિલાઓના ઉત્કર્ષ માટેની સંસ્થાઓ પણ સ્થપાઈ.

પંચમહાલમાં કોઈ દૈનિક સમાચારપત્ર પ્રગટ થતાં નથી, પરંતુ ગોધરામાં ‘પંચમહાલ વર્તમાન’ અને લુણાવાડામાં ‘જય પંચમહાલ’ નામે સાપ્તાહિક પ્રકાશિત થાય છે. અમદાવાદ અને વડોદરાથી પ્રગટ થતાં દૈનિક વર્તમાનપત્ર પંચમહાલની પ્રજામાં લોકપ્રિય છે.

પંચમહાલમાં રાજકીય તથા સામાજિક દૃષ્ટિએ ગણનાપાત્ર વિકાસ થતો રહ્યો છે. ગુજરાતના કેટલાક જાગૃત જિલ્લાઓની સરખામણીએ આ વિકાસની ગતિ ધીમી છે, પરંતુ બ્રિટિશકાલથી માંડીને અનુ-સ્વાતંત્ર્યકાલ દરમ્યાન પંચમહાલ જિલ્લાની પ્રજા સતત ઉત્કર્ષના પંથે નોંધપાત્ર પ્રગતિ સાધતી રહી છે એ નિઃશંક છે.

સંદર્ભગ્રંથો

૧. Gujarat State Gazetteers : Panchmahal District (Ahmedabad, 1972)
૨. અમૃતલાલ ગો શાહ, ‘ભારત રાજ્ય મંડળ’, ડાકોર, ૧૯૦૨
- ૩-૪. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, પ્રથમ જ્ઞાનસત્ર, સ્મરણિકા (લુણાવાડા, ૧૯૭૧); ૧૯ મું જ્ઞાનસત્ર (લુણાવાડા, ૨૦૧૧).

અમદાવાદના ખાડિયા વિસ્તારની ધોબીની પોળનું

ઘર ગીરો ખતપત્ર : વિ.સં. ૧૮૪૮

ડૉ. ભારતી શેલત*

અમદાવાદ શહેરના ખાડિયા વિસ્તારની ધોબીની પોળમાં ખાડિયા પોલિસ ચોકીથી પ્રવેશતાં ડાબા હાથે આવેલા, ખાડિયા ઇતિહાસ સમિતિના સંનિષ્ઠ કાર્યકર શ્રી આશુતોષભાઈ ભટ્ટના મકાનનું ગીરો ખતપત્ર તેઓશ્રી મારી પાસે વંચાવવા તાજેતરમાં લાવેલા. આ ખતપત્રનું લખાણ કાપડ ઉપર લખેલું છે. એનું માપ ૧૩૦ સે.મિ. x ૨૪ સે.મિ.નું છે. લખાણવાળા ભાગનું માપ ૮૬ સે.મિ. છે. લખાણ શરૂ થતાં પહેલાં ઉપરની કોરી જગ્યાનું માપ ૯ સે.મિ. છે. મતુ અને સાખવાળા ભાગનું માપ ૩૬ સે.મિ. છે. ખતપત્રની પાછળના ભાગમાં ૯ સે.મિ.નું લખાણ છે. વચ્ચે કોરી જગ્યા છે. ફરી પાછું ૧૭ સે.મિ.નું લખાણ છે.

ખતપત્રમાં લખાણની ૭૮ પંક્તિઓ છે. દરેક પંક્તિમાં ૩૨ થી ૩૪ અક્ષરો છે. લખાણની ભાષા જૂની ગુજરાતી છે. આરંભનો ભાગ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. એની લિપિ દેવનાગરી છે. ખતપત્રની પંક્તિ નં. ૪, ૫ અને ૬ માં ડાબી તરફનો કાપડનો ભાગ ફાટી ગયો હોવાથી એટલું લખાણ વાચ્ય નથી. કેટલીક જગ્યાએ ખતપત્ર ભેજવાળું થયું હોવાથી અક્ષરો પરની શાહી પ્રસરેલી જણાય છે. પં. નં. ૧૨, નં. ૪૧માં વચ્ચે એક બે શબ્દોની ખાલી જગ્યા રાખેલી જોવા મળે છે. ખતપત્રને અંતે સાખવાળા ભાગમાં ૯ જેટલી ઉર્દૂમાં સહી કરેલી જોવા મળે છે. કાપડની પાછળના ભાગમાં રૂ. ૫૦) ઉધાર આપવાની વાત લખેલી છે.

ખતપત્રના આરંભમાં ગણેશને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. ત્યારબાદ શ્રી નૃપવિક્રમાર્ક સંવત ૧૮૪૮, શક ૧૭૧૪, અષાઢ માસ, શુક્લ પક્ષ, તૃતીયા તિથિને ગુરુવારની મિતિ સંસ્કૃતમાં આપેલી છે. ધોબીની પોળની બહાર પડતું એક ઘર ગીરો મૂકવા અંગેનું ગીરોખત લખવામાં આવ્યું છે. મિતિના લખાણ પછી પાતશાહ શાહઆલમગીરના સમયમાં પૂનામાં સવાઈ માધવરાય શાસન કરતા હતા. તે સમયે ગુજરાતના શહેરસૂબેદાર કૃષ્ણરાય ભીમાજી હતા. આબાસાહેબ ભટ્ટના કોટની મધ્યમાં હતા. દીવાન કાશીપંડિત હતા. કાજી તરીકે હજરત અકનુલહક હતા. મોટા ચબૂતરે કોટવાલ પંડિત શ્યામરાય હતા. પાતશાહી દીવાન અલી મહમંદખાન હતા. શહેરના અર્ધા ભાગમાં ગાયકવાડ માનાજીબા વડોદરા મધ્યે હતા. ચોથ ઉધરાવનાર આનાજી હતા.

અકબરપુરા(ખાડિયા)ના ચબૂતરે હવાલદાર કાનુગો હતા. પંચ મહાજનના શ્રેષ્ઠી પદ ઉપર નગરશેઠ નથુશાહ હતા. ઘર ગીરે લેનાર ઠાકોર ભગવાનદાસ હરિરામ નવલરામ હતા. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના ત્રવાડી પીતાંબર અભેરામ અંબારામ ઘર ગીરે આપનાર હતા.

ગીરે મૂકેલ ઘરની વિગત : એક ઓરડો, એક ગોઝાર, એની ઉપર મેડો અને તેની આગળ પરસાળનું દ્વાર ઉત્તરાભિમુખ છે. પરસાળમાં પૂર્વ દિશાના કરે બારી પોળમાં પડે છે, પરસાળની અંદર બે બાજુએ જાળી છે. તેની આગળ છૂટી પરસાળ છે. એ છૂટી પરસાળમાં રસોડું પશ્ચિમાભિમુખનું છે. તેની આગળ ચોક-અગાસી છે, તે ચોકમાં પૂર્વ વિભાગમાં મંદિર છે, તેની જોડે પાણિયારું છે. આ પાણિયારાની વચ્ચે એક પાણીનું ટાંકું છે. એ મંદિર તથા પાણિયારા ઉપર અગાસી છે. ચોક સુધી ઘર નવું ઊંચું બનાવેલું છે. ખડકી નીચી જમીનમાં છે. ચોક આગળનું એક દ્વાર નીચું ઉત્તરાભિમુખનું છે. તે આગળ ખડકીનું દ્વાર નીચું બારણા સાખસહિત પૂર્વાભિમુખ છે. તે ખડકી ઉપર મેડો જડેલો છે. એ ખડકીમાં દાદરની નીસરણી છે. એ ખડકીના દ્વાર ઉપર

* પૂર્વ નિયામક, ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ. માનદ નિયામક, ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

મેડાની એક બારી છે. એ ખડકીના મેડાની બારીઓ બે ઉત્તરાભિમુખે રસ્તા પર પડે છે. એ દિશાએ ચોક ખડકીનો ખાળ હેઠળ છે તથા ખડકીના મેડાનો ખાળ રસ્તા પર પડે છે. પરસાળમાં પશ્ચિમ દિશાને કરે દાદર છે. એ ઓરડા પરસાળનું છાપરું બેઢાળું છે, ખડકીનું છાપરું પણ બેઢાળું છે. દક્ષિણ દિશાએ પછીત છે ત્યાં ઝહાની હવેલીનું આંગણું છે. પૂર્વ દિશાનો કરો આગવો છે, તે ઘરનો છે. તે પાસે પોળનો રસ્તો છે. પીતાંબર અભેરામે રૂ. ૨૫૧ ભગવાનદાસ પાસેથી લઈ આખું ઘર ભગવાનદાસને લખી આપ્યું. તારાયંદ જગજીવને આ લખાણ લખ્યું.

ખતપત્રની મિતિ વિ.સં. ૧૮૪૮, આષાઢ સુદિ ૩ ગુરુવારની છે. તે દિવસે અંગ્રેજી તા. ૨૧ જૂન, ઈ.સ. ૧૭૮૨ ને ગુરુવાર આવે.

અમદાવાદના અકબરપુરા (ખાડિયા) વિસ્તારની ધોબીની પોળનું ખતપત્ર : વિ.સં. ૧૮૪૮

૧. ૧૦૦॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ સ્વિ(સ્વ)સ્તિ શ્રીમંનૃપવિક્રમાર્કસમયાત્ સંવત્ ૧૮૪૮ ના વ- ।
૨. ષે શાકે ૧૭૧૪ પ્રવર્તમાને માસૌત્તમ સુ(શુ)ભકારી અષાઢ માસે શુક્લ પક્ષે ૩, ત્રુ(તૃ)તીયાઆં (યાં) ॥
૩. ॥તીથ્યૌ(થૌ) ગુરુવાસરે અદે(દ્યે)હં(હ) શ્રીએહેમ્મદાવાદ સેહેરકોટમધ્યે ચકલે અકબરપુરે રસ્તે ॥
૪. ॥ ષાડીયા તે [ધોબીની પોલ્ય] ને બાહાર લગતુ ઘર ૧ દરોબસ્ત ઘરેણૌક મેહેલુ તસ્ય ઘરેણીક ॥
૫. ષતપ[ત્રમઘ લિ]પ્યતે ॥ સ્વસ્તિ શ્રી ગુણ(ર્જ)રમંડલધર્તઅગંજગંજનજવનક(કુ)લતી(તિ)લ- ॥
૬. કે સંગ્રામંગણધીર સુખટ શી(શિ)રોમણી રીપુરાયાં માંનમર્દન સંગ્રામે સુરા દુસમન્ નીકં- ॥
૭. ॥ દં સમલંકૃત્ અમી(ભિ)નવમાર્ત્તડાવતાર સકલરાયાં સી(શિ)રોમણી(ણિ)જવન્(ન)દીપઅશ્વિ(શ્વ)- ॥
૮. ॥ પતીગજપતીછત્રપતીદલીપતીપાતશાહ શ્રીશ્રીશ્રી ૭ પાતશાહ શાહઆલીમ્મગીર ॥
૯. ॥ તત્સમયે શ્રીદક્ષણદીસે સકલરાયકરતાગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલરાજ્યં રાજ્યેશ્વર શ્રીમં ।
૧૦. ॥ ત્(ત) પેસવા શ્રી ૫ માધવરાયો સવાઈ પોતે શ્રીપુનામધે ધર્મરાજ્યં કરોતી(તિ) । તત્સમયે અ- ॥
૧૧. ॥ ત્ર શ્રીગુજરાત્(ત) શ્રીએહેમ્મદાવાદમધ્યે હાક્યમ પેસવાઈ દક્ષણી સેહેરસુબે સુબેદા- ॥
૧૨. ॥ ર શ્રી ૫ કૃષ્ણરાયો ભીમાજી પોતે - - - તત્સમયે તત્પુત્ર સેહેરની રક્ષાને અર્થે પ્ર- ॥
૧૩. ॥ જાપ્રતી(તિ)પાલક રાવ શ્રી ૫ આબાસાહબ શ્રીભદ્રકોટમધ્યે વિરાજતે । તત્સમયે અગ્રે દી- ॥
૧૪. ॥ વાન્ શ્રી ૫ કાસીપંડીત્ય પ્રવર્તે તત્સમયે કાજી શ્રી ૫ હજરત અકનુલહક પ્રવર્તે । તત્સ ॥
૧૫. ॥ મયે બડે ચબુત્રે કોટવાલી શ્રી ૫ પંડીત્ય સાંમરાયો પ્રવર્તે । તત્સમયે પાતશાહી દીવાં ॥
૧૬. ॥ ન્ શ્રી ૫ અલીમ્મેહેમદખાંસંજીકે તત્સમયે સાર્ધવી(વિ)ભાગી ગાયકવાડ શ્રી ૫ માંનાજી ॥
૧૭. ॥ બા પોતે શ્રીવડોદરા મધે છે । તી વારે તાહની તરફથી આજ્ઞાકારી ચોથીયા શ્રી ૫ કહાનુગો ॥
૧૮. ॥ પ્રવર્તેત મફતી ત. અદાલતી ચકલે અકબરપુરે ષાડીયે ચબુત્રે હવાલદાર કાહાનુગો ॥
૧૯. ॥ સ્ત્રેષ્ટ(શ્રેષ્ઠી)પદે પંચમાહાજન્(ન) સમસ્તનગરસેટ નથુસા એવં પંચકુલ ચતુરાધિકારી ધર્મ- ॥
૨૦. ॥ ન્યાયાં પ્રવર્તે । પાતશાહજીની મહેરબાંનીથી ચોત્રાનું અમલ દસ્તુર્માફ છે મંડીપી(ડપિ)- ॥
૨૧. ॥ કા માફ છે । અથ દાયીક ગ્રહાક(ગ્રાહક) આજ્ઞા ગૃહીત્વા લિખંતે । પ્રથમ એ ઘર બધૂ દરોબ- ॥
૨૨. ॥ સ્ત ઘરેણે લીષી લેનાર બ્રહ્મક્ષત્રી જ્ઞાતી વર્ધ(વૃદ્ધ) શાષાયાં ઠાકુર. ભગવાનદાસ વલ- ॥
૨૩. ॥ દ હરીરાંમ બીન નવલ્ત્રાંમ એ ઠા. ભગવાનદાસ પોતે પારસ્યાત્ । હવે એ ઘર ઘરેણે લીષી આપનાર ॥
૨૪. ॥ બ્રાંહ્માંણ ઉદીસ(ચ્ચ)જ્ઞાતી ત્રવાડી. પીતાંબર વલદ અભેરાંમ બીન અંબારામ એત્ર. પીતાંબર પોતે રા-॥

૨૫. ॥ જી થઈને પોતાને હાથે એ ઘરઘરેણે સ્વહસ્તાઅક્ષરાંણે લીધીતદત્વા જત્ એ ઘરની વિગત્ય - ઓરડો ॥
૨૬. ॥ એક તથા ગોઝાર ૧ દ્વારકપાટસાષાસહિત ઉત્રા(ત્રા)ભી(ભિ)મુષે છે તે ઓરડા તથા ગોઝાર ઉપર મેડો ॥
૨૭. ॥ જડીત્ર છે તે અગ્રે પટસાલ્યદ્વાર એક ઉત્રાભીમુષે છે એ પટસાલ્યમાં પૂર્વદીસાને કહરે બારી ॥
૨૮. ॥ એક પોલ્યમાં પડે છે એ પટસાલને બંડે બેપાસાં જાલી છે તે અગ્રે છૂટ પરસાલી છે એ છૂટ પરસા- ॥
૨૯. ॥ લીમાં પૂર્વ વી(વિ)ભાગે રસોડુ ૧ પશ્ચિમમુષે છે ॥ એ પટસાલ ઉપરત છૂટ પટસાલી ઉપર મેડો જ- ॥
૩૦. ॥ ડીત્ર સુ છે તે અગ્રે ચોક અગાસી છે તે ચોકમાં પૂર્વવી(વિ)ભાગે મંદી(દિ)ર છે ॥ તેહેની જોડે પાંખીહારું ॥
૩૧. ॥ છે એ પાંખીહારામધ્યે ટાંકુ ૧ જલનુ છે એ મંદીરતઃ પાંખીહારા ઉપર અગાસી છે એ ચોકસુદી(ધી)-
ઘ- ॥
૩૨. ॥ ર ઉચુ તારવેલુ નવું છે તાર પછી ષડકી નીચી જમીમાં છે તે ચોક આગલનું દ્વાર ૧ નીચું ઉત્રમુ- ॥
૩૩. ॥ ષે છે તે અગ્રે આગલ ષડકીનું દ્વાર નીચુ કપાટસાષા સહીત પૂર્વ(ર્વા)ભીમુષે છે તે ષડકી ઉ- ॥
૩૪. ॥ પર મેડો નીચે જડીત્ર છે એ ષડકીમાં દાદરનીસરણી છે એ ષડકીના દ્વાર ઉપર મેડાની બારી ૧ છે ॥
૩૫. ॥ એ ષડકીના મેડાની બારીયો બે ઉત્રમુષે રસ્તે પડે છે તે દસા ચોક ષડકીનો ષાલ હેઠલો છે તથા ॥
૩૬. ॥ ષડકીના મેડાનો ષાલ છે એ ષાલ રસ્તે પડે છે એ પટસાલમાં પશ્ચિમ દી(દિ)સાને કહરે દાદર નીસર- ॥
૩૭. ॥ ણી છે એ ઓરડા પટસાલનું છાપુ બેઢાલુ છે તં ષડકીનું છાપુ બેઢાલુ છે એ ઘરના ષુંટ ચા- ॥
૩૮. ॥ ર ૪ દ્વારચાલ ઓરડા પટસાલનો ચોકનો ઉત્રમુષે છે તે અગ્રે ષડકીનો ચાલ પૂર્વાભી(ભિ)મુષે છે ॥
૩૯. ॥ ચાલ છે નીકાલ છે બારી છે તે અગ્રે પોલ્યનો રસ્તો છે તથા ઉત્રદીસાનો ષડકીનો કહરો પોતીનો ॥
૪૦. ॥ નીરાલો છે તે પાસી બારી છે ષાલ છે નેવ છે તે ઉપરાંત પાતશાહી રસ્તો છે તે ષુંટ ત. દક્ષણદીસે ॥
૪૧. ॥ પછીત છે તે પાસાં નેવ છે તાંહા ઝાહાની હવેલીનું આંગણું છે તે ષુંટ તથા પૂર્વદીસા- ॥
૪૨. ॥ નો કહરો નીરાલો એ ઘરનો છે તે પાસાં પોલ્યનો રસ્તો છે તે કહરે પટસાલ્યની હેઠલી બારી ॥
૪૩. ॥ છે તે ષુંટ તથા પશ્ચિમ દી(દિ)સાનો કહરો નીરાલો એ ઘરનો છે તે પાસાં એ ઝા. દલસુષરામ મ- ॥
૪૪. ॥ નસુષરાંમનુ દીવાંનષાનુ છે તે ષુંટ એવંવી(વિ)ધી(ધ) ચાર ષુંટ વચનુ ઘર ચોક સુદી(ધી) નવુ ત. ષડ- ॥
૪૫. ॥ કી સુદી જુનુ તે સર્વા ઈટરપકીયર રચીતજીર્ણકાષ્ટ આછીયાદીત વાસં-વઢી-ષાપ નલી- ॥
૪૬. ॥ યા તાકુ તારકસ અજુયાલીયુ ગોષ જાલી ટેકી સરાંભરા દ્વાર કપાટ સાષા સાંકલ નકુચો ॥
૪૭. ॥ લોડુ લાકડુ સાગીત્રુકટસર્વસહીતં એ ઉપરદલ ભોમસહિતં એ ઘર ઉપર રૂપૈઆ આકરા ॥
૪૮. ॥ કોરા ષરાષોરા સેહેરચલણી સકાઈ રૂપૈઆ ૨૫૧) અંકે બસેહેને એકાવન પુરા એ ઠા. મ- ॥
૪૯. ॥ ગવાંનદાસે એ રાવલ જગજીવન દામોદરની ગુહાસાહદીથી* એત્રં પીતાંબર અભેરાંમની ॥
૫૦. ॥ ષોલામાં ઘાતી મન મનાવીને એ ઘર બધુ ઘરેણે લીષાવી લીધૂ તે સ્ત્રી રૂપૈઆ નવી ૨॥ ના
૫૧. ॥ માસા ૧૧॥ ના એકે મુઠે એકાજુતનીમે રૂપૈઆ ૧૨૫॥) થી બમણા રૂપૈઆ ૨૫૧) પુરા એત્રં ॥
૫૨. ॥ પીતાંબર અભેરાંમે એ રાવલ જગજીવન હજૂર એ. ઠાં મગવાંનદાસ હરીરાંમ પાસેથી ॥
૫૩. ॥ થી નગદ રૂપૈઆ લેઈ પ્રષાવી ને એ ઘર પોતાના સગાવાહાલા નાતીલા પાડોસી સાંનીધ એ ઘર ॥
૫૪. ॥ બધુ ઘરેણે લીષી આપુ તેસ્ત્રીએ ઘરનુ ભાડુ નહી રૂપૈઆનુ વાજ નહી વસે તે સંચરાવે ॥
૫૫. ॥ નલીયાં ષોટ ધણીને માથે પડે આષડે તારે ઘરધણી સમરાવી આપે. કદી ઘરધણી હાજર ॥

★ ગુહાસા(શા)હ(હે)દી = છૂપી સાક્ષી

૫૬. ॥ ન હોય તો ધરેણીયાતુવાચ ભલા માંણસની સાષે ષરચે તે ષરચો દાંમ મુજરે વર્તિ આપે ॥
૫૭. ॥ તારે એ ઘર ઘરેણેથી છૂટે એ ઘરમાંએ ઠા. ભગવાંનદાસ પોતે રેહે તથા ઠા. ભગવાનદાસની ॥
૫૮. ॥ સ્ત્રી પુત્ર પૌત્રાદીક રહે વસે વાસે ભરે ભરાવે ભાડે આપે ત. રૂપૈઆનો અર્થ પડે તારે એ ॥
૫૯. ॥ ઘર આડઘરેણે મેહેલે તારે ધણી કસુ બોલે નહી કસુ બોલે તો રૂપૈઆ અઢીસે પાછા આપે તા- ॥
૬૦. ॥ રે એ ઘરઘરેણેથી છૂટે એ ઘરનો વેરસી વારસી હીસાદાર કરજદાર દાવાદાર સકાદાર ગરવી- ॥
૬૧. ॥ દાર નવો જુનો પ્રગટીને એ ઘર બાબત એ.ઠા. ભગવાંનદાસને ત. સ્ત્રી પુત્રને હરકત કરે તો એ ॥
૬૨. ॥ ઘરનો ધણીત્ર. પીતાંબર જવાપ કરે એ ઘરનો ષાલનીકાલ નેવનીછારો જે જમ હોય તે તમ ભો- ॥
૬૩. ॥ ગવે વલત ભાડુ વરસ ૧ પ્રત્ય દોકડા ૫) મુદલમાંથી વલે એ ઘરની અવધ વરસ ૧૦) અંકે દ- ॥
૬૪. ॥ સની પુરી કરી છે અવધ પુરી થાય તારે એ ઘરઘરેણેથી છૂટે ઘડી ૧ નો ડજર કરે નહી તે અવધ- ॥
૬૫. ॥ ની વીગત્ય કદી દસ વરસની અવધમાં ઘરેણીયાત્ને કાહાઢે તો સહી કડે એક રૂપૈઆ ૧) અં- ॥
૬૬. ॥ કે એકમ જમલે માસ એક રૂપૈઆ ૨॥) અંકે અઢી લેષે આપીયે કદી દસ વરસના અવ- ॥
૬૭. ॥ ધમાં વેચીય તો એ ઠા. ભગવાંનદાસને રૂપૈઆ ૩૨૧) અંકે ત્રણ્યસેહને એકવીસ માટે વેચા- ॥
૬૮. ॥ થા આપી એ રીત્યે અમારે એહમના સાથે કરાર મદાર બોલીમાં વાત આવી છે તે અમા- ॥
૬૯. ॥ રે પાલવા કદાચંત એ દસવરસની અવધ એ ઘરેણાયાતં ભોગવાય છે એ ઘર એ માલ ધ- ॥
૭૦. ॥ ણીને ગમે તેહને વેચાથી આપે તારે એ ઘરેણીયા ઠા. ભગવાંનદાસક વાકુ બોલે નહી ॥
૭૧. ॥ દસ વરસની અવધમાં કાઢીયે તો વાજ સુધા આપીયે તાર પછી એ ઘર ઉપર ષરચવું પ- ॥
૭૨. ॥ ડે તો એ ઘરના માલધણીત્ર. પીતાંબરના કહાથી એ ઘરેણીયાત ષરચે કદામાલધણીના ક- ॥
૭૩. ॥ હાવના ઘરેણયાત ષરચે તો માલધણી મુજરે આપે નહી કદી જહરીયા તંએ ઘર ઉપર ॥
૭૪. ॥ ષરચવું પડે તો એ ઘરેણાયા ચાર પાડોસીના સાષે ષરચે તે ધણી મુજરે આપે એ ઘરનો ષાલ ની- ॥
૭૫. ॥ કાલ નેવ નીછારો વાડો કુઈજે જમ હોય તે રીત્યે ભોગવે રૂપૈઆ મુદલ મુલગા તથા ઘર ॥
૭૬. ॥ ઉપર ષરચે ઘર ચણું હોય તો એ સર્વે દામદમં પાછા સઘલોએ ઠા. ભગવાંનદાસ ને ત. સ્ત્રી ॥
૭૭. ॥ પુત્રને પાછો દ્રવ્ય ષોલેધાતે તારે એ ઘર ઘરેણે થી છુટ રાજવું દૈવકપોલય વેરોવાંટો ગ્રં- ॥
૭૮. ॥ સ માફક આપે લેએ લષુ તે. ધણી ૨ હજુર તારા ચલ. જગજીવન હજુર લષુ છે, તે સ્ત્રી ॥

૧. અત્ર	મતૂ.	૧	-----
ત્રવડી પીતાંબર અં-			અત્ર સાક્ષ
મે રામ મતુ ઉપર		૧	ખલા. જગજીવન
લખુ તે સહી રૂ. ૨૫૧			હેમે દોરસી બીઘા
લેઈને ઘર બધુ અપુ છે			જી હજુર
અવધે વરસ ૧૦ ની છે.		૧	જની. રધવી
			રંગજની અશ્વ
			ઘણે જીહજૂર

૧ અભરામ નવ પુત્રી

૦ રસ
નીરે શ્રી ઘણીબડી
હજુર તદવ
જગજીવન જી હજુર

૧૦ સહી ફારસીમાં નીચે નાગરીમાં સહી.

સ્ત્રી. ઉદામરાંમ દાલસુખ
રામજી ઘણી બેહજુર કરે છે.

ખતપત્રની પાછળના ભાગનું લખાણ :

૩. ૫૦) (સંવત) ૧૮૪૮ ના ચઈતરો
શુદી ૭ વરી. જામ ૩. ૫૦) શકઈ
મરફતી. રવલ જગજીવનો દામદાર
ઓપા છે. ઠ કરી. જોગેવનદાસ
નો આપછી દાશકતા. ઝહા ઉદામરામ.

ગિ. સ્વત ૧૮૬૮ના વરખે ભદરવા સુદી ૫ સોમે અ. ઠકરા
ગુણાબરાઉ ભગવાનદાસ જત અમે ત્રવાડી પીતાંબરનું
કાંજીનુ ખત ૧ મોહર સમેત લીધૂ હોય તો શ્રી સરકારનું ગુના
ગાર ભટ. પતબરન ૩. ૧૦૦)= અમો જુગ અપયાતા ત પાછા આપિઆ

લી. ઠકરી. ગુલબરેઝ
ભગવનદસ જત ભઠ.
પતબરનુ શ્રીરલનુ
કજાનુ ખત અમનસુ
ગલગત અજીગનગ
રીત્રી પીઝ સંવત ૧૮૬૮
ન ભદરવ સુદ ૫ દસકત
નરવળ. રમકરવી ધણી બે
હજુ લખ છ.

૧ ટા. બૂર પાબૂ
ખાખનાના
ખાખશબ
૧ રાવલ પરજરામ
રજુષરામસાષ
ધણી બે હજુર

ગુજરાતી ભાવાનુવાદ :

શ્રી ગણેશને નમસ્કાર. સ્વસ્તિ શ્રી નૃપવિક્રમાર્ક સંવત ૧૮૪૮ શક સંવત ૧૭૧૪, ઉત્તમ શુભકારી
અષાઢ માસ, શુક્લ પક્ષ તૃતીયા તિથિને ગુરુવારે અહીં અમદાવાદ નગરના શહેરકોટની વચ્ચે અકબરપુર
ચકલાને રસ્તે (ખાડિયામાં) ધોબીની પોળની બહાર પડતું એક ઘર ગીરે મૂકેલું. તેનું ગીરોખત (લખાય છે).
સ્વસ્તિ. શ્રી ગુર્જરમંડલની ભૂમિ ઉપર જુલમીઓનો પરાભવ કરનાર યવનકુલના તિલકરૂપ. સંગ્રામરૂપી
આંગણમાં ધીર સૈનિકોના શિરોમણિ, દુશ્મન રાજાઓના માનનું મર્દન કરનાર, સંગ્રામમાં દુશ્મનોનું નિકંદન
કાઢનાર અને એથી અલંકૃત અભિનવ સૂર્યના અવતાર સમા, સકલ રાજવીઓમાં શિરોમણિ, યવનોમાં દીપ
સમાન, અશ્વપતિ, ગજપતિ, છત્રપતિ, દિલ્હીના અધિપતિ પાતશાહ શ્રીશ્રીશ્રી ૭ પાદશાહ શાહઆલમગીરના
સમયમાં દક્ષિણ દિશામાં સકલ રાજકર્તા ગૌ-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક શ્રીમંત પેશવા શ્રી ૫ સવાઈ માધવરાય પોતે

અમદાવાદના ખાડિયા વિસ્તારની ધોબીની પોળનું ઘર ગીરો ખતપત્ર : વિ.સં. ૧૮૪૮

પૂના મધ્યે ધર્મરાજ્ય કરતા હતા.

તે સમયે અહીં ગુજરાતમાં અમદાવાદ મધ્યે હાકેમ પેશવાઈ દક્ષિણના શહેરસૂબા સૂબેદાર શ્રી પ કૃષ્ણરાય ભીમાજી પોતે હતા. તે સમયે તેમના પુત્ર શહેરની રક્ષા માટે પ્રજાપ્રતિપાલક રાવ શ્રી પ આબાસાહેબ શ્રીભદ્ર કોટની મધ્યમાં શોભે છે, તે સમયે આગળ દીવાન શ્રી પ કાશીપંડિત હતા. તે સમયે કાજી શ્રી પ હજરત અકનુલહક હતા. મોટા ચબૂતરે કોટવાલ શ્રી પ પંડિત સાંમરાય (શ્યામરાય) હતા. તે સમયે પાદશાહી દીવાન શ્રી પ અલી મહમંદખાન હતા. તે સમયે અર્ધા ભાગમાં ગાયકવાડ શ્રી પ માનાજીબા પોતે વડોદરા મધ્યે હતા. તે વખતે તેમની તરફથી આજ્ઞાકારી ચોથ ઊઘરાવનાર આનાજી હતા. મુફતી તથા અદાલતી અને અકબરપુર-ખાડિયામાં ચબૂતરે હવાલદાર કાહાનુગો. શ્રેષ્ઠી પદપર પંચમહાજન સમસ્તના નગરશેઠ નથુસા (નથુ શાહ) હતા. આ પ્રમાણે પંચકુલના ચતુર અધિકારીઓ ધર્મ અને ન્યાયથી પાલન કરતા. પાતશાહની મહેરબાનીથી ચોતરાનો કર માફ છે. માંડવીનો કર માફ છે. (પં. ૧ થી ૧૮).

હવે આપનાર અને લેનારની આજ્ઞા લઈને લખવામાં આવે છે. પ્રથમ એ સંપૂર્ણ ઘર ગીરે લખી લેનાર બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિની વૃદ્ધ શાખાના ઠાકુર ભગવાનદાસ-દીકરો હરિરામનો- હરિરામ દીકરો નવલરામનો - ઠા. ભગવાનદાસ પોતે ગીરે લેનાર. (પં. ૧૯-૨૧)

હવે એ ઘર ગીરે લખી આપનાર બ્રાહ્મણ ઉદીચ્ય જ્ઞાતિના ત્રવાડી પીતાંબર - દીકરો અભેરામનો, અભેરામ દીકરો અંબારામનો - અહીં પીતાંબરે પોતે રાજી થઈને પોતાને હાથે એ ઘર ગીરે પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખી આપ્યું. હવે એ ઘરની વિગતો : ઓરડો એક તથા એક ગોઝાર (મુખ્ય ઓરડાની બાજુનો ખંડ - રસોડા કે ભંડાર તરીકે વપરાય એ), બારણા, કમાડ, સાખ (બારણાના ચોકઠાના ઊભા ટેકા) સહિત ઉત્તરાભિમુખે છે, તે ઓરડા તથા ગોઝાર ઉપર મેડો જડેલો છે. તેની આગળ પરસાળનું દ્વાર એક ઉત્તરાભિમુખ છે, એ પરસાળમાં પૂર્વ દિશાના કરે બારી છે, જે પોળમાં પડે છે. પરસાળની અંદર બે બાજુએ જાળી છે. તેની આગળ છૂટી પરસાળ છે. એ છૂટી પરસાળમાં પૂર્વ વિભાગમાં રસોડું એક પશ્ચિમાભિમુખનું છે. મૂળ પરસાળ અને છૂટી પરસાળની ઉપર મેડો જડેલો છે. તેની આગળ ચોક-અગાસી છે. તે ચોકમાં પૂર્વવિભાગમાં મંદિર છે. તેની જોડે પાણિયારું છે. એ પાણિયારાની વચ્ચે એક પાણીનું ટાંકુ છે. એ મંદિર તથા પાણિયારા ઉપર અગાસી છે. એ ચોક સુધી ઘર ઊંચું નવું બનાવેલું છે. ત્યાર પછી ખડકી નીચી જમીનમાં છે. તે ચોક આગળનું દ્વાર એક નીચું ઉત્તરાભિમુખનું છે. તે આગળ ખડકીનું દ્વાર નીચું બારણા સાખ સહિત પૂર્વાભિમુખે છે. તે ખડકી ઉપર મેડો નીચે જડેલો છે. એ ખડકીમાં દાદરની નીસરણી છે. એ ખડકીના દ્વાર ઉપર મેડાની એક બારી છે. એ ખડકીના મેડાની બારીઓ બે ઉત્તરાભિમુખે રસ્તા પર પડે છે. તે દિશાએ ચોક ખડકીનો ખાળ હેઠળ છે તથા ખડકીના મેડાનો ખાળ રસ્તા પર પડે છે. એ પરસાળમાં પશ્ચિમ દિશાને કરે દાદર નીસરણી છે. એ ઓરડા પરસાળનું છાપરું બેઢાળવાળું છે તથા ખડકીનું છાપરું પણ બેઢાળું છે. એ ઘરના ખૂંટ ચાર - ૪ દ્વાર ચાલ ઓરડા પરસાળનો ચોકનો ઉત્તરાભિમુખે છે. તે આગળ ખડકીનો ચાલ પૂર્વાભિમુખે છે. ચાલ છે, નિકાલ છે, બારી છે તે આગળ પોળનો રસ્તો છે. તથા ઉત્તર દિશાનો ખડકીનો કરો પોતાનો આગવો છે. તે પાસે બારી છે, ખાળ છે, નળિયાં છે. તે ઉપરાંત પાતશાહી રસ્તા છે. તે ખૂંટ તથા દક્ષિણ દિશાએ પછીત છે. તે પાસે નળિયાં છે, ત્યાં ઝાહાની હવેલીનું આંગણું છે. તે ખૂંટ તથા પૂર્વદિશાનો કરો આગવો છે, એ ઘરનો છે. તે પાસે પોળનો રસ્તો છે, તે કરે પરસાળની નીચેની બારી છે. તે ખૂંટ તથા પશ્ચિમ દિશાનો કરો આગવો એ ઘરનો છે. તે પાસે ઝાહા દલસુખરામ મનસુખરામનું દીવાનખાનું છે, તે ખૂંટ (પં. ૨૨-૪૬).

આ પ્રમાણે ચાર ખૂંટ વચ્ચેનું ઘર ચોક સુધી નવું તથા ખડકી સુધી જૂનું છે, તે બધું ઈંટ, કપચીથી બનેલું અને જૂના લાકડાના આચ્છાદનવાળું, વાંસ, વળિયો, નળિયાં, તાકુ, સોના-ચાંદીના કસબ, જાળીઓ, ગોખ, ટેકાઓ, દ્વાર, કમાડ, સાખ, સાંકળ, નકુચો, લોઢું, લાકડું, સાગી બધા સહિત એ ઉપર જમીન સહિત એ ઘર

ઉપર રૂપિયા આકરા, કોરા, ખરાખોરા શહેરચલણી સકાઈ રૂપિયા ૨૫૧) અંકે બસો ને એકાવન પૂરા ઠા. ભગવાનદાસે રાવળ જગજીવનરામ દામોદરની - છૂપી સાક્ષીમાં ખોલામાં ઘાતી (?) મન મનાવી એ ઘર બધું ગીરે લખાવી લીધું, તેની સહી. રૂપિયા નવી અડીના, ૧૧૧ માસાના એક સામટા એકમતીથી રૂપિયા ૧૨૫ ૧૧/- થી બમણા રૂપિયા ૨૫૧ પૂરા. પીતાંબર અભેરામે રાવલ જગજીવનની સાક્ષીમાં ભગવાનદાસ હરિરામ પાસેથી નગદ રૂપિયા લઈ પરખાવી એ ઘર પોતાનાં સગાંવહાલાં, જ્ઞાતિજનો, પાડોશીના દેખતાં એ આખું ઘર ગીરે લખી આપ્યું. તેની સહી. ઘરનું ભાડું નહીં. રૂપિયાનું વ્યાજ નહીં. જે રહે તે સંચારાવે, નળિયાંની ખોટ માલિકના માથે. પડે, આખડે ત્યારે ઘરધણી સમરાવી આપે. ક્યારેક ઘરધણી હાજર ન હોય ત્યારે ગીરે લેનાર ભલા માણસની સાક્ષીમાં ખરચે. તે ખરચાના પૈસા મજરે આપે (પં. ૪૭-૫૮). ત્યારે એ ઘર ગીરામાંથી મુક્ત થાય. ઠા. ભગવાનદાસ પોતે રહે તથા ભગવાનદાસની સ્ત્રી પુત્ર પૌત્ર વગેરે રહે, ભાડે આપે તથા રૂપિયાની જરૂર પડે ત્યારે ઘર પેટા ગીરે મૂકે ત્યારે કંઈ બોલે નહીં. જો બોલે તો રૂપિયા અઢીસો પાછા આપે ત્યારે એ ઘર ગીરોમાંથી મુક્ત થાય. ઘરનો વેરી, વારસદાર, હિસ્સાદાર, કરજદાર, હકદાર, સકાદાર, ગીરેદાર કોઈ નવો કે જૂનો પ્રગટીને ઘર બાબત ઠા. ભગવાનદાસને તથા સ્ત્રી પુત્રને હરકત કરે તો એ ઘરનો માલિક પીતાંબર જવાબ આપે. (પૃ. ૫૮-૬૪).

ઘરનો ખાળ, નીકાલ, નળિયા-નીક જે જેમ હોય તેમ ભોગવે. બદલામાં એક વર્ષમાં ૫ દોકડા મુદલમાંથી વળે. એ ઘરની અવધિ-સમયમર્યાદા ૧૦ વર્ષની કરી છે. અવધિ પૂરી થાય ત્યારે એ ઘર ગીરોમાંથી મુક્ત થાય. એક ઘડીનો પણ વિલંબ કરે નહીં. અવધિની વિગત : દસ વર્ષની અવધિમાં ક્યારેક ગીરે મકાન લેનારને જો ઘરમાંથી કાઢે તો સહી કરે. રૂપિયો એક અંકે રૂ. ૧ સમય એક માસના રૂપિયા ૨૧ - અંકે રૂપિયા અઢી લેખે આપી ક્યારેક દસ વર્ષની અવધિમાં-સમયમર્યાદામાં વેચવામાં આવે તો ઠા. ભગવાનદાસને રૂપિયા ૩૧- અંકે રૂ. ત્રણસો એકવીસમાં વેચે. (પં. ૬૪-૬૮). આ રીતે અમારી એમની સાથે કરાર બોલીમાં વાત આવી છે. તે અમારે પાળવી. કદાચ એ દસ વર્ષની પૂરી અવધિ ભોગવાય તો ઘરધણી ગમે તેને વેચાતું આપે ત્યારે ગીરે લેનાર ઠા. ભગવાનદાસ વાંકું બોલે નહીં. જો દસ વર્ષની મુદતની અંદર કાઢીએ તો વ્યાજ સુદ્ધાં આપીએ. ત્યાર પછી એ ઘર ઉપર ખરચવું પડે ત્યારે ઘરના માલિક પીતાંબરના કહેવાથી ગીરે લેનાર ખર્ચે તો માલધણી મજરે આપે નહીં. જો ઘર ઉપર ખર્ચ કરવો પડે તો ગીરે લેનારના ચાર પાડોશીની સાક્ષીમાં ખર્ચે તો માલિક મજરે આપે (પં. ૭૦-૭૬). એ ઘરનો ખાળ, નિકાલ, નેવ-મોરી, વાડો, કૂઈ જે જેમ હોય તે રીતે ભોગવે. રૂપિયા મુદલ મૂળ તથા ઘર ઉપર ખર્ચ ધણું થાય તો એ બધું પાઈ-પાઈમાં પાછું આપે. દ્રવ્ય ગણી લે ત્યારે એ ઘર ગીરોમાંથી મુક્ત થાય. વેરો, વાંટો જે કાયદા પ્રમાણે આપે અને લે. ધણી બે હજુર. તારાયંદ જગજીવને આ લખાણ લખ્યું છે (પં. ૭૭-૮૦).

ત્યાર બાદ નીચેના ભાગમાં મતૂ અને સાક્ષીની સહી આવે છે.

અત્ર મતૂ
ત્રવાડી પીતાંબર અંભેરામ મતૂ ઉપર લખ્યું છે તે
સહી. રૂ. ૨૫૧ લઈને ઘર બધું આપ્યું છે. અવધિ
(ગીરાની) ૧૦ વર્ષની છે.

અત્ર સાક્ષી
૧. રાવલ જગજીવન દોરસી વીધાજી હજૂર-
૧. જાની રધવી રંગજની અશ્વ ધણી જી હજુર
૧. અભરામની પુત્રી- રસ નીર ધણી બડી હજૂર-
જગજીવન જી હજૂર-
૧૦ સહી ફારસીમાં કરેલી છે.
નાગરીમાં સહી.....
સહી. ઉદયરામ દલસુખરામજી ધણી બે

હજૂર કરે છે.

ખતપત્રની પાછલી બાજુનું લખાણ :

રૂ. ૫૦)- સંવત ૧૮૪૯ના ચૈત્ર સુદિ ૭ - રૂ. ૫૦) શકઈ રાવલ જગજીવન દામોદર મારફતે આપ્યા છે.
દસકત ઝહા ઉદામરામ.

સંવત ૧૮૬૯ના વર્ષે ભાદરવા શુદ્ધિ ૫ ને સોમવારે ઠાકોર ગુલાબરાવ ભગવાનદાસ-જત અમે ત્રવાડી પીતાંબરનું કાજનું ખત ૧ - મહોર સાથે લીધું હોય તો સરકારના ગુનાગાર (?) ભટ પીતાંબરને રૂ. ૧૦૦) અમે જે આપ્યા હતા તે પાછા આપ્યા.

નીચે મતૂ

લી. ઠાકોર ગુલાબરાવ

ભગવાનદાસ જત ભટ.

પીતાંબરનું કાજનું ખત

અમે મહોર સમેત લીધું હોય

તો - - - - -

સંવત ૧૮૬૯

ના ભાદરવા શુદ્ધિ ૫ દસકત

ન રાવળ - - - - - ધણી બે

હજૂર લખું છે.

સાક્ષી

૧. ટા. બૂર પાબુ

ખાનખાના

- - - - -

૨. રાવલ પરજરામ-

મનસુખરામ સાખ

ધણી બે હજૂર

[illegible]

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક : જાન્યુઆરી-જૂન, ૨૦૧૨

کوآد کوہر علی
ولد کوہر علی
کوآد کوہر علی
امام احمد
کوہر علی
کوہر علی
کوہر علی
کوہر علی

२६० स्वामीजी गोपबारीत
 उ० १० वरी. नाम ५५० १११
 मरुतना. करपदी. ४०० १११
 २०० १११ १११ १११
 १११-१११ १११ १११

બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

ડૉ.. ઉમા ઇ. દેવાશ્રયી*

ગુજરાતના, ખાસ કરીને અમદાવાદના વિદ્યા-વર્તુલમાં જે વિવિધ તેજસ્વી તારલા ઝબૂકે છે તેમાંના એક છે પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી.

વડોદરા રાજ્યના પેટલાદ તાલુકામાં સોજિત્રા પાસે આવેલું મલાતજ ગામ. એમાં સાઠોદરા નાગરોનાં થોડાં કુટુંબ વસે. એમાં સંત કવિ છોટમ તથા ભાષાશાસ્ત્રી વ્રજલાલ શાસ્ત્રીના કુટુંબમાં શ્રી ગંગાશંકર શાસ્ત્રીના સહુથી નાના સંતાન તરીકે જન્મેલા હરિપ્રસાદ (ઈ.સ. ૧૯૧૯). એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ મલાતજની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં લઈ માધ્યમિક શિક્ષણનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણ ત્યાંની એ.વી. સ્કૂલમાં પસાર કર્યાં.

પછીના શિક્ષણ માટે મલાતજમાં સગવડ નહોતી. મલાતજના વિદ્યાર્થીઓને એ પછીના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે રોજ ચાલતા સોજિત્રા જવું પડતું, આથી જૂનાગઢની કોલેજમાં અધ્યાપક નિમાયેલા મોટાભાઈ શંકરલાલ હરિપ્રસાદને જૂનાગઢ લઈ ગયા ને ત્યાં તેમને બહાદુરખાનજી હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ અપાવ્યો (૧૯૩૨).

એ સમયે માધ્યમિક શિક્ષણના અંતિમ વર્ષની પરીક્ષા યુનિવર્સિટી ‘મેટ્રિક્યુલેશન’ તરીકે લેતી હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ લીધેલી આ પરીક્ષામાં હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી પોતાની હાઈસ્કૂલમાં પહેલા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા. અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃત વિષયમાં કોઈ પાઠ્યપુસ્તક નહોતું, છતાં એમણે સંસ્કૃત સાહિત્યની અનેક કૃતિઓ વાંચીને તેમજ સંસ્કૃત વ્યાકરણ પચાવીને સંસ્કૃત વિષયમાં ૧૦૦માંથી ૮૭ માર્ક મેળવેલા (૧૯૩૬).

પછી તેઓ બહાઉદ્દીન કોલેજમાં દાખલ થયા. બી.એ. ઓનર્સમાં સંસ્કૃત (એન્ટાયર)નો વિષય પસંદ કર્યો. દરમિયાન કોલેજના ‘બહાઉદ્દીનિયન’ નામે સામયિકના ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિભાગમાં વિવિધ લેખ લખતા. ગુજરાતી વિભાગમાં ‘પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન’ જેવા લેખ અને સંસ્કૃત વિભાગમાં નિબંધ, કાવ્ય, નવલિકા અને નાટક રચીને આપતા. બી.એ.ની પરીક્ષામાં એ પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા (૧૯૪૦). જૂનાગઢના નિવાસ દરમિયાન તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત ઇતિહાસ તથા પુરાતત્ત્વમાં પણ રસ ધરાવતા.

પછી અનુસ્નાતક શિક્ષણ માટે તેઓ અમદાવાદ આવ્યા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (ગુજરાત વિદ્યાસભા)માં એના અધ્યક્ષ પ્રા. રસિકલાલ છો. પરીખને મળ્યા ને એમ.એ.માં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત વિષયમાં પ્રવેશ આપવા વિનંતિ કરી. ગૌણ ભાષા તરીકે એમણે અર્ધમાગધી પસંદ કરી; પરંતુ સંસ્કૃતના વૈકલ્પિક જૂથમાં કયો વિષય લેવો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ બન્યું. હરિપ્રસાદ એમાં એપિગ્રાફી (અભિલેખવિદ્યા) પસંદ કરવાનો દૃઢ નિર્ણય ધરાવતા, પરંતુ ત્યારે અમદાવાદમાં કોઈ પ્રાચીન લિપિવિદ્ પ્રાધ્યાપક નહોતા. હરિપ્રસાદે આ વિષય શીખવા અમદાવાદમાં સુવિધા ન હોય તો મુંબઈ કે પૂના જવાનો નિશ્ચય દર્શાવ્યો. પ્રા. રસિકલાલે કહ્યું, અમે તમને અભિલેખો વિશે માર્ગદર્શન આપીએ, પરંતુ પ્રાચીનલિપિ જાણનાર અહીં કોઈ નથી. હરિપ્રસાદે કહ્યું, તમે પ્રવેશ આપો, તો લિપિવિદ્યાનાં પુસ્તકો પરથી હું એ મારી મેળે શીખી લઈશ. એમનો આ નિર્ધાર જોઈ એમના ઈષ્ટ વિષયોમાં પ્રવેશ અપાયો. ગૌણ ભાષા અર્ધમાગધીનાં બે પેપર અને અભિલેખવિદ્યાનાં બે પેપર એમને માટે તદ્દન નવાં હતાં, છતાં યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં તેઓએ ૬૧ ટકા માર્ક્સ મેળવ્યા (૧૯૪૨).

પછી એમણે સંસ્કૃત વિષયમાં પીએચ.ડી. માટે શોધપ્રબંધ તૈયાર કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પ્રા.

* પૂર્વ અધ્યક્ષ અને પ્રાધ્યાપક, સંસ્કૃત વિભાગ, ભવન્સ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

રસિકલાલ પરીખે એમનો એ મનોરથ માન્ય કર્યો. તેઓએ એને માટે “Data Supplied by the Sanskrit Inscriptions of the Valabhi Kingdom” વિષય પસંદ કર્યો; ને હરિપ્રસાદને એ વિષયમાં માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. દરમ્યાન એમને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અનુસ્નાતક વિભાગમાં ‘ફેલો’ નીમી એમને ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન, અભિલેખો, સિક્કાઓ ઇત્યાદિ વિશે માર્ગદર્શન આપવાનું સોંપાયું.

ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ વિભાગના મુખ્ય વડા રા. બ. કાશીનાથ દીક્ષિત નિવૃત્ત થઈ પૂનામાં રહેવા આવી ગયા હતા. તેથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી ગ.વા. માવળંકરે હરિપ્રસાદને પુરાતત્ત્વ વિશે તેમનું માર્ગદર્શન લેવા પૂના મોકલવા સૂચવ્યું ને હરિપ્રસાદ એ અંગે પૂના ગયા. ત્યાં તેઓ ડેક્કન કોલેજમાં પ્રા. ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાનું પણ માર્ગદર્શન લેતા રહ્યા. બીજા સત્રમાં તેઓ કોલ્હાપુરમાં પુરાતત્ત્વીય ઉત્ખનન કરાવવાના હોઈ, સંસ્થાએ એ વિષયની તાલીમ લેવા હરિપ્રસાદને કોલ્હાપુર મોકલ્યા. એ સત્રના અંતે જૂનાગઢમાં એમના મોટા ભાઈ પ્રો. શંકરલાલ શાસ્ત્રી ગંભીર બિમારીમાં સપડાયા. હરિપ્રસાદ એમની સારવારમાં લાગી ગયા. પરંતુ મોટાભાઈ ૪૪ વર્ષની વયે અકાળ અવસાન પામ્યા (૧૯૪૬).

દરમ્યાન હરિપ્રસાદે શ્રી રસિકલાલ પરીખની ભલામણથી અમદાવાદના સંસ્કાર-શિક્ષક શ્રી કુરુણાશંકર ભટ્ટનાં પુત્રી શ્રીદેવીને પરણવાનું નક્કી કરેલું. એ કુટુંબ નાગર જ્ઞાતિનું ન હોવાથી વડીલોએ વિરોધ કરેલો, છતાં તેઓએ મોટાભાઈના અવસાનનો શોક પાળી બીજે વર્ષે શ્રીદેવી સાથે લગ્ન કર્યું (૧૯૪૭). દરમ્યાન એમણે શોધપ્રબંધ પૂરો કરી મુંબઈ યુનિવર્સિટીને સુપરત કરેલો. એ મંજૂર થતા એમને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી પણ મળી (૧૯૪૭).

૧૯૪૭માં એમનો ગૃહસંસાર પ્રીતમનગરમાં શરૂ થયો. ૧૯૪૮માં શ્રીદેવી ગ્રેજ્યુએટ થયાં. હરિપ્રસાદે આંબાવાડી વિસ્તારમાં સ્થપાયેલી આઝાદ સોસાયટીમાં બંગલો બંધાવેલો, હવે તેઓ ત્યાં રહેવા લાગ્યા.

૧૯૪૬માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ નામ ધારણ કર્યું ને એનો ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ ‘ભો. જે. વિદ્યાભવન’ તરીકે વિકસ્યો. ૧૯૫૦માં ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ. તેમાં હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને ૧૯૫૨માં ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુસ્નાતક અધ્યાપક તરીકે અને ૧૯૫૩માં પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક તરીકે માન્યતા અપાઈ. આગળ જતાં તેમને સંસ્કૃતમાં અનુસ્નાતક અધ્યાપક તરીકે (૧૯૫૬માં) અને પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક તરીકે પણ (૧૯૬૨માં) માન્યતા અપાઈ.

દરમ્યાન ૧૯૫૫માં ગુજરાત વિદ્યાસભા હસ્તક બ્રહ્મચારીવાડી ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રી રામાનંદ મહાવિદ્યાલય (હ.કા. આર્ટ્સ કોલેજ) નામે આર્ટ્સ કોલેજ શરૂ થયેલી, તેમાં ભો. જે. વિદ્યાભવનના કેટલાક અધ્યાપકોને ટ્રાન્સફર કરવામાં આવ્યા, તેમાં હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો સમાવેશ થયો.

૧૯૫૬માં તેમની સેવા ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં પાછી લેવાઈ. ત્યાં તેમણે બે વર્ષ ઉપાધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપી.

પછી એમની સેવા લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં ટ્રાન્સફર કરાઈ. ૧૯૬૨માં તેઓ ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પાછા ફર્યા. ૧૯૬૮માં શ્રી રસિકલાલ પરીખ નિવૃત્ત થતાં પ્રા. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ભો. જે. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ તરીકેની ધુરા સંભાળી. ૧૯૭૮માં એમને ૬૦ વર્ષ પૂરા થતાં નિવૃત્ત થવાનું આવ્યું. પરંતુ રાજ્ય સરકારે એમની બે વર્ષ માટે પુનર્નિયુક્તિ મંજૂર કરી. ૧૯૮૧ થી તેઓ ખંડ સમયના માનાર્હ અધ્યાપક તરીકે સેવા આપતા રહ્યા. થોડાં વર્ષથી તેઓ તેમાંથી પણ નિવૃત્ત થયા હો.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન નીચે ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં ૧૩ અને સંસ્કૃતમાં ૮ મળી કુલ ૨૨ સંશોધનાર્થીઓએ શોધપ્રબંધ તૈયાર કરી પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે. ૧૯૫૦માં એમના પુત્ર નંદનનો જન્મ થયો. ૧૯૭૧માં એમણે ભૂસ્તરવિદ્યામાં બીએસ.સી. એ પછી એમ.એસસી. ની ડિગ્રી મેળવી.

બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

એ ઉપરાંત મ્યુઝિયમ-વિદ્યાની તજજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી એ વલ્લભવિદ્યાનગરની સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના યુનિવર્સિટી મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે સેવા આપી ૬૦ વર્ષની વયે નિવૃત્ત થયા (૨૦૧૦). ૧૯૭૬માં એમનું મંદાકિની મહેતા સાથે લગ્ન થયું; ને ૧૯૭૮માં એમના પુત્ર નિલયનો જન્મ થયો. એ અમેરિકામાં પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવે છે. દરમ્યાન ૧૯૬૭માં હરિપ્રસાદને ત્યાં રહેલા એમના બાપુ ગંગાશંકરનું નિધન થયું. શ્વસુર કુટુંબમાં શ્રીદેવીનાં મોટાબહેન કુસુમબહેન, ભાઈઓ : ચંદ્રકાન્ત તથા દીનબંધુ પણ હાલ હયાત નથી.

પ્રા. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ અનેક ગ્રંથ લખ્યા છે. એમાં સહુથી પહેલું પ્રકાશન છે ‘હડપ્પા ને મોહેંજો-દડો’ (૧૯૫૨). પોતાના અંગ્રેજી શોધપ્રબંધના આધારે ગુજરાતીમાં લખેલ યશસ્વી ગ્રંથ છે ‘મૈત્રકકાલીન ગુજરાત’ (૧૯૫૫). ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (૧૯૬૪, ૧૯૭૩) અને પ્રાચીન ભારત’ (૧૯૭૦), બૃહદ્ભારતમાં ઇન્ડોનેશિયા (૧૯૫૭), સિલોન (શ્રીલંકા-૧૯૬૮) અને ચીન(૧૯૭૦)માં પ્રસરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ એમના યશસ્વી ગ્રંથ છે.

‘અશોક અને એના અભિલેખ’ (૧૯૭૨), ‘ભારતનું બૌદ્ધ સ્થાપત્ય’ (૧૯૮૩), ‘ભારતીય અભિલેખ-વિદ્યા’ (૧૯૭૩) અને ‘અધ્યયન અને સંશોધન’ (૧૯૮૧) વગેરે અનેક ગ્રંથ એમની વિદ્વતાની સાખ પૂરે છે.

વળી એમણે નાની મોટી ૩૪ કૃતિઓ સંપાદિત કરી છે. ને ૭૦ થી વધુ અભિલેખ સંપાદિત કર્યા છે.

લલિત સાહિત્યમાં એમણે નાટકો, નવલિકાઓ, કાવ્યો ઇત્યાદિનું સર્જન કર્યું છે. મૌલિક કાવ્યોમાં મંગલાષ્ટકો તથા શ્રદ્ધાંજલિઓ વિપુલ સંખ્યા ધરાવે છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વિવિધ વિષયો સાથે પરિચયાત્મક અને સંશોધનાત્મક લેખ લખ્યા છે તેની સંખ્યા ૫૫૦ જેટલી છે.

વળી ભો. જે. વિદ્યાભવન ઉપરાંત ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ગુજરાત સાહિત્યસભા, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પણ એમણે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. ઉપરાંત સંત કવિ છોટમ અને સંસ્કાર શિક્ષક કરુણાશંકર ભટ્ટની શતાબ્દી ઉજવવામાં પણ એમણે સક્રિય પ્રદાન કર્યું છે.

દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વગેરે સંસ્થાઓમાં પણ વિદ્વતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યાં છે, જેમાંના કેટલાંક પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયાં છે.

વળી ઇન્ડિયન હિસ્ટરી કોંગ્રેસ, ઓલ-ઇન્ડિયા ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ જેવી વિવિધ સંસ્થાઓમાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ભો. જે. વિદ્યાભવને યોજેલી ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ ગ્રંથમાલાના ભાગ ૧-૮માં સક્રિય સંપાદન કર્યું છે, એ એમનું યશસ્વી કાર્ય બની રહ્યું છે. સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ‘શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ સમીક્ષિત આવૃત્તિ’ના તેઓશ્રી સામાન્ય સંપાદક તથા એના ગ્રંથ ૧ અને ગ્રંથ ૩ (સ્કંધ ૭)ના સંપાદક છે.

આવા બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા વિદ્વાનને અનેક માનપાન પ્રાપ્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે. ‘મૈત્રકકાલીન ગુજરાત’ના ગ્રંથ માટે સુરતની નર્મદ સાહિત્ય સભાએ ૧૯૫૮માં એમને ‘નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક’ અર્પણ કર્યો.

૧૯૬૧માં મલાતજના ગ્રામજનોએ એમને પ્રા. કે.કા. શાસ્ત્રીના હસ્તે માનપત્ર આપ્યું. અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ઇતિહાસ સંશોધનમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કરેલા પ્રદાન માટે ૧૯૬૦નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કર્યો (૧૯૬૨). ૧૯૬૩માં તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના મુંબઈ અધિવેશનમાં ઇતિહાસ પુરાતત્વ વિભાગના પ્રમુખ નિમાયા. એ પહેલાં ૧૯૬૦-૬૨માં તેઓ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના પ્રથમ પ્રમુખ થયેલા. ૧૯૭૫માં ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના પાટણ અધિવેશનમાં એમને શ્રી હરિદાસ ગોકાણી

સુવર્ણચંદ્રક અપાયો. ૧૯૭૬માં, ભારતીય સિક્કાઓની સચિત્ર લેખમાલા માટે એમને ‘કુમારચંદ્રક’ અપાયો. ૧૯૭૭માં દરભંગાની મૈથિલી વિશ્વવિદ્યાપીઠે એમને ‘મહામહોપાધ્યાયની માનદ ઉપાધિ અર્પણ કરી. ૧૯૭૮માં તેઓ ‘ઓલ ઇન્ડિયા ઑરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ’ પુણે અધિવેશનમાં ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખ નિમાયા. બીજે વર્ષે વડોદરાના સંસ્કાર પરિવાર તરફથી એમને સંસ્કાર પારિતોષિક અપાયું. ૧૯૮૨માં નડિયાદના પ્રગતિમંડળે તામ્રપત્ર આપી એમનું સન્માન કર્યું; ને અમદાવાદમાં સમસ્ત નાગરમંડળે તેમને નટરાજની પ્રતિમા આપી બહુમાન કર્યું.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના વિદ્યાર્થીઓએ જાહેર સન્માન સમારંભ યોજી સંસ્કૃતમાં તથા ગુજરાતીમાં માનપત્ર તામ્રપત્ર પર કોતરાવીને શ્રી ઉમાશંકર જોશીના વરદહસ્તે અર્પણ કર્યું. ને ‘સાગર અને ગાગર’ શીર્ષક નીચે એમના સાહિત્યિક પ્રદાનની વિષયવાર યાદી બનાવી પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરી. સંસ્કૃત માનપત્ર ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે અને ગુજરાતી માનપત્ર ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખે વાંચ્યું. આ સમારંભ ૧૯૮૨ના શિક્ષક દિને (૫મી સપ્ટેમ્બરે) યોજાયો.

પછી વળી ડૉ. બાજપાથીના સૂચનથી ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓએ એમના માનમાં -Felicitation Volume તૈયાર કરી પ્રકાશિત કર્યું ને જાહેર સમારંભ યોજી એમને અર્પણ કર્યું (૧૯૮૩).

ગુજરાત રાજ્ય સાહિત્ય અકાદમી તરફથી ૧૯૮૮માં શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી સ્મૃતિ એવોર્ડ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને અપાયેલો. વળી સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી ૨૦૦૨માં એમને ગૌરવ પુરસ્કાર અપાયો હતો. ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી ૧૯૮૮માં તામ્રપત્ર દ્વારા એમનું સન્માન કરાયું હતું. ૨૦૦૪નો ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ તરફથી પ્રો. ર.છો. પરીખ સુવર્ણચંદ્રક ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને અર્પણ કરાયો. ઈ.સ. ૨૦૦૬માં શ્રીમોરારિબાપુના વરદહસ્તે વાયસ્પતિ પુરસ્કાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદે ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને માનપત્ર અર્પણ કર્યું (૨૦૦૮).

માનપાત્ર વ્યક્તિનું યોગ્ય સન્માન કરવામાં ગુણસંપન્ન વ્યક્તિઓ પાછી પાની કરતી નથી.

૯૨ વર્ષની પાકટ વયે પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી બહાર જવામાં શિથિલ થયા છે, પરંતુ ઘરમાં બેસીને નિવૃત્તિ-અવસ્થામાં પણ કોઈને કોઈ લેખનપ્રવૃત્તિ કરતા રહે છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

મારો પ્રિય વિદ્યાર્થી

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા*

મારી એવી મરજી થાય છે કે મારા એક પ્રિય વિદ્યાર્થીની હું અહીં વાત કરું. અને કોણ જાણે ક્યાંથી શરૂઆત કરું એવું શોધતાં મને રામાયણ યાદ આવ્યું. એકાએક રામ મારી નજરે પડ્યા અને એક ક્ષણમાં સીતા, લક્ષ્મણ, દશરથ એ બધાં પણ યાદ આવ્યાં. અને જે હું શોધતો હતો તે રસ્તો મને જડી ગયો. મારા પેલા પ્રિય વિદ્યાર્થીએ ભલે મને બાંધ્યો હોય, તેની આંખમાં મારું શમણું તરતું મેં જોયું હોય, તો પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓનું મૂલ્ય આ વિદ્યાર્થી કરતાં ઓછું. એમ હું કઈ રીતે કહી શકું ? એટલે મારી વાતમાં હું સહજ રીતે ચાલ્યો જઈશ અને એમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ મને સરખા પ્રિય હોવા છતાં પેલો વિદ્યાર્થી કેમ જળમાં મીનની જેમ જુદો તરી આવે છે તે દેખાશે.

હા, હું અહીં મારા પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓ વિશે વાત કરવા માગું છું. પીએચ.ડી. કરતા કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ અંતિમ લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકતા નથી. એ પાછળ જે વિવિધ કારણો છે તેમાં એક કારણ ‘અપેક્ષા’ છે. એ બંને પક્ષે છે. કાંતો માર્ગદર્શક વિદ્યાર્થીની અપેક્ષા સંતોષી શકતો નથી અથવા એ પોતે ‘ગાઈડ’ની આકાંક્ષા પૂરી કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. અથવા કોઈવાર યુનિવર્સિટી કે યુ.જી.સી.ના નિયમોને કારણે હરકત થાય છે. મોટેભાગે એ પ્રતિબંધને કારણે વિદ્યાર્થીનું રજિસ્ટ્રેશન જ થતું નથી અથવા યુનિવર્સિટીએ આપેલ સમયમાં વિદ્યાર્થી કામ પૂરું કરી શકતો નથી.

‘હું’ થાકી ગયો, અથવા ‘આ સમુદ્ર ખેડવા જેવું કામ છે’ કે ‘આટલો સમય લાવવો ક્યાંથી ?’ ઇત્યાદિ કહીને વિદ્યાર્થી કામ અધૂરું મૂકે છે. વિદ્યાર્થીની અપેક્ષા એ છે કે વાંચવાનું ઓછું હોય, વિષયનો વ્યાપ દરિયા જેવો ન હોય, કામ જલદી પૂરું થઈ જાય, અધ્યાપક જ કેટલુંક કામ કરી આપે અથવા લખાવે વગેરે. પણ આ ઇચ્છાઓનું ‘ગાઈડ’ સમાધાન કરી શકતા નથી. ‘ગાઈડ’ને એવું અપેક્ષિત હોય છે કે વિષયમાં ઊંડાણ હોય, વ્યાપ હોય, શબ્દો-વિચારો ઇત્યાદિથી માંડીને બધું જ સ્પષ્ટ અને પ્રામાણિક હોય, વિદ્યાર્થી સમુદ્ર પર મુસાફરી કરે, મુશ્કેલ બાબતો પણ શ્રમ લઈને ચર્ચે, માત્ર આ કામ પ્રત્યે જ સતત ધ્યાન અને વધારે સમય આપે વગેરે. પણ મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા આ અગત્યતાઓ સંતોષાતી નથી. તેથી લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકાતું નથી.

ઉપર કહ્યું એવું એટલા માટે બને છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓનો રસ માત્ર પદવી મેળવવા પૂરતો હોય છે અથવા સંશોધન કરતાં કોઈ વધુ સહેલું કામ જલદી સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો તેમાં સરી જવામાં હોય છે. જ્યારે માર્ગદર્શકનો રસ એ છે કે બધી બાજુએથી વિષય સ્પષ્ટ થઈ જાય, એવું કશુંક બહાર આવે કે જે કાયમી હોય અને અનેક રીતે ઉપયોગી થાય. કોઈ તબક્કે માર્ગદર્શકને સમાધાન કરવું પડ્યું હોય તોપણ જે કામ થાય તે પદવી પૂરતું જ મર્યાદિત રહેવાને બદલે ખાસ પણે ઉદ્ઘાટિત થયેલું હોવું જોઈએ એવું અધૂરું સ્વપ્ન તો એને હોય જ છે.

એમાંથી વિદ્યાર્થી કે માર્ગદર્શક દ્વારા કોઈ માર્ગ નીકળે તો છેવટે વિદ્યાર્થી પદવી તો મેળવી શકે.

ઉપર વિરોધાભાસ અને અપેક્ષાઓ અંગે કહ્યું. જેને કારણે ઘણાં સંશોધન કામો પૂરાં થતાં નથી. એટલું જ નહિ, વિદ્યાર્થી ઘણીવાર યુ.જી.સી. કે યુનિવર્સિટીના નિયમોમાં પણ એવો આવી જાય છે કે વિષયમાં ખૂબ જ નિષ્ણાત હોય તો પણ એવું થાય છે - કાં તો રજિસ્ટ્રેશન જ ન થાય અથવા પૂરતો સમય જ ન રહે.

* પૂર્વ અધ્યાપક અને અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, સાબરમતી આર્ટ્સ કોલેજ, સાબરમતી, અમદાવાદ.

મારા હાથ નીચે પીએચ.ડી. કરતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી જેટલા પદવીધારી થયા છે. તેના કરતાં વધારે વિદ્યાર્થીઓ અંતિમ લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શક્યા નથી. એનું કારણ પણ ઉપર કહી એ અપેક્ષાઓ કે મર્યાદાઓ કહો તો તે અથવા નિયમો કે આર્થિક અને બીજી અંગત સંકડામણો ઇત્યાદિને કારણે થતી અટકાયતો કારણભૂત રહી છે.

ડાયેના. ડાયેના રાવળ. ગોવર્ધન પંચાલની એ પ્રિય વિદ્યાર્થીની. દિલ્હીની NSDમાંથી તૈયાર થઈને આવી હતી. પંચાલ દાદાનો (અને કલાકાર મનસૂરીનો પણ) સતત આગ્રહ રહ્યો હતો કે એ પીએચ.ડી. કરે. NSDમાં તૈયાર થયેલ એમ.એ. સમકક્ષ ગણાય. ડાયેના પોતે પણ વિદુષી. પણ એનું રજિસ્ટ્રેશન ન થયું.

ભૈરવી કોશિયા. ભલે અટક કોશિયા પણ હું તો એને કોશ કહું. ટી.વી.માં સતત સમાચાર આપતાં અને કલાકાર તરીકે કામ કરતાં જેણે ભૈરવીને જોઈ છે તેને એ વાતની ખાતરી જ થઈ હશે કે સાચે જ ભૈરવી તો વિદ્વત્તા સંઘરતું અને સાચવતું ઘર છે. લોક-નાટ્ય કલા ફાઉન્ડેશનમાં ઉદ્ઘોષક તરીકે એને ખૂબ નામના મળી હતી. એક વાર એ જોરાવરસિંહ જાદવ સાથે મારે ત્યાં આવી. એને પીએચ.ડી. કરવું હતું.

હું ભૈરવીને ઓળખતો હતો અને પરિચયમાં હતો. જે કોલેજમાં હું કામ કરતો તે કોલેજની ઇમારતના ઉપલા ભાગમાં જે ખુલ્લી છોબંધ જગા હતી એમાં એ નૃત્યના વર્ગો લેતી અને પોતે નૃત્યકલામાં પૂરેપૂરી પાર ઊતરેલી. મારે ઘણીવાર ભૈરવીને મળવાનું થતું.

મારી ભત્રીજી, શીલ્કી એનું નામ, દર વેકેશનમાં કંગાલ અને રાંક બાળકોને ઓડિસી નૃત્ય શીખવવા છેક અમેરિકાથી પોતાના ખર્ચે આવતી અને વગર પૈસે સેવા આપતી. આ ગોઠવણ પણ ભૈરવીએ કરી હતી. પરંતુ એમ.એ.માં ભૈરવીનો વિષય અર્થશાસ્ત્ર હતો. એટલે એનું રજિસ્ટ્રેશન સુદ્ધાં થઈ ના શક્યું.

એનો ભાઈ બિલ્લી. મહેશ ચંપકલાલનો એ પ્રિય વિદ્યાર્થી. ગુજરાત કોલેજના નાટ્યવિદ્યાના વડા તરીકે એ કામ કરે. પીએચ.ડી. કરવાની એની ઇચ્છા. એક વાર મહેશભાઈનો ફોન આવ્યો. ભાઈ બિલ્લીએ તમાશા ઘણા જોયા હતા. મને પણ એમ કે ભવાઈ અને તમાશાનાં સામ્ય-વૈષમ્યો એ તપાસે. પણ એમનું રજિસ્ટ્રેશન ન થઈ શક્યું. બીજા અધ્યાપક વૃંદાવન વેદનું પણ એમ જ થયું.

હું અને ભારતીબહેન શેલત ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીમાં માનદ્ અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા. એ સંસ્થા એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલી. રેખાબહેન દવે, નંદીતા રાવળ, ઊર્મિલા વાધ અને બીજા પીએચ.ડી. હેતુએ અહીં આવેલા. રેખાબહેને રાવળિયા કોમ અને એમનાં લોકગીતો, ભજનો ઇત્યાદિ સંદર્ભે રજિસ્ટ્રેશન પહેલાં જ કામ શરૂ કરી દીધું હતું. પ્રફુલ્લભાઈ દવેનાં એ બહેન. પ્રફુલભાઈ અનેક આશ્રમો, સંતો, ભજનિકો ઇત્યાદિના સીધા સંપર્કમાં. સારા ગાયક પણ ખરા. ભજનો ઇત્યાદિની બધી જ આંટીઘૂંટી જાણે.

ભારત સરકારનો સાંસ્કૃતિક વિભાગ ઘણાં વર્ષોથી રાવળિયા કોમ પર સંશોધન માગ્યા કરે છે, માતબર ગ્રાન્ટ પણ આપવા તૈયાર છે, પણ મારી જાણ પ્રમાણે હજી સુધી એ કામ થયું નથી. એટલા માટે જ મેં રેખાબહેનને એ વિષય માટે પ્રોત્સાહિત કર્યાં હતાં.

રેખાબહેને ખૂબ જ કામ કર્યું હતું. સંતો અને આશ્રમોની મુલાકાત લીધી હતી. પ્રફુલ્લભાઈનાં જ્ઞાન અને સંબંધોની પણ એમને ખૂબ સહાયતા મળી હતી. રેખાબહેનના કામથી મને ખૂબ સંતોષ થયો. તેઓ જે કંઈ કામ કરતાં એમાં મધુકરવૃત્તિ હતી. મેં એમ માની લીધું કે જે મહાનિબંધ તૈયાર થશે તે મધપૂડો હશે અને તે પણ મધુતર, મધુતમ હશે - મારી એવી કલ્પના કે જે પરિણામ આવશે તે મીઠું પ્રિય, સુંદર અને મનોરંજક હશે.

બન્યું એમ કે રેખાબહેનનું ફોર્મ યુનિવર્સિટીને રજિસ્ટ્રેશન માટે મોકલવામાં આવ્યું ત્યારે નિયમો

બદલાઈ ચૂક્યા હતા. એમ.એ.માં યુનિવર્સિટીએ માગેલા માર્ક્સ રેખાબહેન મેળવી શક્યાં ન હતાં. એ સખત નિયમોને કારણે રજિસ્ટ્રેશન થઈ શક્યું નહિ. પીએચ.ડી. માટેનો વિષય જોતાં યુનિવર્સિટી મોકળું મન રાખશે અને ઉદાર થશે એવી મારી ધારણા પણ ખોટી પડી. એવું જ નંદિતા અને ઊર્મિલાનું પણ થયું. આ તમામમાંથી મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ માર્ગદર્શક વગર પણ પીએચ.ડી. થઈ શકે એવા કુશળ અને ચતુર છે કે વિષયના તાત્પર્યને તરત જ પામી શકે. પણ યુનિવર્સિટીના નિયમોમાં કશી પણ બાંધછોડ થઈ ન શકી.

મેં કહ્યું તેમ મારા હાથ નીચે પીએચ.ડી. કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં અંતિમ લક્ષ્ય સુધી નહિ પહોંચનાર વિદ્યાર્થીઓની યાદી લાંબી છે. એમાંથી કેટલાક મેં અહીં કહ્યા. એમનું મૂલ્ય મેં કદી ઓછું આંક્યું નથી. એ તમામ મને પ્રિય છે. આ એવા વિદ્યાર્થીઓ છે કે જે તે વિષય સાથે એમને પહેલેથી જ ખૂબ એક પ્રકારનો સહજ અને ગાઢ સંબંધ છે... ત્યાર પછી કારકિર્દીના વિકાસના વખતે જ્યારે એમનું હૃદય સંશોધન અને પદવીનો ખોરાક માગવા લાગ્યું, ત્યારે યુ.જી.સી. અને યુનિવર્સિટીના નિયમોએ એમને અટકાવ્યા.

૧૯૬૦ પછી પીએચ.ડી.ના રજિસ્ટ્રેશન સંબંધે નિયમો ભારે આશ્ચર્યમય લાગે એ રીતે વખતોવખત બદલાતા રહ્યા છે. હું જેમનાં કામો જોઈને ખુશ થયો હતો અને જેમને મેં આવકાર આપ્યો હતો એવા ઘણા શક્તિશાળી વિદ્યાર્થીઓ આ નિયમોને કારણે પીએચ.ડી. કરી શક્યા નહોતા. મને થયું, નિયમો સંદર્ભે મારે કશો મતભેદ રાખવો જોઈએ નહિ, પણ નિયમોને કારણે મિથ્યાજાળ થવી ન જોઈએ. આજ દિવસ સુધી મને જે બાબતે વારંવાર કષ્ટ થાય છે તે એ શક્તિશાળી વિદ્યાર્થી કે જેનું જે તે ક્ષેત્રે ઠીક ઠીક પ્રદાન હોય તેને માટે યુનિવર્સિટીએ ખુલ્લું મન શા માટે ન રાખવું જોઈએ ? એ નિખાલસતા એ ઉદારતા સંશોધનકાર્યને ચોક્કસ જ વેગ આપી શકે.

(ખુદ યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનના આજના ચેરમેન પ્રો. વેદપ્રકાશ પણ એ બાબતે ચિંતિત છે. એમની ચિંતા સંશોધનક્ષેત્રે બહુ ઓછા વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશ મેળવી રહ્યા છે તે છે. એમની ગણતરી પ્રમાણે ૧ ટકા પ્રમાણે જ વિદ્યાર્થીઓ સંશોધનક્ષેત્રમાં આવે છે. તેઓ એ આંકડો ૩૦ થી ૩૫ ટકા જેટલો વધારવા માગે છે. એ માટે દિવ્યભાસ્કર, તા. ૫-૯-૨૦૧૧ જુઓ.)

મારે સુખ એ હતું કે મને હંમેશા હોંશિયાર વિદ્યાર્થી જ પીએચ.ડી. હેતુએ મળ્યા છે. એટલે મને થતું હું શી રીતે બધી બાજુએથી વિષય સ્પષ્ટ થાય એવો શોધપ્રબંધ તૈયાર કરાવું. એમ પણ થતું કે હું સખત મહેનત કરવા એમને સમજાવું કે જેથી મહાનિબંધમાં કોઈ કશી ખોડ જ ન કાઢી શકે. હું ભો.જે.માં તૈયાર થયેલો. એટલે મારો આદર્શ ૨. છો. પરીખ અને કે. કા. શાસ્ત્રી હતા. આ બંને મહાનુભાવો કોમળ માધુર્યથી ભર્યા હતા. આમ છતાં વિદ્યાર્થી પાસેથી એમની અપેક્ષા વિગતપૂર્ણ અને પ્રબળ સંશોધનની રહેતી.

વીણાબહેન શેઠ હોંશિયાર વિદ્યાર્થીની બી.એ. અને એમ.એ. બંનેમાં યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ આવેલાં અને ગોલ્ડ મેડલ મેળવ્યાં હતાં. સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં એ અધ્યાપક. મેં એમને કે. કા. શાસ્ત્રીજીએ સાહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરે ક્ષેત્રે કરેલા પ્રદાન સંદર્ભે સંશોધન કરવા કહ્યું. તેઓ રાજી રાજી થઈ ગયા. ખાસ તો એટલા માટે કે તેઓ પુષ્ટિ માર્ગના સાહિત્યમાં ઊંડા ઉતરેલાં અને શાસ્ત્રીજીએ એ ક્ષેત્રે ખૂબ કામ કર્યું છે. એ બધું જોવા જાણવાનો આ નિમિત્તે અવસર પ્રાપ્ત થશે. એ હેતુએ એમને ખૂબ જ રાજી થઈને હા પાડી હતી. રજિસ્ટ્રેશન થઈ ગયું. એટલે મેં એમને શોધ-પ્રબંધનો આકાર બાંધી આપ્યો, પ્રકરણો કરી આપ્યા. એમાં ફેરફારને ક્યાં અવકાશ છે એ પણ કહ્યું. પણ વીણાબહેન નારાજ થઈ ગયા. શાસ્ત્રીજીના આટલા બધા ગ્રંથો છે એમ એમણે ધાર્યું ન હતું. પુષ્ટિમાર્ગ સિવાયના અન્ય ક્ષેત્રે પણ એમનું કામ પુષ્કળ હતું. મારી સાથેની એમની વાતોમાં એમની નારાજગી વરતાઈ આવતી હતી. ‘આ તો દરિયો છે’ ‘આ તે કેવી રીતે ખેડી શકાય’. આવાં એમનાં વિધાનોમાં પેલી નારાજગી પરખાતી હતી. છતાં મેં હિંમત આપ્યા કરી અને તેઓ કામ કરતાં રહ્યાં.

પણ કશોક અસંતોષ એમના ચહેરા પર ચાલ્યા કરતો હતો. મેં એમને કહ્યું ‘વીણાબહેન, તમે તો

પંડિતા છો. આ વિષય પર તમારા જેવી વિદુષી સ્ત્રી કામ ન કરી શકે તો બીજું કોણ કરી શકે ? ક્યારેક આનંદ-મગ્નતાથી તો ક્યારેક નાખુશીથી એમણે કામ કરવા માંડ્યું હતું. કામમાં ખૂબ ઢીલ થતી હતી.

એક વાર તો એવું વિલંબન થયું કે હું ચિંતિત થઈ ઊઠ્યો. પછી મને ખબર પડી કે વીણાબહેને કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે. એમના કુટુંબમાં બધા વકીલો હતા. એટલે તેઓ એ તરફ આકર્ષિતા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. વળી સંશોધન કરવા કરતાં કાયદાની પદવી મેળવવી સરળ માર્ગ છે. એ પણ એટલું જ સાચું છે. પણ એમ કરતાં એમનો સમય પૂરો થઈ ગયો. રજિસ્ટ્રેશન રદ થઈ ગયું. હું દુઃખી એટલા માટે થઈ ગયો કે શાસ્ત્રીજીના ક્ષર-અક્ષર જીવનને પૂર્ણતઃ ઉદ્ઘાટિત કરવા માટે શોધ-પ્રબંધ નામના સ્વીકારાયેલા આ સાધનનો હું સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી ન શક્યો અને મારું સ્વપ્ન રોળાઈ ગયું. છતાં હું હિંમત હાર્યો ન હતો અને બીજા રસમાળીની શોધમાં હતો.

એવામાં મનહરબા યુગાસમા પીએચ.ડી. હેતુએ મને મળવા આવ્યાં. મોટી ઉંમરનાં પણ ખંતીલા ખૂબ જ એટલે મેં વિચાર્યું. ‘જે વિષય વીણાબહેનને આપ્યો હતો તે જ વિષય પર મનહરબા પણ કામ કરે પણ હું એમને એ સંદર્ભે કંઈ કહું તે પહેલાં જ એમને મને કહી દીધું. સ્વામિનારાયણ સંત કવિઓ પર મારે કામ કરવું છે. મેં અનેક મંદિરો જોયાં છે ને મુશળધાર વરસાદની જેમ કાવ્યો, ભજનો સાંભળ્યાં છે અને વાંચ્યાં પણ છે. એમના ઉમંગ તરફ હું તાકી રહ્યો ‘ભલે’ એ શબ્દ હૃદયમાંથી જાણે પછાડો ખાઈને પડ્યો. ‘કદાચ કોઈ બીજો વિષય !’ એમ પણ મેં ના કહ્યું. ના, એમના માટે બીજો વિષય હોઈ શકે જ નહિ. એમણે ખૂબ કામ કર્યું. પૂરાં પાંચ વર્ષ લીધાં અને લક્ષ્ય સુધી પહોંચ્યાં.

એક વાર પ્રો. યોગેન્દ્ર વ્યાસ મારે ત્યાં એમના એક પ્રિય વિદ્યાર્થી દશરથને લઈને આવ્યા. દશરથને હું ઓળખતો ન હતો. પણ યોગેન્દ્રભાઈએ એના ખૂબ વખાણ કર્યા. એટલે મારે એની વિશેષ ઓળખાણની જરૂર ન રહી. વ્યાકરણ એનું ખૂબ સારું. હોંશીલો પણ ખરો. એટલે વીણાબહેનને આપ્યો હતો એ વિષય મેં એને પીએચ.ડી. માટે આપ્યો. મહાનિબંધનો આકાર તો મેં બાંધેલો જ હતો. પ્રકરણોનો નકશો પણ તૈયાર હતો. એમાં કશું ઉમેરવાનું નહોતું. ખૂબ ખૂબ રાજી થઈને એ વિષયની પાછળ પડી ગયો. એ રસપૂર્વક કામ કરતો, પણ સંજોગોનો ટેકો ન હતો, રહેવાની વ્યવસ્થા નહિ, નોકરી પણ શોધે. યોગેન્દ્રભાઈ એની મુશ્કેલીઓનું મહત્ત્વ સમજ્યા. એમનું એક મકાન એલ કોલોનીમાં હતું. એ રહેવા માટે દશરથને આપ્યું. પછી એ યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલમાં રહેવા ગયો. નોકરી સતત શોધ્યા કરે. વળી થયું એમ કે બી.એડ. થવા માટે બે વર્ષનો આગ્રહ યુનિવર્સિટીએ રાખ્યો. દશરથને પ્રલોભન એ રહ્યું કે ચાલુ વર્ષનો એ લાભ લે તો એક જ વર્ષમાં બી.એડ. થઈ જાય. એને એમ કર્યું. નોકરીની શોધ તો સતત ચાલુ હતી જ. જ્યારે મળી ત્યારે ખૂબ જ જવાબદારીવાળી મળી. એમાં એ અટવાયો. પીએચ.ડી. છોડ્યું.

રોહિણી કોટક. માધાપર (બુજ-કચ્છ) ગામની એ વિદ્યાર્થીની. બહુ ઉત્સાહી. અક્ષરો સુંદર, માત્ર સુવાચ્ય જ નહિ, અક્ષરે અક્ષરે દીવો બળે એવા, એના નામ પ્રમાણે - વીજળી જેવા. પીએચ.ડી. હેતુએ મને મળવા આવી. હું ખૂબ રાજી થયો. ખાસ તો એ કારણસર કે શાસ્ત્રીજી સંદર્ભે એ કામ કરે અને હાથે લખેલા અક્ષરમાં જ શોધપ્રબંધ આપે તોપણ વાંધો ન આવે ? મારા મનમાં આ થયું તે એટલા માટે કે વ્યાકરણની કેટલીક અસરો લઈ આવવા કોમ્પ્યુટરમાં જુદા જુદા સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ કરવો પડતો હોય છે. ક્યારેક સ્કેનના વાહનથી એ અસર લઈ આવવી પડે. એવી પીડામાંથી બચી શકાય. આ નકામી પંચાત એના અક્ષરોને કારણે કરવી ન પડે એ લાભ જેવો તેવો ન હતો.

મેં રોહિણીને કહ્યું : શોધપ્રબંધના માધ્યમથી શાસ્ત્રીજીના ક્ષર-અક્ષર જીવનને પૂર્ણતઃ સ્પષ્ટ કરી આપવા તમે સક્ષમ છો માટે તમે એ કામ કરો.’ પણ એને તરત જ ના પાડી. મારું સ્વપ્ન રોળાઈ ગયું.

એ પોતે જ વિષય નક્કી કરીને આવી હતી. એને ‘દુલા કાગ’ પર કામ કરવું હતું. રોહિણીને કચ્છી

ભાષા સરસ આવડે. કવિનું બધું સાહિત્ય લગભગ એને વાંચેલું. પણ મેં કહ્યું ‘મને કચ્છી ભાષા આવડતી નથી.’ નાના બાળકની જેમ એ બોલી તમને એકદમ કચ્છી ભાષા શીખવી દઉં અને પછી તમારા હાથ નીચે પીએચ.ડી. કરું.’ અચાનક પ્રિ. એલ. ડી. જોશી એની નજરે પડ્યા અને એક પલકમાં એણે મને એમ કહ્યું : ‘શાસ્ત્રીજીને વાગડી બોલી આવડતી નહોતી છતાં પ્રિ. એલ.ડી. જોશીએ એમના હાથ નીચે વાગડી બોલીના સ્વરૂપ અંગે પીએચ.ડી. કર્યું.’ આ બાબતે રોહિણીથી ભૂલી જવાયેલું એ હતું કે શ્રી શાસ્ત્રીજી પ્રિ. એલ.ડી. જોશી સાથે વાડ પ્રદેશમાં ફર્યા હતા અને વાગડી શીખ્યા હતા. પછી એણે મને કેટલાક કચ્છી લોકોનાં નામ આપ્યા જે અમદાવાદમાં રહેતા હતા અને દુલા કાગના ભક્ત હતા. જેમાંના કેટલાક લોકોને હું ઓળખતો હતો અને એમના સંપર્કમાં પણ હતો.

આ વખતે મારી આંખમાં શાસ્ત્રીજી તરતા હતા. શાસ્ત્રીજીને કચ્છી બરાબર આવડે. શ્રી ભરતકુમાર છાયા ‘કચ્છી ભાષાનું બંધારણ’ એ વિષય પર શાસ્ત્રીજીના માર્ગદર્શનની નીચે કામ કરતા હતા. મારા મન પર એ વાત બરાબર છવાઈ ગઈ. મારા બધા પ્રશ્નોનો જવાબ શાસ્ત્રીજી પાસેથી મને મળશે એવી મને શ્રદ્ધા હતી. એટલે મેં ‘દુલા કાગ’ સંદર્ભે પીએચ.ડી. હેતુએ સંશોધન કરવા રોહિણીનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું.

દુલા કાગ સંદર્ભે કેટલુંક લખાણ રોહિણીએ પહેલેથી કર્યું હતું. મેં એ જોયું. મને પૂરો સંતોષ થયો હતો. રજિસ્ટ્રેશન પછી વીજળી વેગે એણે કામ કર્યું. એનું કામ તૃપ્તિ આપે એવું હતું. નક્કી કર્યા પ્રમાણે બધા જ અધ્યાયો પૂરા કર્યા હતા. પૂરાં પાંચ વર્ષ એને આ કાર્ય પાછળ આપ્યા. સિનોપ્સીસ પણ મોકલી. એ પણ મેં, સુધારા-વધારા કરી આપી, સૂચનાઓ સાથે મંજૂર કરી ટાઈપ માટે પરત મોકલી આપી. બધું બરાબર થયું હતું. સિનોપ્સીસ પાછી આવે એટલે મારે તે કબૂલ કરી યુનિવર્સિટીને પહોંચતી કરવાની હતી. પછી છ માસ સુધીમાં એ શોધ-પ્રબંધ યુનિવર્સિટીને સોંપી શકે.

રોહિણીએ સમુદ્ર પર મુસાફરી કરી હતી. મુશ્કેલ બાબતો પણ શ્રમ લઈને ચર્ચી હતી. એનું લખાણ સ્પષ્ટ અને પ્રમાણભૂત હતું. પૂરતો સમય આપ્યો હતો. એટલે મને એના કામથી પૂરું સમાધાન થયું હતું. અંતિમ લક્ષ્ય એણે સિદ્ધ કર્યું હતું, મેં એ કબૂલ રાખ્યું.

પણ મારા આમ કબૂલ રાખવાથી શું ? કુદરતને એ માન્ય નહોતું.

થયું એવું કે ભુજ-કચ્છમાં ધરતીકંપે તારાજી સર્જી દીધી. સર્વત્ર શોક અને ત્રાસ થઈ ગયો. મકાનો હલબલી ઊઠ્યા અને પડી ગયા, જાનમાલને ખૂબ નુકસાની પહોંચી. રોહિણીનું મકાન પણ જમીન સરસું થઈ ગયું અને તમામ ઘરવખરી નાશ પામી. એના પુસ્તકો, શોધ-પ્રબંધ, કંઈ પણ હાથ ન લાગ્યું. મ્યુનિસિપાલિટી ભંગાર ઉપાડી ગઈ. એમાં એના નાશ પામેલા ગ્રંથો, થિસીસ વગેરે પણ ચાલ્યું ગયું. એ નિરાશ થઈ ગઈ, ભાંગી પડી, છતાં એને યુનિવર્સિટી પાસે એક્સટેન્સન માગ્યું જે એને મળ્યું નહિ. એ પીએચ.ડી. ન થઈ શકી પણ મને પૂછો. હું કહીશ કે ભલે એની પાસે યુનિવર્સિટીનું સર્ટિફિકેટ નથી છતાં જો એ કોઈ વાત કરે તો વાત પ્રામાણિક છે એમ હું સ્વીકારું છું. કારણ કે એટલી સજ્જતા એણે ધારણ કરી લીધી હતી. હું એને મારા પ્રિય અભ્યાસીમાંની એક ગણું છું.

જશવંત ઠાકરની શોકસભા બુરેટીના ગેરેજ સ્ટુડિયોમાં હતી. હિતેન્દ્ર દેસાઈ, યશવંત શુક્લ વગેરે પણ ત્યાં આવ્યા હતા. શોકસભા પૂરી થયા પછી મિટિંગ થઈ. યશવંત શુક્લે એવી વાત મૂકી કે જશવંત ઠાકર પર જો કોઈ પીએચ.ડી. કરે તો તે એક ઉત્તમ કામ થશે.

અદિતિ દેસાઈ - નાટકની દુનિયામાં એક કુશળ અને સફળ નટી તરીકે એ જાણીતી. સતત નાટકો કર્યા કરે. નાટકની તમામ ગૂંચ એ જાણે. સૂઝ અને સમજ પણ સારી - જશવંત ઠાકરની એ દીકરી. એણે કહ્યું ‘હું એ કામ કરીશ. મારી પાસે બધી સામગ્રી પણ ઉપલબ્ધ છે.’

અદિતિ અંગ્રેજી વિષય સાથે એમ.એ. થયેલી. છતાં ગુજરાતી વિષયમાં મારા માર્ગદર્શન નીચે

પીએચ.ડી. માટેનું એનું રજિસ્ટ્રેશન થયું. પ્રારંભમાં એણે ખૂબ કામ કર્યું. દિનાબહેન પાઠક અને બીજા કલાકારોના ઇન્ટર્વ્યૂ સુદ્ધાં લીધા. પણ નાટક પ્રત્યે આસક્તિ ભારે. ગમે તેવી આફત, જોખમ, હોય તો પણ નાટકો કર્યા કરે. એ ટેવને કારણે એનો મોટા ભાગનો સમય એમાં જતો. એટલે એ પીએચ.ડી. પૂરું કરી ન શકી. જશવંત ઠાકર રંગભૂમિની મહત્ત્વની વ્યક્તિ હતી. એમની આસપાસ રંગભૂમિનો પચાસ વર્ષનો ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. આ શોધ-પ્રબંધ નિમિત્તે એ ખોલી શકાયો હોત. પણ એમ થઈ ન શક્યું. એનો સંતાપ આજે પણ મને છે.

એક દિવસ વહેલી સવારે, દિનકર દેસાઈ - ‘વિશ્વબંધુ’ મારે ત્યાં આવ્યા હતા. એમની સાથે એમનો એક પ્રિય વિદ્યાર્થી પણ હતો. દિનેશ એનું નામ. ભણવામાં નિપુણ. દિનકરે એની પ્રવીણતાના ભારોભાર વખાણ કર્યા. એને પીએચ.ડી. કરવું હતું - નારાયણ વસનજી ઠક્કુર પર. દિનકરે પોતે એ વિષય પર રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું હતું. એમના માર્ગદર્શક શિક્ષક કે. કા. શાસ્ત્રી હતા. ઠીક ઠીક કામ પણ થયું હતું. તમામ ગ્રંથો દિનકરે ઉપલબ્ધ કર્યા હતા. ઠક્કુરના મિત્રોના નામોની યાદી સુદ્ધાં મેળવી હતી. ઇન્ટર્વ્યૂ પત્રો અને બીજી જરૂરી સામગ્રી વળી એકત્રિત કરી હતી. પણ દિનકર મોજીલો માણસ- આખું ગુજરાત એ જાણે છે એના મનસ્વીપણાને કોઈ રોકી ના શકે. એને થોડીક ધીરજ ધરી હોત તો પદવી પ્રાપ્ત કરી હોત. પણ રીટાયર થતાં અંતિમ લક્ષ્યે પહોંચવાનું તજી દીધું. છતાં એની પૂર્તિ દિનેશ દ્વારા થાય એવી એમની ઇચ્છા હતી.

દિનેશનું રજિસ્ટ્રેશન થયું. એણે કામ પણ કર્યું. દિનકરના અંગત ગ્રંથાલયમાંથી લાલ રેશમમાં બાંધેલી એક પોટકી દિનેશને આપવામાં આવી હતી. જેમાં દિનકરે એકઠી કરેલી સામગ્રી હતી. પણ દિનેશ એના ગુરુ જેટલો જ લહેરી. સરકારી વહીવટી ખાતામાં એને એક સરસ નોકરી મળી ગઈ એટલે પીએચ.ડી. કરવાનું છોડી દીધું. હા, એ સાચું કે નોકરીમાં એને ખૂબ જ જવાબદારીભર્યું કામ હતું, છતાં આકળા કે ઉતાવળા થયા વગર એણે ધૈર્ય રાખ્યું હોત તો ચોક્કસ જ એ લક્ષ્ય સુધી પહોંચ્યો હોત અને ઇલકાબ મેળવી શક્યો હોત. પણ એમ થયું નહિ. આ ઘટના મારે માટે દુઃખકારી હતી. ખૂબ ઉદ્વેગ થયો. એ કારણસર કે ના.વ. ઠક્કુરમાં મને અત્યંત રસ હતો. એ લેખકના ઇતિહાસ જ્ઞાનથી હું પ્રભાવિત હતો. મુનશીને પડકારનાર આ લેખક કયા કારણોસર પૂરતી પ્રસિદ્ધિ પામી ન શક્યા ઇત્યાદિ સમજવાની મને વાસના હતી. એ શોધ-પ્રબંધ થશે એવું સ્વપ્ન મેં સેવ્યું હતું. પણ દરેક સ્વપ્ન પૂરું થાય જ એવું બનતું નથી. છતાં દિનેશ મારો પ્રિય વિદ્યાર્થી નહોતો એમ હું કહી શકું નહિ. એના સંજોગોએ એને મજબૂર કર્યો હશે, તેથી કરીને સંશોધન કામ એણે પડતું મૂક્યું હશે અને સાર સત્ત્વ, સંબંધ, લાભ, આનંદ એના દ્વારા થનાર એ કાર્યમાંથી હું ગુજરાતને આપવા માગતો હતો તે આપી ન શક્યો. આ કામ પૂરું થયું હોત તો ઠીક થાત.

૨૦૦૨ની સાલ. મારે રીટાયર થવાનું વર્ષ નજીક આવતું હતું, કે. કા. શાસ્ત્રી સંદર્ભનો શોધ-પ્રબંધ તૈયાર કરાવવાનું, મારું સમણું બહુ વખતથી ચાલતું આવ્યું છે. જેમના દ્વારા એ બાબતમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે અંગે પૂર્વે કહ્યું જ છે. પણ અંતિમ લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકાયું નથી. વળી મારી એ અવસ્થામાંથી હું પણ હજી બહાર નીકળી શક્યો નથી. એ મહાનિબંધ મારે માટે માત્ર ઊંઘમાં ભાસતો દેખાવ રહ્યો છે. તમને થશે હું માત્ર કલ્પિત-મિથ્યા-સૃષ્ટિમાં રાજી થનારો અને વિહરનારો છું. પણ મારું એ સમણું સાવ રાણું, તદ્દન અંધારાથી ભર્યું હોય એવું નથી. એમાં આશા હજી પણ કિરણોથી ભરેલી, ઝબકતી રહી છે. એ રશ્મિ તેજની એ રેખાઓ મારા પેલા ઊંઘમાં ભાસતા દેખાવને સાવ રાણું, તદ્દન અંધારથી ભર્યું થવા દેતી નથી.

એક ફેરો મારે ત્યાં પ્રો. વાસુદેવ પાઠક આવ્યા. પ્રો. પાઠક બી.ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક. સાથે બીજા એક પ્રાધ્યાપક મોહનભાઈ ચાવડા પણ હતા. મોહનભાઈ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક. હું એમને અંગત રીતે ઓળખતો નહોતો. વાસુદેવભાઈએ મને એમનો પરિચય કરાવ્યો. એમના વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર અંગેના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી. એમને પીએચ.ડી. કરવું હતું. મારા મનમાં કે. કા. શાસ્ત્રીજી સંદર્ભનો વિષય તો હતો જ જે મારું સમણું પણ હતું, મેં મોહનભાઈને એ વિષય આપ્યો, એ સ્વીકારતાં મારો પ્રિય વિદ્યાર્થી

મોહનભાઈને જે હરખ થયો તે એમના ચહેરા પર સ્પષ્ટ પરખાઈ આવતો હતો. મેં જે ઊંધમાં ભાસતા દેખાવની સામે તેજની રેખાઓની વાત કરી તે આ.

બીજે દિવસે મારા પર પ્રો. અંજની મહેતાનો ફોન આવ્યો. એ પણ બી.ડી. કોલેજમાં અધ્યાપક હતાં. ગુજરાતી વિભાગના વડા. મોહનભાઈ એમના વિભાગમાં કામ કરે હું અને અંજની મહેતા સહપાઠી હતા. અમે સતીર્થ પણ ખરાં. સતીર્થ એટલે એક જ ગુરુના હાથ નીચે ભણનાર. અમે તો એક કરતાં વધારે ગુરુના અભ્યાસી. ઉમાશંકર જોશી, પ્રબોધ પંડિત, કે.કા. શાસ્ત્રી વગેરેના અમે વિદ્યાર્થી. પ્રો. અંજની મહેતાએ મોહનભાઈ વિશે વિસ્તારપૂર્વક મને વાત કરી. એમની નિષ્ઠા, મહેનત, વિષયની સમજ ઇત્યાદિ વિશે કહ્યું અને મને ખાતરી કરાવી કે લક્ષ્ય સુધી એ પહોંચી શકશે.

મોહનભાઈ સાથે વિષય સંદર્ભે મારે લાંબી વાતચીત થઈ. મહાનિબંધનો આકાર, પ્રકરણો ઇત્યાદિની સમજ મેં એમને આપી. આવા વિષયને ઉદ્ઘાટિત કરતા બીજા પણ કયા મહાનિબંધો એમને જોવા જોઈએ એ પણ કહ્યું. રજિસ્ટ્રેશન કરાવતાં પહેલાં જ આ વિષય પર કામ કરવાની મેં એમને સૂચના આપી હતી. એટલે એમને ગ્રંથાલયોમાં જવા માંડ્યું અને સામગ્રી એકઠી કરવા માંડી.

પછી મોહનભાઈ એવું શોધી લાવ્યા કે ઇતિહાસ વિષયનો એક વિદ્યાર્થી શાસ્ત્રીજીનું ‘ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ ક્ષેત્રે પ્રદાન’ અંગે સંશોધન કરી રહેલ છે. જુદા જુદા માર્ગદર્શકોના નામ નીચે પીએચ.ડી. માટે નોંધાયેલ વિદ્યાર્થીઓ અને વિષયોની ટીપમાંથી આ એમને જડ્યું હતું. એમની દલીલ એવી હતી કે તેઓ જે શોધ-પ્રબંધ તૈયાર કરે એમાં એ મુદ્દો ન લેવો. એમના મતે ‘એકના એક મુદ્દે ફરીને સંશોધનનો અર્થ રહેતો ન હતો’ હું કહેવા માગતો હતો કે ‘સૂરદાસ બાબતમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓએ સંશોધન કર્યું છે, પણ એક સંશોધન કરતાં બીજું તદ્દન જુદું છે.’ પણ મેં આ ન કહ્યું. કેમકે મોહનભાઈના ચહેરા પર વિષય સંદર્ભે કેટલો બોજ એમને ઉપાડવાનો છે તેની રેખાઓ સ્પષ્ટ વરતાતી હતી. મેં ગુમાવેલા વિદ્યાર્થીઓ મારી નજર સમક્ષ હતા જ. હું એમાં ઉમેરો કરવા માગતો ન હતો. વળી મને એમ પણ થયું કે કશુંક વધુ સારું મેળવવાના પ્રલોભનમાં આપણે થોડુંક ઉપયોગી પણ ખોઈ બેસીએ છીએ.’ હું એમ થવા દેવા માગતો ન હતો. એટલે એની વાતને સમર્થન આપી વિષય ટૂંકો કર્યો.

‘સાહિત્યિક સંશોધક અને ભાષાશાસ્ત્રી કે. કા. શાસ્ત્રી’ એ વિષય અંગે તા. ૧૮-૧૨-૨૦૦૨ના રોજ રજિસ્ટ્રેશન થયું.

રજિસ્ટ્રેશન થયા પછી તો મોહનભાઈનું કામ રોજ રોજ આગળ વધતું જ ગયું. જોડણી, વ્યાકરણ, કોશ, વગેરે અધ્યાયો તૈયાર કરી નાખ્યા. મને ઘણો સંતોષ થયો હતો. મેં બધું ‘ઓકે’ કર્યું હતું. પણ કે. કા. શાસ્ત્રીજીના સાહિત્યિક સંશોધક અંગેનો કોઈ અધ્યાય આવ્યો નહિ અને મોહનભાઈ પણ જાણે ભૂગર્ભમાં ચાલ્યો ગયો. મને મળ્યો પણ નહિ. જાણે મળવા આવવાનું જ છોડી દીધું. ચિંતા થવા માંડી. પછી અચાનક આવ્યો, કહે, ‘સાહેબ, શાસ્ત્રીજીના સાહિત્યિક સંશોધક વિભાગને આપણે છોડી દઈએ. એક તો શોધપ્રબંધ બહુ વિસ્તૃત થયો છે. વાંચવાનું એટલું બધું છે કે હું પહોંચી વળીશ નહિ, થાકી જઈશ.’ મને ભારે નવાઈ લાગી હતી. આટલું સરસ કામ કરનાર આના અંતરમાં એવી તે શી નિષ્ફળતા ખટકતી હશે કે એને આમ કહેવું પડે ? મને થોડો ગુસ્સો સુઢાં આવ્યો. છતાં મેં પ્રગટ થવા ન દીધો. મનની સ્થિતિ પણ પ્રગટ થવા ન દીધી. મોહનભાઈએ કહ્યું, ‘અભ્યાસ સમિતિના અધ્યક્ષને હું મળ્યો હતો. એમણે કહ્યું : વિષય મર્યાદિત કરવા બાબતમાં તમારા ગાઈડને વાંધો ન હોય તો મને વાંધો નથી.’ એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી કે શાસ્ત્રીજીના ક્ષરઅક્ષર જીવનને સંપૂર્ણ ઉદ્ઘાટિત કરતો આ મહાનિબંધ નથી, એટલું જ નહિ, મોહનભાઈએ જેટલા અધ્યાયો લખ્યા હતા એટલા જ યુનિવર્સિટીને સોંપીએ તોપણ ઈલકાબ માટે પૂરા નીવડે એવા હતા. તેથી કરીને મેં વાંધો ન લીધો. પણ શાસ્ત્રીજીના સાહિત્યિક સંશોધન ઇત્યાદિ પ્રદાન અંગે પણ સાથે સાથે કામ થઈ ગયું

હોત તો ઠીક થાત. એવો વસવસો તો મને રહી ગયો. વિષય નીચે પ્રમાણે નક્કી થયો અને યુનિવર્સિટીએ માન્યતા પણ આપી.

“ગુજરાતી છંદશાસ્ત્ર, કોશશાસ્ત્ર, જોડણી તથા ભાષા-વ્યાકરણ અંગે શ્રી કે.કા. શાસ્ત્રીનું પ્રદાન : એક અધ્યયન”.

મોહનભાઈ રાજી રાજી થઈ ગયો. એને કામ ઝડપથી આગળ વધારવાનું શરૂ કર્યું. ઈલકાબ જાણે હાથમાં આવી ગયેલો જોયો. વાત શરૂ થઈ ત્યારે જ વધારે બોજ એની નજર સામે પડ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાવથી જ આવા ‘બોજ’થી ડરે છે. બોજ હટી ગયા પછી મોહનભાઈએ જ્યારે ઉપાધિની સંભાવના જોઈ ત્યારે ઉત્સાહ એકદમ વધી ગયો. આમ તો એ કિનારે જ ઊભો હતો. ધીમે ધીમે બાકીનું કામ પૂરું થઈ ગયું.

કામ બરાબર થયું હતું. વિષય સંદર્ભે બધું સ્પષ્ટ હતું. એટલે મોહનભાઈને ઉપાધિ તો મળી પણ વાઈવા વેળાએ એક્સ્ટર્નલ ગાઈડે અને મેં પણ મારા આ પ્રિય વિદ્યાર્થીને વણમાગી સલાહ આપી કે ‘ભાઈ અહીં કામ પૂરું થઈ જતું નથી. ખરી રીતે તો અહીંથી જ એ શરૂ થાય છે. શાસ્ત્રીજીના ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ સાહિત્ય સંશોધન અને બીજાં પાસાંઓને સાંકળીને આગળ સંશોધન કરો.

મોહનભાઈના ચહેરા ઉપર કેટલાંક હકારાત્મક ભાવ દેખાયા હતા. પણ એ કામ થાય ત્યારે ખરું. હું ઈચ્છું કે મારો આ પ્રિય વિદ્યાર્થી એ કામ હાથ પર લે અને પૂરું કરે.

પરંપરાથી પ્રગતિ ભણી પ્રયાણ કરતી નારીનો સાક્ષાત્કાર : 'પાર્વતીકુંવર આખ્યાન'

નિવ્યા પટેલ

અવધીનયુગમાં આપણે ત્યાં પશ્ચિમમાંથી અનેક ગદ્યસ્વરૂપો આવ્યાં. એમાં ખાસ કરીને જીવનસંદર્ભ મહત્વનો બન્યો. પ્રભુપ્રીતિમાં વ્યક્તિપ્રીતિ ઉમેરાઈ. પદ્યમાં મિત્રકાવ્ય, પ્રણયકાવ્ય આવ્યાં. એ જ રીતે ગદ્યમાં પણ આત્મકથા, નિબંધ, જીવનચરિત્ર જેવાં સ્વરૂપો આવ્યાં. એ વખતે વિપુલ જનસમાજ અભણ હતો, એટલે એને તૈયાર કરવા માટે વિશિષ્ટ કે વિરલ કહી શકાય તેવાં જીવનચરિત્રની બહુ જરૂર હતી. આજના જેવી શુદ્ધ સાહિત્યની વિભાવના તે કાળે નહોતી. એ વખતનો સર્જક નાગરિકધર્મ અને સર્જકધર્મ સાથે નિભાવતો હતો. તેથી નર્મદ રાજ્યરંગ જેવો ઇતિહાસ લખે છે. પોતાના એક નિબંધમાં મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર લખાવાં જોઈએ એવી માંગ પણ કરે છે. સુધારકયુગના લેખકો પોતાના લેખનમાં જે મૂલ્યો ઉપસાવતા હતા એને જીવનમાં આચરવા માટે કોશિશ પણ કરતા હતા. તેઓ કર્મશીલ સર્જક હતા. ખાસ કરીને દુર્ગારામ, નર્મદ, કરસનદાસ મૂળજી વગેરેને ઉદાહરણરૂપે લઈ શકાય. એ લોકોના વિચારો કે લેખન એમના સમયના થંભી ગયેલા જળને ડહોળી નાખનારા હતા. વળી એમનું જીવન પણ એવું જ હતું.

મધ્યકાળમાં બ્રહ્મ સત્ય, જગત મિથ્યા એવી માન્યતા હોવાના કારણે ઈશ્વર અને ભક્તિ સિવાયનું આલેખન બહુધા જોવા મળતું નહોતું. પરંતુ આસપાસના વાતાવરણમાં રાજસત્તા વ્યાપ્ત હોવાથી રાજાનાં ચરિત્રો લખાતાં હતાં, ભલે પછી એની પરિણતિ ધર્મ-ઉપદેશથી આવતી હોય. જેમ કે - 'કાન્હડેપ્રબંધ', 'કુમારપાળપ્રબંધ', 'વિમલપ્રબંધ'. એ જ રીતે સંસ્કૃતમાં બાણભટ્ટે લખેલું 'હર્ષચરિત'. ક્યારેક આવા અપવાદોનેય ધ્યાનમાં લઈ શકાય; જેમ કે મુસ્લિમ શાસનમાં 'નામા' નામે રચાતી રચનાઓ ચરિત્રગ્રંથો હતી. જેવી કે 'બાબરનામા', 'હુમાયુનામા' વગેરે. પરંતુ ઇતિહાસ કેવળ મહાન માણસોથી બન્યો નથી એમાં અનેક નાના-નાના માણસોનો ફાળો હોય છે.

સમય જતાં પોતાની આસપાસના નાના માણસ, સહકર્મચારી વિશે ચરિત્રગ્રંથો લખાવા માંડ્યાં, અને ખરી મૈત્રીમાંથી 'ફાર્બસવિરહ' લખાયું. એ અર્થમાં મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ રચિત 'પાર્વતીકુંવર આખ્યાન' (ઈ.સ. ૧૮૮૧) એ ચરિત્રસાહિત્યની વ્યાપક થતી જતી વિભાવનાનું પરિચાયક છે. એમણે આ સિવાય પણ ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મૂળજી (ઈ.સ. ૧૮૭૭), 'મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ ચરિત્ર' (ઈ.સ. ૧૮૭૮) અને 'અકબરચરિત્ર' (ઈ.સ. ૧૮૮૭ બીજી આ.) જેવાં જીવનચરિત્રો લખ્યાં છે.

'પાર્વતીકુંવર આખ્યાન' એ પતિએ પત્ની વિશે લખેલું પ્રથમ જીવનચરિત્ર છે. આ એક વિરલ કહી શકાય એવી ઘટના છે કે પતિએ પત્ની વિશે પુસ્તક લખ્યું હોય ! પત્ની કે પ્રેમિકાએ પતિ કે પ્રેમી વિશે સંસ્મરણો લખ્યાં હોય એવું ક્યારેક જોવા મળે છે. જેમ કે - 'ચેખોવ ઈન માય લાઈફ' (લિડિયા), 'પરલોકે પત્ર' (હીરાબહેન પાઠક) વગેરે.

મોટેભાગે આપણે ત્યાં રિવાજ એવો છે કે પતિ પ્રત્યે પત્નીને આદર હોવો જોઈએ. પરંતુ પત્ની એ તો સેવિકા જ હોય એથી આગળ એની કોઈ ઓળખ ન હોય ! અને એની જે કંઈ ઓળખ હોય એ પતિમાં ભળી જાય એ પણ ઈચ્છનીય હતું, પરંતુ એવા કાળે મારી જે ઓળખ છે એની પાછળ પોતાની પત્નીનો ફાળો છે એ બરાબર મૂકી આપવું એ મહીપતરામના ઉદાર ચરિત્રનું ઉદ્ઘાટન છે. તેથી આ ચરિત્રમાં જેમ પાર્વતીકુંવર વિશે જાણવા મળે છે તેમ મહીપતરામ વિશે પણ આપણા મનમાં એક ખ્યાલ ઊભો થાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ તેમ મહીપતરામ તો સમાજસુધારક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયેલા હતા. એટલે સ્ત્રીના

અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા થયા હતા. પરિણામે એમણે નિઃસંકોચપણે પત્નીની જીવનકથા લખી. એમના જીવનમાં અને લેખનમાં સ્ત્રી-પ્રશ્નો અગ્રભાગ ભજવતા હતા. ‘સાસુ-વહુની લઢાઈ’ જેવી નવલકથા ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ જેવી જીવનકથા કે અમદાવાદમાં ત્યક્તાઓ માટે કરેલો ‘મહીપતરામ રૂપરામ આશ્રામ’ આજે એ વાતની શાહેદી પૂરે છે કે નારી-સમસ્યા એ એમના માટે ‘ટેબલટોક’નો વિષય નહોતો પરંતુ પોતાના જીવન સાથે સંકળાયેલું એક અગત્યનું કાર્ય હતું. જેમ બંગાળમાં વિધવાવિવાહ માટે ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, સતીપ્રથા પર પ્રતિબંધ માટે રાજા રામમોહનરાયનું કાર્ય લોકજીભે ચડેલું છે તેમ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠે નારી પ્રશ્નોને લેખનમાં તેમજ પોતાની કર્મશીલતામાં સમાવ્યા હતા.

કેટલાક માણસો કુટુંબની સાથે સમાજને પ્રગતિશીલતાનો ચેપ લગાડતા હોય છે. જેમ બંગાળમાં ટાગોરપરિવાર હતો એમ ગુજરાતમાં નીલકંઠપરિવાર આવો પરિવાર હતો. સ્ત્રીને એના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યથી સમજવી, એને લેખામાં લેવી એવો કોઈ ચાલ સમાજમાં નહોતો ત્યારે મહીપતરામ નીલકંઠ જેવો યુવાન પોતાની પત્નીને સમજે છે અને નવીન વિચારોનાં આભૂષણોથી સજાવે છે. ત્યારે આપણને એ જ ગાળાનું બીજું દંપતી જ્યોતિબા ફૂલે અને સાવિત્રીબાઈ ફૂલેની યાદ આવે. પ્રગતિશીલ વિચારો માટેની આ દંપતીની સહયાત્રાએ કેવળ એમનું જ નહિ પણ સમાજનું અંધારું પણ ઉલેચ્યું હતું. આજે જ્યારે સમાજમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ નવાં નવાં શિખરો સર કરે છે ત્યારે હજુ પણ આપણે સામંતશાહી ઢાંચાઓની વચાળે છીએ. ત્યારે ૧૯મી સદીના એ દંપતીઓની લડત આપણને શરમાવે છે. સમાજમાં જ્યારે લોકશાહી વ્યાપ્ત નહોતી ત્યારે લોકશાહીયુક્ત માનસઘડતર માટે આ પ્રકારની સંઘર્ષગાથાઓ યાદ રહેશે.

માણસ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. એક સમયથી પાછળ, અતીતમાં જીવનારા. બીજો પ્રકાર સમયની સાથે જીવવા મળ્યું તે જીવી લેવું તેવા સિદ્ધાંતવાળા, ક્યાંય સંઘર્ષ વેઠવાનો નહીં અને ત્રીજો વર્ગ સમયથી આગળ ચાલનારો. જે સમયની સાથે હોડ બકે છે, સમયને ઘસીને આગળ ચાલે છે. માનવસંસ્કૃતિની પ્રગતિ આ ત્રીજા વર્ગના મનુષ્યને આભારી છે. પાર્વતીકુંવર આ વર્ગનાં મહિલા હતાં, જે સમયથી આગળ હતાં. સમયથી આગળ જનારાએ જાતને ઘસવી પડે છે, કસવી પડે છે અને એ ઘસામણ, એ કસામણ ટૂંકમાં કહો કે મથામણ પાર્વતીકુંવરના જીવનમાં ડગલે ને પગલે જોવા મળે છે.

આ ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં એટલે કે આજથી ૧૩૦ વર્ષ પહેલાં પત્નીની સ્મૃતિમાં તેમજ લેખક કહે છે તેમ ‘તરુણીઓના સુબોધ’ને માટે રચાય છે. આ શીર્ષક જોતાં આખ્યાન સ્વરૂપની પદ્યમાં રચાયેલ કૃતિ હશે એવો જ મનમાં ખ્યાલ બંધાય. પરંતુ ગુજરાતી ગદ્ય જ્યારે પા-પા પગલી ભરી રહ્યું હતું ત્યારે દેવનાગરી લિપિમાં, ગદ્યમાં લખાયેલું નાનકડું જીવનચરિત્રનું આ પુસ્તક છે. છતાં મધ્યકાળ સાથેનો અનુબંધ આ શીર્ષકમાંથી વાંચી શકાય, જે અનુબંધ હજી દૂરતો નથી તે પણ દેખાય છે.

સુરતમાં ૧૧ ડિસેમ્બર, ૧૮૩૦માં સમાજમાં ઉચ્ચ ગણાતી વડનગરા નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મેલાં પાર્વતીકુંવર એ સુધારકયુગના સાહિત્યકાર, કેળવણીકાર, સમાજસુધારક તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલાં એવાં મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ (ઈ.સ. ૧૮૨૯-૧૮૯૧)નાં પત્ની અને ગુજરાતનાં પહેલાં સ્ત્રીગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાબહેન નીલકંઠનાં સાસુ થાય.

આ કૃતિમાં પાર્વતીકુંવરના જન્મથી લઈને એમનો ઉછેર, એમનું લગ્નજીવન, સંતાનપ્રાપ્તિ, પતિને ઈંગ્લેન્ડ મોકલવાનો નિર્ણય, નાતનો બહિષ્કાર વેઠવો, સ્ત્રીમિત્રો બનાવવા, સ્ત્રીકેળવણી પર ભાર મૂકવો, પ્રાર્થનાસમાજનાં સભ્ય બનવું, બાળલગ્ન વિરોધી ઝુંબેશ ઉઠાવવી, મૃત્યુ પછીના રિવાજ ન કરવા — જેવી અનેક વાતો જોવા મળે છે.

પાર્વતીકુંવરનો જન્મ સુરતના વડનગરા નાગર પિતા સાહેબરાય અને માતા મંછાગૌરીને ત્યાં થયો. પરંતુ ચાર વર્ષની વયે જ માતાનું અવસાન થતાં દાદી મણિકુંવર એને ઉછેરીને મોટી કરે છે. પિતા ફારસી

ભણેલા હતા. જે ગાળામાં રૂઢિયુસ્ત બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત સિવાય બીજી ભાષા ભણવા તૈયાર ન થતા. પરંતુ નાગરસમાજના બ્રાહ્મણો ફારસી રાજભાષા હોઈને રાજ્યમાં એ ભાષા જાણતા હોઈએ તો નોકરી મળે એવી આશાએ ફારસીના વિદ્વાન થતા. જેમ કે આપણા કાવ્યશાસ્ત્રી જગન્નાથ પંડિતે ફારસી ભાષામાં દીર્ઘકાવ્ય પણ લખ્યું હતું. મહીપતરામ પણ આ ચરિત્રના આરંભમાં સસરા વિશે નોંધે છે :

‘ધનવાન ન હતા, પરંતુ બુદ્ધિમાન હોઈ ફારસી ભણેલા હતા, તથા સાધારણ લોક જેવા વહેમી ન હતા. જ્ઞાતિભેદના કેટલાક વહેમ તેઓ માનતા નહિ.’

એટલે પિતાનો પ્રભાવ પુત્રીમાં ઊતરેલો જોઈ શકાય છે. પિતા રૂઢિયુસ્ત ન હતા તેથી સાસુ સાથે બનતું નહીં. પાર્વતીકુંવર પિતાનો પક્ષ લેતી. દીકરો ગુજરી ગયો પણ દીકરીઓ ત્રણ હતી તેથી વ્યથિત ન થયા. પુત્ર જ મહત્વનો હોય તેવું માનતા નહીં. પુત્રીઓ વિશે ‘બાળા એટલે જવાળા’, ‘દીકરી સાપનો ભારો’ જેવી સમકાલીન માન્યતાથી દૂર રહેતા. ગાયનવાદનના શોખીન, ઉદારમતવાદી પણ ખરા. પાર્વતીકુંવરની સાથે સાથે જમાઈ પર પણ એમનો પ્રભાવ પડ્યો હોય ! પાર્વતીકુંવર ગાયનવાદન પણ પિતાના પ્રભાવમાં શીખત પરંતુ એક સગાની દખલગીરીના કારણે બંધ થયું ! જોકે આ અંગે મહીપતરામનો એકાક્ષરી ઉદ્ગાર ‘અફસોસ !’ છે. જે બતાવે છે કે મહીપતરામને થાય છે કે પોતાની પત્ની સંગીતની જાણકાર હોત તો કેટલું સારું થાત. મહીપતરામે પત્નીનું જીવનચરિત્ર આલેખતાં, પ્રારંભે સસરાની ઉચિત પ્રશંસા કરતું રેખાચિત્ર પૂરું પાડ્યું છે.

દાદીને પણ લખતાં, વાંચતાં, ગાતાં આવડતું. એટલે એમની પાસેથી કંઠોપકંઠ સાહિત્ય ગ્રહણ કરેલું. ‘ધ્રુવાખ્યાન’, ‘નરસિંહ મહેતાનું મામેરું’, ‘ઓખાહરણ’, ‘નળદમયંતી’, ‘દશમસ્કંધ’, ‘શિવકવચ’ વગેરે શીખેલું. આ રીતે સંસ્કારઘડતર થયેલું. જેમાં સાહિત્યરુચિ ધર્મના બહાને કેળવાઈ હશે. આમ પાર્વતીકુંવરના ઘડતરમાં પિતા તથા દાદીનો ફાળો જોઈ શકાય છે. પ્રગતિશીલ વિચારો એમને પિતા પાસેથી અને પરંપરાગત પણ ઉપયોગી વિચારો દાદી પાસેથી પ્રાપ્ત થયા હતા. તેથી એ બેઉના અવસાનથી પાર્વતીકુંવરને ખૂબ દુઃખ થયું હતું. ‘ઠેયાનો મોટો ઘા’ હતો. પિતાની બીમારીમાં પાર્વતીકુંવરે ખૂબ સેવા કરી. દીકરો હોય તો જ તમારી વૃદ્ધાવસ્થા સારી જાય એવું નથી. આ ઉદાહરણ તે દ્વારા પાર્વતીકુંવરે પૂરું પાડ્યું છે.

પાર્વતીકુંવરનું શરીર નાનપણથી જ નબળું હતું. કાન અને માથામાં ગૂમડાં થવાથી વાળ ઓછા થઈ ગયા હતા. એ પીડાની વાત મહીપતરામ સમસંવેદનથી કરે છે. ‘બિચારીએ ઘણી પીડા ભોગવી’ કહે ત્યાં સુધી તો ઠીક પણ ‘આંખમાંથી આંસુ પડે એવા દુઃખદાયક તણખા તેમાં ઘણીવાર નાખતા’ એવું કહે છે ત્યારે તો એ સમસંવેદન બરાબર પમાય છે. અહીં પીડાની કેવળ માહિતી નથી પણ જીવનચરિત્રકારને થતી પીડા પણ ભાવક અનુભવી શકે છે. પાર્વતીકુંવરને નાનાપણથી જ દાંત દુઃખતા તેથી તમાકુનું વ્યસન પણ હતું. ઉધરસ પણ રહેતી. તેમ છતાં તેમણે કુટુંબની એવી તો ખંતપૂર્વક સેવા કરી કે સૌનાં મન જીતી લીધાં.

જીવનકથાનો લેખક જીવનકથાની નાવિકા સાથે પતિ હોવાને કારણે સુદૃઢ જોડાયેલા હોઈને આ જીવનકથાની વચાળે આત્મકથા પણ પ્રવેશી જાય છે. જેમ કે બેઉનાં કાંઠા નાનાં હતાં તેથી કજોડાની પીડા પામ્યાં નહીં. મહીપતરામે પણ નાની વયે જ (દોઢ વરસે!) મા ગુમાવી. આમ પતિ-પત્ની બેઉ માતૃપ્રેમ પામ્યાં નથી. બેઉનાં પિતા જુવાનીથી આજીવન મિત્રો રહ્યાં હતાં. આ મૈત્રીનો પ્રભાવ પણ એમના દામ્પત્ય પર પડ્યો હશે !

પાર્વતીકુંવર અને મહીપતરામનું લગ્નજીવન સુખી હતું એ આ જીવનચરિત્રમાં અનેકવાર જોવા મળે છે. સુરતમાં તેઓ બેઉ પરાધીન હતાં, પણ ઈ.સ. ૧૮૫૧માં મહીપતરામ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસાર્થે ગયા ત્યારે પાર્વતીકુંવર પણ સાથે ગયાં હતાં. એ વખતે મહીપતરામ લખે છે :

‘અમે મુંબઈમાં ઘર માંડ્યું ત્યારથી અમે બન્ને ખરેખરાં એકત્ર થઈ ગયાં. ઘરનું સર્વસ્વ તેને હાથ મેં સોંપ્યું. મારો પગાર આવે એટલે તેને આપું. તે સર્વ વાતે ભરોસો રાખવા જોગ સ્ત્રી માલૂમ પડી.’

આ તે જમાનાની વાત છે કે જ્યારે સ્ત્રીને માણસ ગણવામાં જ નહોતી આવતી ત્યારે મહીપતરામ પગાર આવે તેવો પત્નીના હાથમાં મૂકતા ! આજેય પુરુષો પોતાની કમાણી તો ઠીક સ્ત્રીની કમાણી પણ પૂરેપૂરી પોતાના હાથમાં લઈ લેતા હોય છે. આજે પણ નોકરિયાત એવી ઘણી સ્ત્રીઓ છે જેની પાસે પોતાની આગવી રકમ હોતી નથી અથવા તો સંતાડીને રાખવી પડે છે. ત્યારે મહીપતરામ પત્ની ઉપર એ સમયે ભરોસો રાખતા. પાર્વતીકુંવર પણ પતિના અભ્યાસ માટે ૪,૦૦૦ રૂપિયાની જરૂર છે એવી બબર પડે તો પોતાનાં ઘરેણાં વેચવા પણ તૈયાર થઈ જતાં. આમ તેમના દામ્પત્યમાં પતિ ઊંચો, પત્ની નીચી એવો ભેદ નથી જે પુરુષપ્રધાન સામંતીકાળમાં અનોખી ભાત પાડે છે. પતિ-પત્ની અહીં મિત્રો હોય તેવું ભાવક અનુભવી શકે. વળી મહીપતરામ પાર્વતીકુંવરનાં ભરપેટ વખાણ કરે છે. મુંબઈ જેવા નગરમાં પાર્વતીકુંવર ગોઠવાઈ જાય છે ત્યારે મહીપતરામ નોંધે છે :

‘બરેબર તે સ્ત્રી સાક્ષાત્ ગુણોનો સાગર હતી. બપોરે તેને સૂઈ રહેવાની જરાય આદત ન હતી. પડોશી સ્ત્રીઓ સાથે ગપ્પાં મારવાં, આળસ કરવી, તેનાથી તે તદ્દન અજ્ઞાત હતી. હંમેશાં તે કામમાં વ્યસ્ત રહેતી, વાંચતી, ગૂંથતી, ભરતી. મારાં લખાણોનાં પ્રકાશનોમાં તે ખૂબ મદદ કરતી. તેના ગુણોને લીધે બરેબર અમારું લગ્નજીવન સુખમય થયું.’

પાર્વતીકુંવરે જેમ સુધારાવાદી પિતાને સાથ આપ્યો તેમ સુધારાવાદી પતિને પણ આજીવન સાથ આપ્યો. મહીપતરામને સુધારણાનો રંગ લાગેલો. તેથી રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં એમની ટીકા થતી. એ વખતે પરાણે નહીં પણ સ્વેચ્છાએ સાથ આપ્યો હતો. આમ ભલે ઔપચારિક શિક્ષણ તેઓ ઓછું પામ્યા હતા પણ કોદાસૂઝના કારણે એમનો ઝોક પરંપરાગત વિચારોના બદલે પ્રગતિશીલ વિચારો તરફવાળાને સહાયરૂપ થવાનો હતો. મહીપતરામ લખે છે :

‘હું હવે સુધારાવાળામાં દાખલ થયો. તેથી મારી નિંદા થવા લાગી, એ બાઈ હંમેશ મારા પક્ષમાં રહી મારી તરફદારી કરતી. મારું કોઈ ભૂંડું બોલે તેથી તેને ઘણું મારું લાગતું. મારા વિચાર સુધરતા ગયા તેમ મારી જોડે વાતચીતથી તેના વિચાર પણ સુધરતા ગયા. મારા લોકહિતના કામમાં પોતાથી બને તેટલી સહાય કરી મને રાજી રાખે.’

પતિ પત્રકાર બન્યા. છાપાના સંપાદક બન્યા. તો પાર્વતીકુંવર વગર પૈસાના, અવિધિસર, પારિશ્રામિક વિનાના કામદાર. છાપાની ગડી વાળે, પહેલી પ્રત વાંચે, પતિની સાથે જ ગ્રાહકોને પહોંચાડે, બહારગામના પોસ્ટિંગનું કામ કરે. આ રીતે અનોખાચારિકપણે પત્રકારત્વની તાલીમ પામ્યાં ગણાય. પતિના સંગનો રંગ એમને બરાબર લાગતો ગયો.

જો કે આ પરિવર્તન એકાએક નહોતું થયું. ધાર્મિક વિચારોમાં પાર્વતીકુંવર જક્કી. જલદી ન બદલાય તો મહીપતરામે એ માટે વધારે પડતી માથાકૂટ ન કરી. એટલે પ્રેમથી એ વિચારો બદલાયા. એ જ રીતે મહીપતરામ પણ પારંપરિક સમાજમાંથી જ આવતા. તેથી સ્ત્રીને માન આપવું જોઈએ, સ્ત્રીઓ વિશે હલકો જ ખ્યાલ કરવો ખોટું છે તે નહોતા શીખ્યા ત્યાં લગી તેઓ જુલમી પતિ જ હતા. છતાં પાર્વતીકુંવરે એ જુલમ ચુપચાપ વેઠ્યો. તેથી જ્યારે મહીપતરામના વિચારો સુધર્યા ત્યારે તો એમને પાર્વતીકુંવર પ્રત્યે માન ખૂબ ખૂબ વધી ગયું. એમને ‘તું’ કહેવાનું બંધ કરી ‘તમે’ પર આવી ગયા ! પસ્તાવાનું આ વિપુલ ઝરણું પ્રેમે કરીને ઊછળવા લાગતું હોય તેમ આવા નિર્ણયો વખતે લાગે.

મહીપતરામમાં પરિવર્તન દુર્ગારામ મહેતા, હેનરી ગ્રીન, દાદોબા પાંડુરંગ જેવા શિક્ષકોના સંસર્ગને કારણે તેમજ ‘માનવધર્મસભા’, ‘પરેજગાર મંડળી’નાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી આવ્યું હતું. ધીરે ધીરે વિચારોમાં પરિપક્વતા આવતી ગઈ. એ બધી ચર્ચા પત્ની આગળ પણ કરતા. એમ પાર્વતીકુંવરનું માનસ પણ બદલાવા લાગ્યું. આ રીતે ૧૯મી સદીના અંતે પશ્ચિમ ભારતમાં થયેલી સામાજિક સુધારણા ‘કુટુંબો’ લગી શી રીતે

પહોંચી હશે તેનો દસ્તાવેજ પણ આ જીવનકથા બને છે.

પાર્વતીકુંવર અંધશ્રદ્ધામાં ન માને પણ શ્રાવણ મહિનાના સોમવાર, શિવરાત્રી, ગણપતિ ચોથ, અગિયારસ, જન્માષ્ટમી, ફૂલકાજળી જેવાં વ્રતો કરે. મંદિરોમાં જતાં પણ વલ્લભાચાર્યનાં મંદિરોમાં થતી અનીતિભરી વાતો સાંભળીને જવાનું બંધ કર્યું. એટલું જ નહીં એ વખતનું ક્રાંતિકારી પત્ર ‘સત્યપ્રકાશ’ (કરસનદાસ મૂળજી) તેમના પર ઘણી અસર પણ કરી હતી. આના કારણે ભૂત-ભૂવા-બાધા-આખડી-શુકન-અપશુકનમાંથી તે બહાર નીકળી ગયાં હતાં.

પાર્વતીકુંવર ૨૪ વર્ષનાં થયાં છતાં એમને સંતાન નહોતું. આ એ સમયની વાત છે જ્યારે બાર-તેર વર્ષની છોકરી મા બની જતી ! એટલે સસરાની નારાજગી પણ એમને સહેલી પડેલી. મુંબઈમાં એકવાર આસપાસની પડોશણોએ એમને નિઃસંતાન જાણી ‘મંત્રેલું’ પાણી પીવા કહ્યું. તેઓએ અનેકવાર આનાકાની કરી ત્યારે પાર્વતીકુંવરે પતિને પૂછીને કરીશ એવું કહ્યું અને પેલી સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે ‘એમાં ભાષડાને શું ખબર પડે ?’ ત્યારે પાર્વતીકુંવરે કહ્યું કે ‘હું એમનાથી કોઈ કામ છાનું કરતી નથી.’ વળી પાછી પાડોશણો પાછળ પડી તો વિચારીને જવાબ આપ્યો કે ‘ડો. ભાઉદાજીને દેખાડીને, તે કહે તો પીશ’ તો પાડોશણો કહે કે ‘તમે તો ગાંડાં છો, એમાં પીટ્યા દાક્તર શું જાણે.’ એમ કહી પાછળ પડેલી પડોશણો કહે :

‘ત્રણ મહિના લગી ચાંગળું પાણી મંત્રી આપે તે પીવું. બામણિયા પાણી ને બામણ મંતરનાર છે. પહેલેથી એકે પાઈ માંગતો નથી. તેની ધારણા પાર પડે તો તેને ખુશી કરજો.’

ત્યારે પાર્વતીકુંવરનો ફરી એકવાર મજબૂત મનોબળનો પુરાવો નીચેના વિધાનમાં જોવા મળે છે :

‘ઈશ્વરી ઈચ્છા હશે તે જ થશે. સૃષ્ટિના નિયમ મંત્રથી ફરતા નથી. જો મંત્રથી છોકરાં થતાં હોય તો મોટાં રાજાની રાણીઓ, અને લખેસરીની નારીઓ તો કદી વાંઝણી રહે જ નહીં.’

આ પ્રસંગે મહીપતરામ નોંધે છે :

‘નારીજાતને માથે જે મોટાં દુઃખ છે તેમાંનું એક વાંઝિયા રહેવું તે છે, પણ તે ટાળવા સારુ જૂઠાં વલખાં મારી પરમેશ્વરના ચોર થવું ન જોઈએ.’ ત્યાર બાદ ડો. ભાઉદાજીની દવાથી ત્રણેક માસમાં પાર્વતીકુંવરને ગર્ભ રહ્યો. એટલે મહીપતરામ નોંધે છે :

‘જો મંત્રેલું પાણી પીધું હોત તો એ જસ તેને મળત ને આ કાગતાલ્ય ન્યાયથી મંત્ર ઉપર દૃઢ આસ્થા બેસત, ગોર મહારાજ પૂજાત, ખૂબ કમાત, તેની નામના થાત અને અમારો આખો ભવ બગડત. અમે વહેમી બનત અને પરમેશ્વરના ગુનેગાર થાત.’

પાર્વતીકુંવર શુકન-અપશુકન, મુહૂર્ત એ બધામાં જરાય માનતાં નહોતાં. કોલેજમાં રજાઓ પડે એટલે સુરત આગબોટમાં જવું પડે. ત્યારે પણ ચૌદસ, અમાસ, મંગળવાર, શનિવાર, વતીપાત વગેરે સારા-ખોટા દિવસોની દરકાર કરતાં નહીં. મોટા દીકરાના લગ્ન પછી નવી વહુને લઈને અમદાવાદ જવાનું હતું. એ દિવસે વતીપાત હતો. એટલે વેવાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે વેવાઈને પણ સંભળાવી દીધું :

‘જગતનો ચલાવનાર સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર છે. તેના નિયમ પ્રમાણે સર્વ થાય છે. બીજા કોઈનું તેમાં ચલણ નથી, કશાથી તેના નિયમ તલમાત્ર ફરતા નથી. પરમેશ્વરે નિર્ધાર્યું હશે તે જ થશે, જોગ-અવજોગથી અને મુહૂર્તથી કાંઈ થતું નથી.’

પાર્વતીકુંવરના સીમંત પ્રસંગે સુરત જતી વેળાએ, એમનો એક પાડોશી પણ પત્નીની સુવાવડ કરાવવા માટે રાંદેર જવા ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. જતી વખતે બન્નેને બિલાડી આડી ઊતરી. ત્યારે પાડોશી તો પત્નીને લઈને ઘરમાં પાછો જઈને હવે કાલે જઈશું એમ નિર્ણય કરી બેઠો. પણ પાર્વતીકુંવર તો કહે :

‘જો બગડવાનું હશે તો કાલે નીકળવાથી સુધરવાનું નથી, ને નહિ બગડવાનું હશે તો આજ બિલાડી

આડી ઊતરી તેથી કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી.’ અને બન્યું એવું કે પાડોશીની પત્ની સુવાવડના દસમા દિવસે મરી ગઈ. જ્યારે પાર્વતીકુંવરને પુત્ર જન્મ્યો !

એવી જ રીતે એક વખત સુરતમાં ઘરના ઓટલે તેલીઓ રાજા નામનો એક તાંત્રિક આવી ચડ્યો. કાકીએ એને પૂછ્યું કે આ પાર્વતીકુંવરને છોકરાં કેમ થતાં નથી ? તાંત્રિકે કહ્યું :

‘નવ પૈસા લાવ, નવસેર આટો લાવ, નવ પાસેર ઘી, નવ પાસેર ગોળ, પાલી, સિંદૂર, લીંબુ ને પાણી લાવ, છોકરાં અટકાવનારને પકડી આપું.’ ત્યાં તો પાર્વતીકુંવરે એને વઢીને કાઢી મૂક્યો.

અહીં પણ પાર્વતીકુંવરની તાંત્રિક પ્રત્યે આકરી પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત થાય છે.

પતિનું વિદેશગમન અંગત નહીં પણ સમાજનો અસાધારણ બનાવ ગણી શકાય. પતિ વિદેશ ! એ જમાનામાં તો એક આઘાતજનક સમાચાર. આજે ભલે એ સામાજિક મોભાનું કાર્ય ગણાતું હોય, પરંતુ એ સમયે તો દરિયો ઓળંગે તે નાત બહાર મુકાય. હોપ, હાવર્ડ જેવા સાહેબોના કહેવાથી બ્રિટનની શિક્ષણ-વ્યવસ્થા જોવા માટે મહીપતરામને ઈંગ્લેન્ડ જવાનું થયું. પત્નીની પરવાનગી એમણે સહુથી પહેલી લીધી. વાત ગુપ્ત રખાઈ. એમણે મન કાઠું કરીને પતિને પણ મજબૂત રાખ્યા. આવી પડનારાં કષ્ટ સહેવાની પણ તૈયારી બતાવી અને સ્પષ્ટ કહ્યું કે :

‘ન્યાત આપણો ભલે બહિષ્કાર કરે, વિલાયત જવાની તક ગુમાવવા જેવી નથી.’

પરંતુ પતિ વિદેશ જતાં પોતે એકલા પડી જશે તે વાતથી પાર્વતીકુંવર અજાણ્યાં નહોતાં. તે વખતનું શબ્દચિત્ર મહીપતરામ નીચેના શબ્દમાં દોરે છે :

‘મુસાફરીના દિવસે તે નારીનું મુખ ચિંતાતુર જણાયું. ઘરમાંથી નીકળતી વેળા તેના ખોળામાં છેંચો બેઠો હતો. તેને હાથમાં લઈ છાતીએ ચાંપી મેં ચુંબન કર્યું. એ વેળા મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને બાઈની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.’

જવાનો સમય જેમ નજીક આવ્યો એમ એ વાત પ્રસરી. સુરત, અમદાવાદ અને પછી તો સમગ્ર ગુજરાતમાં ચર્ચાઓ થવા લાગી. અનેક જૂઠાં ગપાટાં ચાલ્યાં. સગાંવહાલાં ભય પામ્યાં પણ પાર્વતીકુંવર જરાય હિંમત હાર્યાં નહીં. મહીપતરામનાં કાકી પાર્વતીકુંવરને લઈને મુંબઈ સમજાવવા ગયાં ત્યારે પાર્વતીકુંવરે એકાંતમાં મળીને પતિને હિંમત આપતાં કહ્યું :

‘મારો વિચાર ફર્યો નથી, લોક અનેક પ્રકારની ઘણી ધાસ્તી બતાવે છે; આખો જન્મારો નાત બહાર રહેવું પડશે, છોકરાને કન્યા નહીં મળે, તેથી પાછળ વંશ રહેશે નહીં, દરિયામાં ડૂબવાની બીક બતાવે છે, એમ ઘણી રીતે બીવડાવે છે પણ મારી હિંમત ઓછી થઈ નથી.’

નાગરોએ નાત બહાર મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. સમગ્ર દેશમાં, બ્રાહ્મણ તથા વાણિયાની નાતોમાં પણ ચર્ચાઓ ચાલી. થોડાઘણા સુધારાવાળા સિવાય દેશ આખો વિરોધમાં હતો. સુધારાવાળાનાં કુટુંબ તથા સગાંવહાલાંનો પણ વિરોધ હતો. જોડે જમવાનો પણ વહેવાર રાખશે નહીં. આવા વિચારથી એક સમયે મહીપતરામનું મન ડોલવા લાગ્યું ત્યારે પણ પાર્વતીકુંવરે તેમને હિંમત આપી. એટલે કે સામાજિક બહિષ્કૃત થવાના ભયથી પતિ(સુધારક)નું મન સુધ્યાં ડગી ગયું પણ પાર્વતીકુંવર ન ડગ્યાં !

૧૩ એપ્રિલ, ૧૮૬૧ના રોજ મહીપતરામ સ્વદેશ પાછા ફરે છે. પતિના સ્વદેશગમન પછી આકરી કસોટી શરૂ થઈ, તો પણ એ પુનઃ ડગ્યાં નહીં. બારબાર વરસ સુધી નાતના બહિષ્કારનો સામનો કર્યો. પરત આવેલા મહીપતરામ નાત તરફથી પિતા, કાકા તથા પત્નીને હેરાનગતિ ન થાય એ માટે પાડોશના ખાલી ઘરમાં રહેવાનું નક્કી કરે છે. ત્યારે પણ પાર્વતીકુંવર પતિનું ન માનતાં કહે છે :

‘મારે મરવું, જીવવું, દુઃખ-સુખ જે થાય તે તમારી સાથે. મારે નાતનો ખપ નથી, તમારો ખપ છે.’

પરંપરાથી પ્રગતિ ભણી પ્રયાણ કરતી નારીનો સાક્ષાત્કાર : ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’

બાર-બાર વર્ષ સુધી નાત જોડે જમવા-જમાડવાનો તથા અન્ય સંસાર વહેવાર બંધ રહ્યો ત્યારે મહીપતરામ નોંધે છે :

‘એ સન્નારીએ તેનો ખેદ કર્યો નહીં, એમાં જરાય ગેરઆબરૂ માની નહીં. એ બાબત તેણીએ કોઈ દિવસ ઘરમાં કંકાસ કર્યો નહીં, અને એકેય આંસુ પાડ્યું નહીં. આ સંકટમાં મને મોટું સુખ એ બાઈની તરફનું હતું. એનામાં આ હિંમત એના બાપથી ઊતરી હતી. એ બાર વરસમાં અમને ઘણી આપદા પડી. એ અડચણોની પીડાથી લોકનાં-ઝેર જેવાં વચન સાંભળવાની પીડા વધારે હતી. બીજી નાતો કરતાં નાગરી નાતમાં કાંઈક સભ્યતા વધારે હોવાથી હમારે મોહોડે ચડી કોઈ કહેતું નહીં, પરંતુ પૂંઠ પાછળ હમારા ઉપર કડવા શબ્દોનો વરસાદ વરસતો. ‘હવે એના છોકરાને કન્યા મળશે નહીં. એ તો રઝળી રખડીને મરશે, એનો વેલો આગળ ચાલશે નહીં, એનો જન્મારો ખરાબ થયો, ને ફેરો અફલ ગયો, વિલાયત જઈ આવેલા માણસને નાતમાં કદી લેવાય નહીં, એના છોકરાં રઝળશે, એને દીકરીઓ અવતરશે, તેને કોઈ લેશે નહીં’; આવાં વચન તો મુકાબલે નરમ હતાં. એથી વધારે કઠણ જે સાંભળતાં માથાથી પગ સુધી ઝાળ ઊઠે એવી બોલીથી, ગાળથી અને બેન ભાણેજાદિક સગાના રડવાથી પણ આ સતીનું ધૈર્ય ચળ્યું નહીં.’

આ રીતે સામાજિક નિષેધની આપત્તિની આશંકા વ્યક્ત કરાઈ હતી, પણ ત્યાર બાદ વખત આવે એ આપત્તિ નક્કરરૂપે સામે પણ આવી. એક તો પિતાના મૃત્યુ જેવો પ્રસંગ એમાં સામાજિક બહિષ્કાર ! પડ્યા ઉપર પાટુ સમાન ગણાય. પિતાના મૃત્યુ વખતની વિધિ કરવાની બ્રાહ્મણોએ ના પાડી. દસમા, બારમાની ક્રિયા કરવાની પણ ના પાડી. એટલું જ નહીં જે વિધિ કરાવે એ પણ નાત બહાર ! છતાં સમાજમાં બે વર્ગ પડી ગયા હતા. નાત મળી એમાં જ કેટલાક મિત્રોએ મહીપતરામનો બચાવ કરેલો. કેટલાય લોકો ફોરેન રિટર્ન મહીપતરામને બજારમાં જોવા નીકળતા. એમને જે મળવા જશે એનેય નાત બહાર ! આ એક પછી એક જોહુકમી શરૂ કરી. મહીપતરામ તો મિત્ર નંદશંકર પાસે રડી પડ્યા. છતાંય બન્ને જણ મક્કમપણે માનતા કે :

‘સ્વદેશીઓ અને સ્વજ્ઞાતિલાઓમાં રહીને જેટલો સુધારો થઈ શકે તેટલો તેમનાથી જુદા પડે થઈ શકે નહીં. માટે નાત આપણને તરછોડે પણ નાતને આપણે તરછોડવી નહીં.’ પછી અમદાવાદ બદલી થતાં પરજ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો પાસે ઉત્તરક્રિયા કરાવી તેથી કેટલીક સાંસારિક હરકતો ઓછી થાય છે.

પાર્વતીકુંવર મહીપતરામની નોકરીના કારણે સુરત, મુંબઈ, ધોળકા, ઘોઘા, ધંધૂકા, નડિયાદ, અમદાવાદ એમ વિવિધ સ્થળોએ ફરતાં રહ્યાં. અમદાવાદમાં આવ્યાં ત્યારે રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ, રાવબહાદુર રામપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ જેવા ઉચ્ચ શિક્ષિત કુટુંબોની વચ્ચે આવ્યાં. ત્યાં જે કેટલુંક સારું થયું તે એ કે પાર્વતીકુંવર અન્ય જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓમાં ભળ્યાં. મિસિસ ટાગોરની મૈત્રી પણ ફળી. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ મેરી કાર્પેન્ટર, એગ્નિસ ન્યૂન હેમ, શ્રીમતી ઓલિફન્ટ અને શ્રીમતી શેપર્ડ જેવી ઉચ્ચ શિક્ષિત સ્ત્રીઓનાં સંસર્ગમાં આવ્યાં. એ સ્ત્રીઓ કેવળ શિક્ષિત ન હતી, પરંતુ સમાજસેવા માટે મથનારી હતી. સ્ત્રી કેળવણી(ગુજરાતની)ની અગ્રણીઓ હતી. તેથી પાર્વતીકુંવરને એમની મૈત્રીથી ઘણો લાભ થયો. આ ઉપરાંત ભોળાનાથ સારાભાઈ, રાવબહાદુર જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ, ખાનબહાદુર આદરજી જીવણજી, રાવસાહેબ વાસુદેવ જગન્નાથ, ખાનબહાદુર ખરસેદજી પાલનજી લાલાકાકા, રાવબહાદુર ગોપાલરાવ હરિ દેશમુખ, ડોક્ટર રતનજી હોરમસજી જેવા સદ્ગૃહસ્થોની પત્નીઓ સાથે કન્યાશાળાઓ જોવી, ઇનામો આપવાં જેવી સ્ત્રી-ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાય છે. રૂઢિચુસ્ત પરિવેશના બદલે ઉદાર પરિવેશ મળ્યો. વળી એ વખતે ‘કન્યાશાળા’ પોતે જ પ્રગતિશીલ કાર્યક્રમ હતો. એમાંય આ તો વળી બુદ્ધિવર્ધક સભાની કન્યાશાળાઓ. સ્ત્રીઓની મંડળી બની. કલેક્ટરની પત્ની મિસિસ ઓલિફન્ટે પ્રમુખ પદ નિભાવ્યું.

આ કન્યાશાળાઓમાં Dropoutની સંખ્યા વધુ હતી. દસ-અગિયાર વર્ષ ભણે પછી ઉઠાડી મૂકે ! તેથી કન્યા-કેળવણી નામની જ થાય. ભણેલું ભૂલી જાય. જ્યાં લગી સ્ત્રી શિક્ષકની વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં લગી કન્યાશાળામાં મોટી ઉંમરની છોકરીઓ આવે નહીં. તેથી જે છોકરીઓ ભણે તેમને સ્કોલરશિપ આપવી,

સ્ત્રીશિક્ષકો ઊભાં કરવાં, સ્ત્રી શિક્ષકના વર્ગો ચાલુ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. મિસિસ ઓલિફન્ટની મદદથી યુરોપિયન બાઈ ભણાવવા આવી. આમાં બે સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય થયો. જેમાંથી ફિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ પણ સ્થપાઈ.

જીવનકથાકાર જેની જીવનકથા લખી રહ્યા છે તેના શક્યતમ ગુણોનો- અવગુણોનો, પ્રસંગો વગેરેનો પુરાવા વડે પરિચય આપવો જોઈએ. અગર જીવનકથા લેખક જીવનકથાના નાયક-નાયિકાના સઘન પરિચયમાં હોય ત્યારે તો એ નાયક-નાયિકાની ઘડતર-વિનાશકથાનો નકશો ભાવકને મળી રહે એ રીતે આલેખન કરવું જોઈએ. અહીં પાર્વતીકુંવર એ ‘પરંપરાગત હિંદુ સ્ત્રી’માંથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોની અસરો ઝીલતી સ્ત્રી શી રીતે બની તેનું સ્પષ્ટ આલેખન જોવા મળે છે.

પરંપરાગત હિંદુ સ્ત્રીનું વર્તુળ, રસોડું કે પરિવારમાં પૂરું થતું હોય છે. એનું કાર્યક્ષેત્ર સીમિત હતું ત્યારે પાર્વતીકુંવર પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર વ્યાપક બનાવતાં ગયાં. સ્ત્રી-કેળવણી જેવા વિષયમાં એમનો સક્રિય રસ આનું ઉદાહરણ છે.

આવી સ્ત્રીઓ સાથે પાર્વતીકુંવરની નિકટતા સૂચવતા પત્રો પણ મહીપતરામે અહીં મૂક્યા છે. એ રીતે જીવનકથામાં જરૂરી દસ્તાવેજીકરણ પણ જળવાયું છે. અહીં પત્રો મૂકીને જીવનકથાને લેખકે વિશ્વસનીય અને રસપ્રદ બનાવી છે. મિસ્ટર ન્યુનહામની બદલી પૂના થવાથી એમનાં પત્ની એગ્નિસ એસ.સી. ન્યુનહામ, તેમજ શ્રીમતી ઓલિફન્ટ, મેરી કાર્પેન્ટર વગેરે સાથે પાર્વતીકુંવરને પત્રવ્યવહાર પણ થતો. જેમાંનો એક પત્ર અહીં મૂક્યું છે.

‘Dear Mrs. Mahipatram,

Many thanks for your kindness in sending me your photograph. I am very pleased to have it, although I should not have forgotten you. I am sorry to leave this when I now know you and some other native ladies pretty well, and I think you must see that though circumstances have often prevented my seeing as much of you as I wished, I am really interested in you and the cause of female education and advancement has my heartfelt sympathy and I should like to be as intimate with you as our different customs will permit.’

મહીપતરામ પાર્વતીકુંવર ઉપર આવેલા પત્રો વાંચીને, જવાબ પણ લખી આપતા હતા. પાર્વતીકુંવરને અંગ્રેજી શીખવાની ઈચ્છા ઘણી હતી. શરૂ પણ કર્યું. પરંતુ મહીપતરામ પોતાના ભણવાની ચિંતામાં અને પરભાષા (અંગ્રેજી) સ્ત્રીને કેટલી ખપમાં આવશે એવી શંકા સેવીને અંગ્રેજી શીખવાનું બહુ પ્રોત્સાહન નહોતા આપી શક્યા. અમદાવાદ તથા મુંબઈની એ ઘટના યાદ આવતાં દોષ પોતાના માથે લે છે. આવા પત્રો વાંચતાં દેશી સ્ત્રીઓ સાથે આ વિદેશી મહિલાઓ કેવી ભળી ગઈ હશે એનો પણ સાથે ખ્યાલ મળે છે. એકમેકને ભેટવસ્તુઓ આપવી, ફોટોગ્રાફ આપવા, જરૂરી દવા વગેરે વિશે વાતો કરવી એ બધું આ પત્રોમાં ડોકાય છે. પત્રો દ્વારા વિદેશી મહિલાઓનાં માયાળુ ચિત્રો પણ અહીં જોવા મળે છે. તેથી કહી શકાય કે અહીં કેવળ ‘કૂર શાસક’ જેવા અંગ્રેજો જ નહોતા આવ્યા, આવા માનવતાવાદી બ્રિટિશ પરિવારો પણ આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૬૬માં સરકારી કામ માટે મહીપતરામને સુરત જવાનું થાય છે. પાર્વતીકુંવર પણ સાથે ગયાં. ત્યાં મિસિસ હોપને મળવા બૂટમોજાં પહેરીને ગયાં. મેડમો સાથે ફરવા જાય તો ગાડીના પડદા પણ તેઓ વાસતાં નહીં. આથી સુરત(વતન)માં એમની વધારે નિંદા થતી. ત્યારે પાર્વતીકુંવરની દલીલ એ જ રહેતી :

‘નાગર, કાયસ્થ, વાણિયા વગેરે ઉચ્ચવર્ણનાં બઈરાં રસ્તામાં ખુલ્લાં ફરે છે, બજારમાં થઈ આવ-જા કરે છે, નદીમાં નાહવા જાય છે અને મંદિરમાં દર્શન કરવા દોડે છે ત્યારે બધા લોક તેમના મોહ જોવે છે તો ગાડીમાં બેસીને જતી વખતે સંતાડવાનું શું કારણ? પગે ચાલતી વખતે મોહ દેખાડાય તો ગાડીમાં બેસીને શા માટે ન દેખાડાય? જે લોકમાં જનાનો પાળવાની રીત છે તેમના બઈરાં રાજમાર્ગમાં ખુલ્લાં ફરતાં નથી માટે પરંપરાથી પ્રગતિ ભણી પ્રયાણ કરતી નારીનો સાક્ષાત્કાર : ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’

ઉઘાડી ગાડીમાં ન બેસે એ જુગતું છે. જેઓ મોઢે બુરખા ઓઢીને કે બીજી રીતે મુખ ઢાંકીને રસ્તે ચાલે છે તેઓ ગાડીના પડદા વાસે એ કારણસર છે, પણ પગે ચાલતાં મોહો અને વસ્ત્રાલંકાર માર્ગના લોકને દેખાડવામાં લાજ નહિ, પગે હિંડતાં જનાનો ન પાળવો એ કાંઈ યુક્ત કે કારણસર જણાતું નથી.’

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઉપમા વર્ષે પાર્વતીકુંવરે કરેલો પરંપરાવિદ્રોહ ફેશન દાખલ નથી પણ તાર્કિક (Rational) પણ કરે છે. આમ એમનામાં તાર્કિક વિચારસરણીથી રિવાજોને તોલવાનું શરૂ થાય છે. પગરખાં, છત્રી વગેરે બાબતે પણ આવી જ Rational વિચારસરણી દાખવી અને એવા ‘ખોટા ચાલ’ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. બ્રિટિશ શાસનકાળ પૂર્વેના ગુજરાતી સમાજ વિશે ડૉ. નીરાબહેન દેસાઈ પણ નોંધે છે કે ‘તે સમયની ગુજરાતની ઊંચી નાતોમાં સ્ત્રીઓને પોતાની આજીવિકા રળવાની હતી નહિ અને જે કંઈ મદદ તે પોતાના પતિને કરતી તે ઘરની ચાર દીવાલોમાં રહીને કરતી. છૂટથી હરવાફરવાની તેની પાસેથી અપેક્ષા રખાતી નહિ કે રજા પણ અપાતી નહિ અને ઘરબહાર નીકળવાના પ્રસંગો પણ તેને માટે ભાગ્યે જ ઊભા થતા. તેમ છતાં બહાર નીકળવું જ પડે ત્યારે તેને પગમાં જોડા પહેરવાની કે ગમે તેટલો વરસાદ પડતો હોય તો પણ છત્રી ઓઢવાની છૂટ હતી નહિ.’

મહીપતરામને પણ નાત સામે લડતાં, સમાધાન કરતાં ‘ગાલિલેયો’ (ગેલેલિયો) યાદ આવે છે તે સ્વાભાવિક છે. રિવાજના ઝનૂનમાં સત્યનું ગળું ટૂંપનારાઓ સામે ઝનૂન બતાવવાના બદલે જો રસ્તો નીકળતો હોય તો કાઢવો.

પતિ-પત્ની સંતાનોનાં લગ્ન પણ બાળલગ્નની રીતે-ભાતે નથી કરતાં. ઈ.સ. ૧૮૭૫માં બે દીકરાઓની સગાઈ કરી. મોટો દીકરા અનુભાઈને પરણાવ્યા ત્યારે વયલા દીકરાનાં સાસુ-સસરા પણ એ જ વખતે લગ્ન કરાવવા આતુર હતાં. પરંતુ છ વર્ષની કાચી ઉંમરે લગ્નની ગાંઠ ન બાંધવી અને કજોડું અટકાવવું એવા મહીપતરામના ખાસ આગ્રહને પાર્વતીકુંવર પણ ટેકો આપતાં. વિધવાવિવાહ અને પુનર્લગ્નમાં માનતાં. પુનર્લગ્ન કરનારને હિંમત આપતાં. પતિની સાથે નવા સુધારાઓની વાત થતી અને વર્તમાનપત્રોમાં આવતી વાતોથી પાર્વતીકુંવર વગર ડિગ્રીએ સુધારાઓની તરફેણ કરે છે. બાળલગ્નનિષેધક મંડળીમાં જોડાય છે, પણ એના અમુક નિયમો સામે પતિ-પત્ની બન્નેને વાંધો હતો તો વિરોધ પણ કરતાં. તેઓ માનતાં કે બાળલગ્નનિષેધક મંડળીએ પરણવાની ઉંમર સંબંધી કરેલા નિયમો યોગ્ય છે પણ પરણ્યા પછી પતિ-પત્નીનો સંગ કાચી ઉંમરે થાય છે તે અટકાવવું જોઈએ. આનો અમલ પોતાના ઘરમાં જ શરૂ કર્યો ! પોતાનું અંગ્રેજી કાચું રહી ગયેલું. તેથી પુત્રવધૂનું ન રહે તેની કાળજી રાખતાં. ઉત્કૃષ્ટ કેળવણી આપવી તે જ લાડ. તે કહેતાં ‘આ ઉંમર હજી ભણવાની છે. પહેલાં ભણી લો, પછી ઘરસંસાર તો છે જ. વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો અવસર ફરીથી નહીં મળે.’ બાળકો માંદાં થતાં ત્યારે દવા, ખાનપાન અને સારસંભાળમાં ધ્યાન રાખતાં. ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે સારાં થાય તેવી ખાતરી હોવાથી નજર બાંધવાની, જન્માક્ષર અને વર્ષફળ જોવડાવવાનો એમને ખપ પડતો નહીં.

દઢ ધર્મવિચાર અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના પછી બદલાય છે. મૂર્તિપૂજા પણ બંધ કરી. પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યકર તરીકે ગુજરાતના ઘણા પ્રદેશોમાં ફર્યા. ઈ.સ. ૧૮૭૭માં ઝાલાવાડ, ઈ.સ. ૧૮૭૮માં પેટલાદ, સોજીત્રા, વડોદરા, ભરૂચ, અંકલેશ્વર અને સુરતમાં મૂર્તિપૂજા અને અવતારવાદનો વિરોધ કર્યો. દયાળુ હતાં. દુકાળિયાઓને, ગરીબોને મદદ કરતાં. મહીપતરામને લેખનમાં મદદ કરતાં. કહેવતો, ગીતોનું જ્ઞાન ખૂબ હતું. જૂના ગીતો આવડતાં તેથી એ ઢાળ પર નવા ગીતો લખતાં. એ બધી સામગ્રી ‘સ્ત્રીસુબોધ’માં પ્રગટ થતી.

ઈ.સ. ૧૮૭૯માં પાર્વતીકુંવરને પેટમાં, પાંસળામાં અને વાંસામાં દુખાવો શરૂ થયો. તબિયત વધારે બગડવા માંડે છે. મોટો દીકરો ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં ભણે. સગાંઓએ મોટા દીકરાને બોલાવવા જણાવ્યું ત્યારે પાર્વતીકુંવર કહેતાં કે ‘તેની પરીક્ષા પાસે આવે છે માટે તેને ત્યાં અભ્યાસ કરવા દો.’

મૃત્યુના બે દિવસ પહેલાં બહેને ‘ગૌદાન’ કરી લેવા કહ્યું. તો પાર્વતીકુંવરે ના કર્યું. એમણે મહીપતરામને

બોલાવીને કહ્યું કે, ‘મારા ગયા પછી રડવા-કૂટવાનું તો ભૂલથી પણ રાખતા નહીં.’ અને ૧૪મી જુલાઈ, ૧૮૮૦ના દિવસે તેમનું મૃત્યુ થયું. મહીપતરામ લખે છે : ‘મરનારે કૂટવાની ના કહી છે એથી કૂટવાનો ઢોંગ ચાલ્યો નહીં.’

આ જીવનચરિત્રમાં પાર્વતીકુંવરના અનેક ગુણો બતાવીને લેખક અંતે નોંધે છે :

‘આ બાઈએ આખા જન્મારામાં એકે ભૂલ કરી ન હતી એવું હું કહેતો નથી. કેવળ નિર્દોષ કોઈ માણસ હોઈ શકે નહિ. વળી મતભેદ કરીને, તથા એક તરફી વિચાર કરનારા, અને એક પક્ષની વાત સાંભળનારા જેને દોષ ગણે તે વાસ્તવિક જોતાં સમૂળગો દોષ નયે હોય. એવી તકરારી બાબતો મેં દાખલ કરી નથી. મુખ્યત્વે કરીને તરુણીઓના સુબોધને માટે અને મિત્રોના કહેવાથી મેં આ ગ્રંથ રચ્યો છે.’

જીવનચરિત્રકારે વિવેક રાખવો જોઈએ એવું જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે અહીં પણ લેખક સ્પષ્ટ છે અને આટલા નાનકડા સંકેતમાં ઘણું બધું કહી જ દે છે.

જીવનચરિત્રમાં જે તે સમયની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિગતો જોવા મળતી હોય છે તે અહીં પણ છે. સુરતમાં લાગેલી આગનું વર્ણન, સૌરાષ્ટ્રમાં પડેલા દુકાળનું વર્ણન, કજોડાના પ્રશ્નો, દીકરા-દીકરી વચ્ચેનો ભેદભાવ, સાસુઓનો ત્રાસ, જેવા સંદર્ભો અહીં આવ્યા છે.

આ ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ પૂરું થાય ત્યાર બાદ જીવનચરિત્રકારે કવિ દલપતરામે પાર્વતીકુંવર ઉપર રચેલ ‘ગરબી’, ‘ઓ અરદેશર તારો રે ડંકો રે સુરત શહેરમાં’ - એ વખતના પ્રચલિત રાગમાં મૂકેલ છે.

આ જીવનચરિત્રની ગુજરાતી સાહિત્ય વિવેચનમાં ઉચિત નોંધ લેવાઈ છે, જેમ કે પ્રેમજી પટેલે જીવનકથાકારની ‘સીધી સંડોવણી’ આ જીવનચરિત્રની વિશેષતા છે એમ તારવતાં તેઓ નોંધે છે :

‘ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ પોતાની પત્ની, પાર્વતીકુંવર વિશે ચરિત્ર આપવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે. તેમણે ‘સુબોધ’ મળે તે માટે લખ્યું છે. જો કે એમાં સાહિત્યગુણ ઓછો છે પણ એમના દ્વારા સ્વજનનાં ચરિત્રો લખવાનો પ્રારંભ થયો એટલું એનું નોંધનીય પાસું ગણાય. જેમાં ચરિત્રકારની સીધી સંડોવણી જોઈ શકાય છે.’^૨

અહીંયાં એમણે ઉચિત રીતે જ આ જીવનચરિત્રમાં સાહિત્યિક ગુણ ઓછો છે તેના ઉપર ભાર મૂક્યો છે. પરંતુ આ જીવનચરિત્ર જ્યારે લખાયું છે ત્યારે ગુજરાતી ગદ્ય હજુ સ્થિર થઈ રહ્યું હતું. ગુજરાતીમાં જીવનચરિત્ર લખવાનો ચાલ નહોતો. આ બધા સંદર્ભો ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ જીવનચરિત્રની તેમણે નિર્દેશેલી મર્યાદાઓ નજરઅંદાજ કરી શકાય. જો કે આ જીવનચરિત્રને સાહિત્યિક રીતે તપાસવા કરતાં એનું સમાજશાસ્ત્રીય મૂલ્યાંકન વિશેષ જરૂરી છે. ડૉ. શિરીનબહેન મહેતાએ આ જીવનચરિત્રને મૂલવતાં લખ્યું છે :

‘પાર્વતીકુંવરનાં બાળલગ્ન થયેલાં. કેળવણીથી વંચિત હતાં. મહીપતરામ સાહિત્યકાર, શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલાં. બન્ને વચ્ચે લગ્નજીવનનો સેતુ, સહકાર કઈ રીતે સધાય છે તે દર્શાવાયું છે. પાર્વતીકુંવરના અભિગમો, વહેમ, જાદુ, અંધશ્રદ્ધામાંથી ડગી આધુનિક કાળમાં બૌદ્ધિક બને છે. એ સુંદર દૃષ્ટાંત છે. તેમનો rational attitude તેમના બધા જ નિર્ણયોમાં જોવા મળે છે. મહીપતરામને જ્ઞાતિના બહિષ્કારનો ભય હોવા છતાં ઈંગ્લેન્ડ જવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. પાર્વતીકુંવર companionate model પૂરું પાડે છે.’^૩

આમ છતાં આપણને આશ્ચર્ય થાય કે દિનકર જોશી જેવા વિદ્વાન અને જીવનચરિત્રાત્મક સાહિત્યના વિશેષ જ્ઞાતા પાર્વતીકુંવરનું પોતાનું કોઈ વ્યક્તિત્વ નથી તેમ કહે છે તે આ જીવનચરિત્રમાંથી પસાર થતાં આશ્ચર્યજનક લાગે છે અને સહમત થઈ શકાતું નથી. તેઓએ લખ્યું છે :

‘મહીપતરામ નીલકંઠે પોતાની પત્ની પાર્વતીકુંવરનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે એને પહેલું મહિલાવિષયક ચરિત્ર કહી શકાય. જોકે આમાં પાર્વતીકુંવરનું પોતાનું કોઈ વિશેષ વ્યક્તિત્વ નથી પણ મહીપતરામનાં પત્ની હોવાનું જ સહજ કારણ છે.’^૪

આવા અભિપ્રાયોના બદલે ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’માં શ્રી વિજયરાય વૈદે આ જીવનચરિત્રના આધારે પાર્વતીકુંવરને ગુજરાતની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન ધરાવનારાં ગણાવ્યાં છે તે મહત્વપૂર્ણ નિરીક્ષણ છે. તેઓ નોંધે છે :

‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન પહેલું જીવનચરિત્ર છે. અમુક અંશે અનિવાર્યપણે, સાદાસીધા મહીપતરામે તેમાં પોતાને વિશે પણ લખ્યું છે અને ચોપડી ‘રચનાર એનો વર’ એવી તેમણે આપેલી પોતાની ઓળખ આપવાની રીતમાં પણ તેમની સ્વભાવગત ઋજુતા વર્તાય છે. એ લઘુચરિત્રનો વાંચનાર જોઈ શકે છે કે એમાં લેખક અલ્પશિક્ષિત પણ સંસ્કારી પોતાની સુધારાસાથી એ વિચક્ષણ ધૃતિમાન નારીનાં વ્યક્તિત્વ અને સુલક્ષણોની પિછાન, ઉભયના જીવનના કસોટીકારક પ્રસંગો પણ સાદાઈ અને તાદૃશતાથી વર્ણવીને આપે છે. દેખાવે પણ છેક સાદી આ પાતળી ચોપડીમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે નર્મદપત્ની ડાહીગૌરીનું સ્થાન એક રીતે, તો પાર્વતીકુંવરનું બીજી રીતે, ત્યારે ઘડાતા અર્વાચીન ગુજરાતની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસમાં અનોખું છે, યાદગાર રહે તેવું છે.’^{૧૫}

આ ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ની કળાતત્ત્વ વિષયક મર્યાદાનો અવશ્ય બચાવ થઈ શકે. ‘જીવનકથા’ ગ્રંથના લેખક ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલે આ જીવનચરિત્ર વિશે લખ્યું છે :

‘મહીપતરામની બીજી કૃતિ ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ (ઈ.સ. ૧૮૮૧) એમના પત્નીની જીવનકથા છે, જેમાં સ્વાભાવિક જ લેખકની સંડોવણી છે. પત્નીના વ્યક્તિત્વને ને ગુણોને એમણે વધારે સમભાવથી ઓળખાવ્યા છે. એક સ્વજનના હાથે બીજા સ્વજનની જીવનકથા લખવાની, અહીંથી પહેલ થતી જોઈ શકાય છે. કરસનદાસનું ‘ચરિત્ર’ વર્ણવવામાં એ નિર્ભય ને તટસ્થ હતા, પત્નીનું વ્યક્તિત્વ વર્ણવતાં એ પ્રશંસા અને તટસ્થતાના અભાવ જેવાં ભયસ્થાનોના ભોગ બન્યા છે. એમની શૈલીમાં ઉત્સાહ ને ઉદ્રેક દેખાય છે. સત્ય અને સદ્દેહતા તો છે પણ કૃતિમાં સાહિત્યગુણો ભાગ્યે જ દેખાશે. જોકે એ કાળે જીવનકથામાં સાહિત્ય તત્ત્વ આવવાની વાર હતી. જેને કળાતત્ત્વ કહીએ છીએ એ તો આજેય ગુજરાતી જીવનકથાઓમાં કેટલું વિરલ છે !’^{૧૬}

આ જીવનચરિત્રના અભ્યાસ નિમિત્તે જીવનચરિત્ર વિષયક લેખો પણ વાંચ્યા. તમામે ચરિત્રનાયકનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. ઘણાએ એવું પણ કહ્યું કે ચરિત્રનાયક મોટો, જાણીતો કે મહાત્મા હોવો જોઈએ. પણ કોઈએ ચરિત્રનાયિકા વિશે વાત કરી નથી ! આ આપણી માનસિકતા બતાવે છે.

આ જીવનચરિત્ર ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ એ ગદ્યકૃતિનો આધાર લઈને એનો પદ્યબંધ રચાવવા માટે ગુજરાત વનકિચુલર સોસાયટીએ પાર્વતીકુંવર સ્મારક ફંડમાંથી ત્રણસો રૂપિયાનું ઇનામ આપવાની એક જાહેરાત ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ નવેમ્બર, ૧૮૮૮માં પ્રગટ કરી. ઈ.સ. ૧૮૮૮માં ૩૦૦ રૂપિયા કેવડી મોટી રકમ ! આ જીવનકથા આયોજકોને કેટલી મહત્વપૂર્ણ લાગી હશે કે આવડી મોટી રકમ સાથે આયોજન કર્યું ! બીજી તરફ એમ પણ કહી શકાય કે આ જીવનકથા લોકપ્રિય પણ બની હશે. કૃતિ ઉપરથી બીજી કૃતિ એ લોકપ્રિયતા વગર ન હોઈ શકે. આ જાહેરાતના આધારે ઈ.સ. ૧૮૯૦માં ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટે ‘પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર’ નામે પદ્યરચના કરી. પરીક્ષકોને આ કૃતિ પસંદ પડવાથી કર્તાને ઇનામ આપવા માટે અમદાવાદમાં હિમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં કવિ દલપતરામના અધ્યક્ષપદ હેઠળ સભા ભરવામાં આવી. આ સભામાં ‘પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર’નું શ્રવણ કરી ઇનામ આપતાં પોતાનો સંતોષ પ્રગટ કરતાં દલપતરામે કહ્યું હતું કે - ‘આ પ્રસંગે રા. ગણપતરામને ઇનામ આપતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે; કારણ કે અત્યાર સુધી મારા મનમાં ચિંતા હતી કે, હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું; એટલે મારી જગા કોણ સાચવશે ? પરંતુ આ કાવ્ય સાંભળીને મારા મનમાંથી એ ચિંતા દૂર થઈ છે. રા. ગણપતરામની કવિતા ઘણી સારી છે; અને હું ધારુ તો જેમ સોસાયટીએ મને સોનાને અક્ષરે કવીશ્વરપદ કોતરાવી આપ્યું છે તેમ એમને પણ આપે તો ખોટું નથી. એવા ગૃહસ્થોને તો સોસાયટી સરખાએ રૂપિયા ૧૦૦ને દરમાયે કવિતા કરવાને રાખવા જોઈએ.’^{૧૭}

તો આ કૃતિની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ લખે છે - ‘મેં એ બાઈનું શુદ્ધ જીવનચરિત્ર તેમના પતિએ સતીના ગદ્યમાં રચેલા આખ્યાનને આધારે મને ફાવ્યું તેમ રચ્યું છે; જેમાં વિષયની શોભા અર્થે તેમાં હળે એવા રંગ મેં મારી કલ્પનાને આધારે પૂર્યા છે એમાં લોકચર્યા, નાતચર્યા આદિનાં દષ્ટાંત મેં મારી મતિ અનુસારે ટૂંકામાં આપ્યાં છે. જેમાં એ સતી અને તેમના પતિના મિત્રો, આદિનાં નામ સિવાયનાં નામો કલ્પિત છે. ચોક્કસ સ્ત્રી કે પુરુષનાં નામો નથી. પતિપરાયણ વૃત્તિને માટે વિખ્યાત, કવિઓની વાણીથી પ્રચલિત થયેલી પ્રાચીન સતીઓ તારામતી, સીતા, દમયંતી, દ્રૌપદી તેમજ અનસૂયા, અહલ્યા, રેણુકા અને નર્મદા આદિએ પોતાનાં ઉત્તમ ચરિત્રથી જગતને જેમ ઉત્તમ બોધ આપ્યો છે ને આપે છે, તેમ પતિપરાયણ વૃત્તિવાળી આપણી આંખો આગળ થઈ યશનું ભાથું લઈ ગયેલી સતી પાર્વતીકુંવર આ ચરિત્ર દ્વારા ઉત્તમ બોધદાયિની થશે તો તેમાં જ હું મારી કૃતિનું સાર્થક્ય માનીશ.’

આશ્ચર્ય એ છે કે મહીપતરામે પાર્વતીકુંવરને પ્રાચીન સતી રૂપે નહીં, પણ આધુનિક નારીરૂપે આલેખ્યાં હતા. જેના બદલે ગણપતરામે પુનઃ પ્રાચીન સતીઓની કતારમાં એમને બેસાડી દીધાં !

આમ અગાઉ કહ્યું તેમ ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ (ઈ.સ. ૧૮૮૧) એ શ્રી મહીપતરામ દ્વારા પત્નીના જીવનચરિત્રને દેવનાગરી લિપિમાં રચેલી ગદ્યરચનાની કૃતિ છે. જ્યારે ‘પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર’ (ઈ.સ. ૧૮૮૦) મહીપતરામના ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ જીવનચરિત્ર પર આધારિત શ્રી ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટની આખ્યાલશૈલીમાં રચેલી પદ્યકૃતિ છે. ખરેખર ભ્રમમાં નાખે તેવાં શીર્ષક ધરાવતી આ બે કૃતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ ગોટાળો ઊભો કરેલ છે. ધીરુભાઈ ઠાકરના ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા’ ખંડ-૨ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં આ જીવનચરિત્ર વિશે તેઓ

નોંધે છે :

‘લેખકે પદ્યમાં લખેલું, પોતાની પત્નીનું ચરિત્ર છે.’ જોકે ધીરુભાઈની આ સરતચૂક જ હશે. પણ પોતાની પત્ની લખે ત્યારે આશ્ચર્ય થાય કે પત્ની તો પોતાની જ હોય ને ! વળી પદ્યમાં ક્યાં છે ?’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ભાગ-૩ (પ્ર.આ. ૧૯૭૮) જોતાં મહીપતરામ નીલકંઠ વિશેની નોંધમાં ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’નો નામોલ્લેખ જ જોવા મળતો નથી. આથી શ્રી કાન્તિભાઈ શાહે આ બન્ને કૃતિઓની નોંધમાં જે ગરબડ થઈ છે એ તરફ આપણું ધ્યાન દોરતાં નોંધ્યું છે :

‘વાસ્તવમાં પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ અને ‘પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર’ એ બે જુદા જુદા કર્તાઓની અલગ અલગ રચનાઓ હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં આ બન્ને કૃતિઓ અને એના કર્તાઓ સંદર્ભે મળતી માહિતી ક્યાંક ક્ષતિયુક્ત, અધૂરી, સંદિગ્ધ કે અસ્પષ્ટ રહી ગઈ હોવાનું જણાય છે.’

સમગ્ર દષ્ટિએ જોતાં ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ એક સમજદાર પતિની સાથેસાથે પત્નીનો વિકાસ પણ કેવી રીતે થયો છે તેનો આખો વિકાસક્રમ રજૂ કરતી કૃતિ છે. જોકે સઘન દસ્તાવેજતા નથી, એટલે બૃહદ્ ચરિત્રલેખ બની જાય છે. જીવનકથાને બદલે સામાજિક પરિસ્થિતિ વિશેષપણે આવી હોત તો વિરલ જીવનકથા બનત. આ જીવનચરિત્ર લખાયે ૧૩૦ વર્ષ પૂરાં થયાં છતાં પણ પતિએ પત્ની વિશે લખેલ આવું જીવનચરિત્ર હજુ સુધી બીજું મળ્યું નથી ! આટલાં વર્ષોમાં હજુ બીજો મહીપતરામ પાક્યો નથી. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ ‘બક્ષીનામા’ જેવી દળદાર (ત્રણ ભાગની) આત્મકથા લખી. એમાં પણ પત્ની વિશે અત્યંત નાનકડી નોંધ જોવા મળે. સાહિત્યકાર અનેક વિષયોમાં પોતાની કલમ હડોળે છે ત્યારે કોઈક તો મહીપતરામે કંડારેલી આ કેડી ઉપર જશે ખરો !

અંતે હું એટલું જ કહીશ કે પરંપરામાં ઊછરેલી નારીના પ્રગતિશીલ નારીમાં રૂપાંતરણના સાક્ષાત્કારની ઘટના એટલે ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન.’

પરંપરાથી પ્રગતિ ભણી પ્રયાણ કરતી નારીનો સાક્ષાત્કાર : ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’

સંદર્ભનોંધ :

૧. ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન : ડો. નીરાબહેન દેસાઈ, પૃ. ૬૫
૨. 'સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી જીવનકથા' : પ્રેમજી પટેલ, પૃ. ૩૦
૩. ગુજરાતમાં નારીચેતના : શિરીન મહેતા, પૃ. ૨૯
૪. ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય : દિનકર જોશી, 'પરબ', ઈ.સ. ૧૯૯૬, પૃ. ૬૦
૫. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા : વિજયરાય વૈદ્ય, પૃ. ૯-૧૦
૬. જીવનકથા : મણિલાલ હ. પટેલ, પૃ. ૬૬
૭. પ્રસ્તાવના 'પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર' : ગણપતરામ રાજારામ, પૃ. ૩૪
૮. 'પરબ' કાન્તિભાઈ ભટ્ટ, ઈ.સ. ૧૯૮૭, પૃ. ૪૨

અબ્બાસ તૈયબજીનાં પુત્રી રૈહાના તૈયબજીનો જૂનો પત્ર

સંગ્રા. અને સંપા. ડૉ. નીલાંજના શાહ

રૈહાના તૈયબજી અબ્બાસ તૈયબજીનાં દીકરી હતાં. અબ્બાસ તૈયબજી આઝાદીની ચળવળના ગાંધીજીના સાથી હતા. ગાંધીજીએ એમને દાંડીકૂચમાં જો પોતે ગિરફતાર થાય તો ચળવળનું નેતૃત્વ કરવાની જવાબદારી સોંપી હતી.^૧ તેમનાં પુત્રી રૈહાનાબહેન પરમ કૃષ્ણભક્ત હતાં. તેઓ ગાંધીજીને ઉર્દૂમાં પત્ર લખતાં અને ગાંધીજી પણ તેમને ઉર્દૂમાં જવાબ આપતા, એમ શ્રી નારાયણ દેસાઈએ નોંધ્યું છે.^૨

આ રૈહાનાબહેને એમનાં બહેનપણી તારાબહેન ભગવાનદાસ સદ્દાને પત્ર લખ્યો. જેમાં એમણે કૃષ્ણભજન લખ્યું છે જે નીચે મુજબ છે :

ખૂબ પ્રેમ,

ૐ ---

આપની બહેન

૧૪/૧/૩૯

પ્રિય બહેન-

વડોદરા

આપને ઉપાધિ - મને લાંબી માંદગી, ગડબડ, સડબડ, મેહમાનોની ધમાલ. અરે ભાઈ સાબ ! આજે માંદી છું એટલે જરા આરામ મળે છે. લ્યો, આપણે ફરિયાદ કરિયે ! એની સાથે લડીયે !

अहो मुरारि ! बे तूने मुझको

लुभालियो है चिड़ा चिड़ा कर ।

कियो है कोमलहृदय को मेरे

विरह-अगनमें जलाजलाकर ।

अहो मुरारि !

तुम्हारी युक्ति को अंत नहीं

अनंत भी है हमारी आहें निःश्वास ।

कभु हंसाकर हमे रुलाएँ

कभु हंसाए रुलारुला कर !

अहो मुरारि !

कभु तो क्रोध अरू कभु तो प्रीति

कभु नकामी, कभु चहेती ।

ये कैसी तुमरी अनोखी रीती ?

हराइ मुजको सता सता कर !

अहो मुरारि !

૧. 'મારું જીવન એજ મારી વાણી' (લે. નારાયણ દેસાઈ), તૃતીય ખંડ, પૃ. ૧૯૩

૨. એજન, પૃ. ૯૭

कभु तो बातें प्रिय मधूरी
कभु तो वाणी हो बंद पूरी ।
कभु तो ऊँधो उतर दियोरी
थकाके मुझको बचा बचा कर !
अहो मुरारि !

कहे है रैहानं, सुनो तो भगवन्
हुई तो तुम पर सदा समर्पण
तो क्या वही बर (वरदान) मिलेगो, मोहन
मरूंगी तुम को बुलाबुला कर ?
अहो मुरारी !

જાન્યારી ૧૯૩૮

૩૦/૪/૩૮

૨૪/૪/૩૮

ચાપખાની બહેન

૦ કોલર

પ્રિય બહેન - ચાપખાની બહેન - મને બહેન

માનવી, ગદબદ, સદબદ, મિદમની બહેન

અરે મિત્રે સાજા ! આજે માંદા છું ચોરસ

જુદા ચાપખાની બહેન - બહેન, ચાપખાની

દેરિયાદ કરિયો ! એની સાથે લગીયો !

અરે મુશરી, બે પૂર્વ મુખ કો

બુમાલિયો હૈ ચિડા ચિડા કરે !

કિયા હૈ કિયા હૈ કિયા કો મેરે

વિરહ-અગમ માં જલા જલા કરે !

મુશરી ચુકિત કો ચંત બાહો !

અનેત મિત્રે હમારી ચાહું (મિત્રે)

કમિ હસા કરે હસે રૂલાયે

કમિ હસાયે રૂલા રૂલા કરે !

કમિ હસા કરે હસે રૂલાયે

કમિ હસા કરે હસે રૂલાયે

કમિ હસા કરે હસે રૂલાયે

કમિ હસા કરે હસે રૂલાયે

કચ્છના બાલકોના મધુર - કમળોના વાણીશોધ
 કચ્છના બાલકોના મધુર - કમળોના વાણીશોધ
 ન બચા બચા કર!
 આ હો -
 કહે છે રેહાબ, સુખો નો મિત્રાવળ
 હું જો જુમ પર સદા સુખ પાગ
 નો કયા સદી - બર (બરદાબ) મિત્રો,
 મીત્રો -
 કચ્છના જુમ નો જુમ જુમ કર!
 આ હો સુરાર!

સાંચી મહામીત્રી
 આ જા નિગાહન લખે એકે
 ૦૧૬૭૮૫
 ૦૬૨૫૧૭૧૧
 ૧૨૦૪૩૩૩૩૩

સ્ટ્રેસ (Stress)

ડૉ. પ્રણવ શેલત*

- સ્ટ્રેસ એટલે એવી પરિસ્થિતિ કે જે વ્યક્તિની શારીરિક તથા માનસિક કાર્યક્ષમતાને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે, અથવા તો અસ્તવ્યસ્ત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.
- સ્ટ્રેસના ત્રણ તબક્કા હોય છે.
 - (૧) એલાર્મ રીએક્શન (Alarm Reaction)
 - (૨) સ્ટેજ ઓફ રેઝિસ્ટન્સ (Stage of Resistance)
 - (૩) સ્ટેજ ઓફ એક્ઝોસ્ટન્સ (Stage of Exhaustion)
- વ્યક્તિનું શરીર સ્ટ્રેસ સામે જુદી જુદી રીતે રીએક્શન આપે છે. સ્ટ્રેસ કે જે અલગ-અલગ હોય છે, જેમકે સાચો (real), સંજ્ઞાકીય (Symbolic) અથવા કાલ્પનિક (imagined) જે વ્યક્તિનું જીવન જોખમમાં મૂકી દે છે.
- વ્યક્તિનું શરીર સ્ટ્રેસ સામે ઘણાં અલગ અલગ પગલાં લે છે કે જેને લીધે સ્ટ્રેસની શરીર પર થતી અસરો ઓછી થઈ જાય અને શરીર સામાન્ય સ્થિતિ જાળવી રાખે.
- ઘણીવાર સ્ટ્રેસર્સ (Stressors) લાંબા સમય ગાળા પછી ઉદ્ભવે છે, જેમ કે પતિ કે પત્નીના મૃત્યુ પછી મહિનાઓ કે વર્ષોની એકલતા બાદ.
- હાલની ઝડપી જિંદગીમાં દર ચારમાંથી ત્રણ વ્યક્તિ તણાવ(Stress)માં જીવી રહી છે.
- સ્ટ્રેસને લીધે ઘણા બધા માનસિક તેમજ શારીરિક રોગો થવાની શક્યતા વધી જાય છે.
 - ❧ માનસિક રોગો જેવા કે –
 - ડિપ્રેશન
 - મેનિયા
 - સ્કીઝો ફેનિયા
 - એન્કાયાયટી ડિસઓર્ડર.
 - પોસ્ટ ટ્રોમેટિક સ્ટ્રેસ ડિસઓર્ડર (Post Traumatic stress Disorder)
 - ❧ શારીરિક રોગો જેવા કે –
 - હાઈ બ્લડપ્રેશર
 - ડાયાબિટીસ
 - અલ્સરેટીવ કોલાઈટીસ
 - પેટનો રોગ ક્રોન્સ ડીઝીસ (Chrohn's Disease)
 - હૃદયરોગનો હુમલો
 - અસ્થમા.

* માનસિક રોગો તથા વ્યસનમુક્તિના નિષ્ણાત. ૧૧૧, સાંઈ એવન્યુ, જયદીપ કોમ્પ્લેક્સ પાસે, ગેલેક્સી સિનેમા રોડ, નરોડા, અમદાવાદ

- ક્રોનિક ઓબ્સ્ટ્રક્ટીવ પલ્મોનરી ડીઝીસ (ફેફસાનો રોગ)
- હાઈપર થાઈરોઈડીઝમ (Hyper Thyroidism)
- હાઈપો થાઈરોઈડીઝમ (Hypo Thyroidism)

❖ ચામડીના રોગો જેવા કે -

- એટોપિક ડર્મેટાઈટીસ (Atopic Dermatitis)
- સોરયાસીસ (Psoriasis)
- સાયકોજનીક એક્સકોરીએસન (Excoriation)
- પ્રુરાઈટસ (Pruritus)
- અર્ટિકેરીયા (Urticaria)

ઉપરોક્ત બધી બિમારીઓ થવામાં તણાવભરી જિંદગી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

કારણો :

સ્ટ્રેસ પાછળ ઘણાં બધાં કારણો હોય છે :

❖ જિંદગીના ઘણા બધા બનાવો સ્ટ્રેસ ઊભા કરે છે, જેમકે -

- પતિ કે પત્નીનું મૃત્યુ
- છૂટાછેડા.
- પતિ કે પત્નીથી અલગ થવું.
- કેદની સજા
- નજીકના સગાનું મૃત્યુ.
- કોઈ મોટી શારીરિક ઈજા અથવા બિમારી.
- લગ્ન
- નોકરીમાંથી પાણીચું
- પતિ કે પત્નીનું પુનર્મિલન.
- રીટાયરમેન્ટ.
- કુટુંબના સભ્યની નાદુરસ્ત તબિયત.
- ગર્ભાવસ્થા
- સેક્સ અંગેની સમસ્યાઓ.
- કુટુંબમાં નવા સભ્યનું આગમન
- બિઝનેસમાં નુકસાન.

ઉપરોક્ત બનાવોમાં સૌથી ટોચના બનાવમાં તણાવનું પ્રમાણ વધુ હોય છે ત્યાર બાદ ઊતરતા ક્રમમાં ઓછું ઓછું પ્રમાણ હોય છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિમાં સ્ટ્રેસનાં કારણો :

- પતિ કે પત્નીનું મૃત્યુ
- રીટાયરમેન્ટ
- સંતાનો સાથે અણબનાવ.

- સંતાનોનું માતા-પિતાથી અલગ થવું.
- કોઈ મોટી શારીરિક બિમારી.
- કુટુંબના કોઈ સભ્યને થયેલ બિમારી.

- ❖ સ્ટ્રેસના લીધે મગજમાં સીરોટોમીન નામના રસાયણનું પ્રમાણ વધી જાય છે. તથા કેટેકોલ અમાઈન્સ (Catecholamines) પણ વધુ માત્રામાં છૂટે છે.
- ❖ સ્ટ્રેસના લીધે શરીરનાં એન્ડોક્રાઈન સીસ્ટમ(હોર્મોન્સને લગતી)ની તથા ઇમ્યુન સીસ્ટમ(રોગપ્રતિકારક શક્તિ)ને પણ અસર થાય છે.

- ❖ ક્રોન્સ ડીઝીસ (Crohn's Disease)ના દર્દીમાં પેનિક ડિસઓર્ડરનું પ્રમાણ ૨૩% જેટલું વધુ જોવા મળ્યું.
- ❖ હાઈ બ્લડપ્રેશરના દર્દીઓ પરના સ્ટડીમાં ડીપ્રેશનનું પ્રમાણ ૬૦% દર્દીઓમાં જોવા મળ્યું.
- ❖ ડાયાબિટીસના દર્દીઓમાં સ્ટ્રેસનો અનુભવ ૩૦% દર્દીઓમાં જોવા મળ્યો.
- ❖ પેટના રોગો જેવા કે અલ્સરેટીવ કોલાઈટીસ, ઇરીટેબલ બોવેલ સીન્ડ્રોમ વગેરેમાં સ્ટ્રેસનું પ્રમાણ ખૂબ ઊંચી માત્રામાં જોવા મળ્યું.
- ❖ ચામડીના રોગો જેવા કે સોરયાસીસ, ડર્મેટાઈટીસ વગેરેમાં પણ સ્ટ્રેસ (ડીપ્રેશન) ૩૦ થી ૪૦% માં જોવા મળ્યો.

સારવાર

- રીલેક્સેશન પદ્ધતિ ઉપયોગી નીવડે છે. (Relaxation Technique)
- યોગ, પ્રાણાયમથી પણ સ્ટ્રેસ દૂર થાય છે.
- સાયકોથેરાપીમાં કોગ્નીટીવ બિહેવિયર થેરાપી ઉપયોગી સાબિત થાય છે.
- ટાઈમ મેનેજમેન્ટ પદ્ધતિ
- પ્રોબ્લેમ સોલ્વીંગ પદ્ધતિ
- દવામાં ક્યારેક એન્ટી-એન્કઝાયટી દવા આપી શકાય.

- સ્ટ્રેસના લીધે ક્યારેક વ્યક્તિ સ્યૂસાઈડનું પગલું પણ લે છે.
- દર ૧ લાખ વ્યક્તિમાં ૧૧.૫% વ્યક્તિઓ તજાવને લીધે આપઘાત કરે છે તથા તજાવને લીધે ૧૫ થી ૨૦% વ્યક્તિઓ ડીપ્રેશનનો ભોગ બને છે.

‘ભારતીય નૃત્યના નવા પ્રવાહો’ વિશે ડૉ. સુનીલ કોઠારીનો વાર્તાલાપ

ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય*

રવિવાર દિનાંક અગિયાર સપ્ટેમ્બર, વર્ષ બે હજાર અગિયારની જળઝીલણી, વરસાદી સાંજે સાડા છ વાગ્યાથી સાડા આઠ વાગ્યા સુધી, અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ હઠીસિંહ વિઝ્યુઅલ સેન્ટરના સભાગારમાં, શ્રી ઉમંગ હઠીસિંહના ખાસ આમંત્રણથી, અમદાવાદ પધારેલા, ભારતીય નૃત્યકળાના ઇતિહાસકાર તથા વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યવિવેચક પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારીએ “ન્યૂ ડાયરેક્શન્સ ઇન ઇન્ડિયન ડાન્સ” અર્થાત્ ભારતીય નૃત્યના નવા પ્રવાહો કે નવી દિશાઓ પર મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. શાંતિનિકેતન ખાતે તથા દિલ્હીની જવાહરલાલ નહેરુ યુનિવર્સિટી ખાતે વર્ષો સુધી નૃત્યના પ્રાધ્યાપક રહેલા સુનીલભાઈએ ચાલીસ વર્ષ પર્યંત, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના નૃત્યવિવેચકની જવાબદારી અદા કરી છે અને હાલમાં જ તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય નૃત્યવિવેચકનો એવોર્ડ એનાયત થયો છે. ઇલસ્ટ્રેટેડ વિક્ટી, માર્ગ, શ્રુતિ જેવાં પ્રતિષ્ઠિત કલાસામયિકોના લેખક સુનીલભાઈ ‘કુમાર’ના લેખક તથા ‘કુમાર’ ચંદ્રકના વિજેતા પણ છે. નૃત્યના તથા લલિતકળાના વિષય પર એમણે અનેક પુસ્તકો તથા લેખો લખ્યાં છે ને વિવિધ માધ્યમો દ્વારા પોતાનાં કળાલક્ષી મંતવ્યો પ્રસ્તુત કર્યાં છે.

અમદાવાદના આંગણે એમણે આ વખતે ભારતીય નૃત્યના નવા પ્રવાહો વિશે સચિત્ર, સોદાહરણ, હૃદયંગમ વાર્તાલાપ આપીને, નૃત્યકળા તથા લલિતકળાના બહુધા સુજ્ઞ એવા ઉપસ્થિત વિશાળ શ્રોતાસમુદાયને રસતરબોળ કરી દીધો હતો. અને અમદાવાદ નગરમાં નૃત્યકળા વિશે એક નવી જ આબોહવા સર્જી હતી.

શ્રી સુનીલભાઈ ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યકળાના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન છે તથા નવતર પ્રયોગલક્ષી નૃત્યવિદ્યાઓના ઊંડા અભ્યાસી છે અને આ વિષયનું એમનું જ્ઞાન અગાધ છે. એમાંથી થોડાક જ અંશો આપણને આ પ્રસંગે માણવા મળ્યા. આમ છતાં, એમની સરળ, સહજ, રસાળ વાતચીતની ઢબની કથનશૈલીને કારણે એમનું પ્રવચન અત્યંત હૃદયાવર્જક બન્યું હતું.

એમના પ્રવચનને પુષ્ટિ આપવા માટે, સોદાહરણ તથા સચિત્ર બનાવવા માટે, એમણે આ વિષય પર અગાઉ યોજાયેલા એક પરિસંવાદના કેટલાક નૃત્યપ્રયોગો, ચિત્રપટ પર દર્શાવીને તથા એ સર્વ દૃશ્યો પર માર્મિક નિરીક્ષણો પ્રસ્તુત કરીને વાર્તાલાપને રસપ્રદ બનાવ્યો હતો. આ કારણથી કાર્યક્રમ શ્રોતાઓ માટે આસ્વાદ્ય બન્યો હતો. ‘માર્ગ’ની નિશ્રામાં વિષયનું સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ વક્તાએ આપેલું છે.

જેને વિવેચકો આધુનિક નૃત્ય કહે છે, સમકાલીન નૃત્યકળા એવો શબ્દપ્રયોગ જેને વિશે કરવામાં આવે છે એવો કોઈ ભારતીય નૃત્યપ્રકાર છે ખરો ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં, બોલકો ‘હા’ કહીને સુનીલભાઈએ જણાવ્યું કે આજકાલ ભારતના અનેક નર્તકો/નૃત્યરચનાકારો નવી નવી દિશાઓમાં કામ કરી રહ્યા છે અને નવાઈ લાગે એવી વાત એ છે કે આમાંના મોટા ભાગના અગ્રગણ્ય નૃત્યકલાકારો/પ્રયોગકારો ગુજરાતી છે.

દિવંગત પ્રસિદ્ધ નૃત્યાંગના તથા નૃત્યરચનાકાર ચંદ્રલેખાના સટીક નૃત્યપ્રયોગો, જેમાં ‘શરીર’ની નૃત્યરચના મોખરે છે, તેનું ભાવવાહી નિદર્શન કરાવીને ડૉ. સુનીલ કોઠારીએ અમદાવાદનાં જ શ્રી મૃણાલિની સારાભાઈ, કુમુદિનીબેન લાખિયા, દક્ષાબેન શેઠ, અદિતિ મંગલદાસ જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કળાકારોની સાધના તથા સિદ્ધિને બિરદાવીને તેમાંથી કેટલાંકના નૃત્યપ્રયોગોની ઝલક દર્શાવી હતી જે ખૂબ જ પ્રભાવશાળી હતી.

વળી, નવનૃત્યમાં જે વ્યાયામલક્ષી આયામો પ્રગટ થાય છે તેના તરફ તથા અન્ય દેશીનૃત્યના તથા

* ૧૦૧-૧૦૨, સારાંશ ગ્રીન્સ, કેસરિયાજી નગર પાસે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

લોકકળાના પ્રયોગોની શક્યતાઓ તરફ તેમણે તર્જનીસંકેત કર્યો હતો. ‘સત્રિય’ નૃત્ય નામક આઠમા શાસ્ત્રીય નૃત્ય પ્રકારનો ટૂંકો પરિચય આપવાની પણ તેમણે તક ઝડપી હતી.

આમ, પોતાની લાક્ષણિક રસાળ વિવરણશક્તિની મદદથી સુનીલભાઈએ નૃત્યરચનાઓ તથા નૃત્યપ્રયોગોની નવી દિશાઓનો ટૂંક સમયમાં સચોટ પરિચય કરાવ્યો હતો અને શ્રોતાગણને આ વિષયની પુષ્કળ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પૂરી પાડી હતી, જેથી નવતર નૃત્યપ્રયોગો પર અનેરો પ્રકાશ પડ્યો હતો.

કાર્યક્રમના અંત ભાગમાં પ્રશ્નોત્તરી માટે પણ વક્તાએ સમય ફાળવ્યો હતો જેથી શ્રોતાગણ સાથે સારો સમવાદ રચાયો હતો.

આવો સુંદર કાર્યક્રમમાં આપવા માટે ડૉ. સુનીલભાઈ કોઠારી તેમજ ભાઈશ્રી ઉમંગ હઠીસિંહને શાબાશી ઘટે છે. શ્રી સુનીલભાઈને સાંભળવાનો લહાવો હવે ક્યારે મળશે ? કદાચ આગામી ફેબ્રુઆરી માસમાં.

નૃત્ય અને નાટ્યકલામીમાંસા વિશેના પરિસંવાદના આરંભે બીજલબેન વક્તાઓનો પરિચય કરાવે છે. ચિત્રમાં ડાબેથી ડૉ. સુરેશ દેસાઈ, નૃત્યાંગના પૌશાલી ચેટર્જી, પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારી, નૃત્યગુરુ કુમુદિનીબેન લાખિયા, સંગીતજ્ઞ સુશ્રી નંદિની લોટલીકર અને ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય (જુઓ નૃત્ય પરંપરા અંગેનો અમૃત ઉપાધ્યાયનો લેખ)

પરંપરા એકેડેમીનાં નિર્દેશિકા અને ભરતનાટ્યમ્ તથા કુચીપુડી શૈલીનાં પ્રસિદ્ધ યુવાન નૃત્યાંગના બીજલબેનને શુભાશિષ આપવા પધારેલ મહાનુભાવો —
૧. ડૉ. સુનીલ કોઠારી,
૨. નૃત્યગુરુ રાજા રેડ્ડી,
૩. બીજલ હરિયા અને
૪. નૃત્યગુરુ કુમુદિનીબેન લાખિયા.

(જુઓ નૃત્ય પરંપરા અંગેનો અમૃત ઉપાધ્યાયનો લેખ)

અહેવાલ :

અમદાવાદની પરંપરા એકેડેમી ઑફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સનો અનોખો 'નૃત્યપરંપરા એવં સંસ્કૃતિ મહોત્સવ, ૨૦૧૨' કાર્યક્રમ

ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય*

શનિવાર, ૧૮ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૨નો દિવસ અમદાવાદના નાટ્યનૃત્યકલાના રસિકજનો માટે અનેક રીતે આનંદનો દિવસ હતો. કારણ કે, અહીંની પરંપરા એકેડેમી ઑફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સ નામની, ભરતનાટ્યમ્ અને કુચીપુડી જેવી શાસ્ત્રીય નૃત્યકળાની સર્વગ્રાહી તાલીમ આપતી નવતર સંસ્થાની નિશ્રામાં આ દિવસે, માત્ર આ એક જ દિવસમાં, બે દુર્લભ અનોખા કાર્યક્રમોનું સફળ આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. સંસ્થાની સ્થાપનાના આ દ્વિતીય વર્ષમાં 'નૃત્ય પરંપરા એવં સંસ્કૃતિ મહોત્સવ, ૨૦૧૨'નો આ બીજો કાર્યક્રમ હતો. તેમાં સવારના સત્રમાં, વિદ્યાકીય રીતે ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ પહેલરૂપે, 'ડાન્સ એન્ડ એસ્થેટિક્સ' નામના એક પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. નૃત્યકળા અને કળામીમાંસા કે રસસિદ્ધાન્તના વિષય પર પદ્મવિભૂષણ નૃત્યગુરુ કુમુદિની લાખિયા, પ્રખર નૃત્યવિવેચક પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારી, કોલકાતાની નંદનક એકેડેમીનાં મણિપુરી નૃત્યનાં વિદુષી નૃત્યાંગના શ્રીમતી પૌશાલી ચેટર્જી, ડૉ. સુરેશ ડી. દેસાઈ તથા આ લખનાર જેવા વિશેષજ્ઞોએ પરિસંવાદમાં મનનીય વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં જેને પરિણામે ચર્ચા રોચક તથા પ્રબોધક બની હતી. નાટ્ય, નૃત્ત, નૃત્ય, તાંડવ, લાસ્ય, ચતુર્વિધ

અભિનય, રસસિદ્ધાન્ત, કળામીમાંસા, મંચનકળા જેવા વિષયો પર સ્વાનુભવરસિક તેમજ તાત્વિક ચર્ચાને આ પરિસંવાદમાં ઠીક ઠીક મોકળાશ મળી હતી. કારણ કે મુખ્ય ત્રણ વક્તાઓ - નૃત્યગુરુ કુમુદિનીબેન, નૃત્યકળાના પ્રખર વિવેચક, ઇતિહાસકાર અને લેખક ડૉ. સુનીલભાઈ કોઠારી તથા મણિપુરી નૃત્યગુરુ શ્રીમતી પૌશાલી ચેટર્જી જેવાં નૃત્યકળાના તથા મંચનલક્ષી લલિતકળાનાં અઠંગ ઉપાસકોએ પોતાના અનુભવ તથા જ્ઞાનના નિયોડરૂપ સદૃષ્ટાંત મંતવ્યો પ્રસ્તુત કર્યાં હતાં જે ખૂબ જ વિચારોત્તેજક તથા સંતર્પક હતાં. સંસ્થાનાં અધ્યક્ષ તથા પ્રસિદ્ધ નૃત્યાંગના બીજલબેન હરિયાએ પરિસંવાદના આરંભે પરંપરા એકેડેમી ઑફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સની પ્રગતિનો પરિચય કરાવ્યો હતો અને ભરતનાટ્યમ્, કુચીપુડી જેવી શાસ્ત્રીય નૃત્યકળાની પરંપરાને અનુરૂપ શિક્ષણ આપવાના તેમના મિશનમાં સૌનો સહયોગ મળશે એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી હતી. સુશ્રી નંદિની લોહતિકરે શિવારાધનાનો સુંદર સંસ્કૃત શ્લોક રજૂ કરીને કાર્યક્રમનું મંગલાચરણ કર્યું હતું. જ્યારે સમાપનરૂપે આભારવિધિ શ્રી બીજલબેને કરી હતી.

કાર્યક્રમનો ઉત્તરાર્ધ રાત્રે સાડા આઠ વાગ્યે ડૉ. મોનિકા શાહના હૃદયંગમ શાસ્ત્રીય સંગીતથી શરૂ થયો હતો. આ સાંધ્ય કાર્યક્રમમાં એક એકથી ચઢિયાતાં, વિવિધતા સભર આસ્વાદ્ય નૃત્યોનો રસથાળ પ્રસ્તુત થયો હતો. કાર્યક્રમના આરંભે, અમદાવાદના માનનીય મેયરશ્રી અસિત વોરાએ, અન્ય મહાનુભાવો સાથે, દીપપ્રાગટ્ય કરીને સંસ્થાની પરંપરાગત કળા અને સંસ્કૃતિનું જતન કરવાની પ્રવૃત્તિને બીરદાવી હતી. ત્યાર

★ ૧૦૧-૧૦૨, સારાંશ શ્રીન્સ, કેસરિયાજી નગર પાસે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

પછી બે ટૂંકા પણ મહત્વના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હતા. પ્રથમ પ્રસંગમાં પરંપરા એકેડેમીનાં અધ્યક્ષ નૃત્યાંગના શ્રીમતી બીજલ હરિયા દ્વારા માનનીય મહેમાન તથા આદરણીય ગુરુજનો, દિલ્હીથી આ પ્રસંગે આશિષ આપવા ખાસ પધારેલા પદ્મભૂષણ કલાગુરુ શ્રી રાજા રેડી, પ્રસિદ્ધ નૃત્યગુરુ પદ્મભૂષણ કુમુદિની લાખિયા, પ્રખર કળામીમાંસક પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારી, કલકત્તાની મણિપુરી નૃત્યને વરેલી નંદનક એકેડેમીનાં સંચાલિકા નૃત્યાંગના પૌશાલી ચેટર્જી, ડૉ. મોનિકા શાહ, કળાવિવેચક ડૉ. સુરેશ દેસાઈ, આ લખનાર સહિત વિશિષ્ટ મહાનુભાવોનું શાલ ઓઢાડીને તથા પ્રતીકાત્મક ભેટ આપીને ભાવભીનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પછી, બીજા એક પ્રસંગમાં આ લખનારે તૈયાર કરેલા અને પરંપરા એકેડેમીએ પ્રકાશિત કરેલા અષ્ટનાયિકા વિશેના અંગ્રેજી મોનોગ્રાફ “The Eight Darlings of Indian Aesthetics” નું પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારીએ સહર્ષ વિમોચન કર્યું હતું જેને શ્રોતાવૃંદે તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધું હતું. આ પછી તરત જ, હા તરત જ, જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર શાસ્ત્રીય નૃત્યનો હૃદયંગમ કાર્યક્રમ શરૂ થયો હતો.

સૌ પ્રથમ, પરંપરા એકેડેમીની એટલે કે નૃત્યગુરુ બીજલ હરિયાની વિદ્યાર્થિનીઓએ, આંખને તથા હૃદયને આનંદ આપતા બે નૃત્યકાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કર્યા હતા — પ્રથમ નૃત્યરચના મંગલપ્રાર્થનારૂપ હતી જ્યારે બીજી રચના નેત્રદીપક અલારિપુના રૂપમાં હતી. આ બન્ને રચનાઓએ સરસ રસજમાવટ કરીને, સાંધ્ય કાર્યક્રમનો ઝળહળતો પ્રારંભ કરાવ્યો હતો. વળી, પરંપરા એકેડેમીના પ્રથમ વર્ષના શિક્ષણના પરિપાકરૂપે સંસ્થાના તાલીમાર્થી વૃંદે પ્રસ્તુત કરેલા આ બન્ને કાર્યક્રમો સંસ્થાની ઉત્કૃષ્ટ તાલીમની છટાદાર રજૂઆતરૂપ હોવાથી પ્રેક્ષકોને ગમી ગયા હતા.

ત્યાર પછી, જેની ખૂબ જ આતુરતાથી રાહ જોવાતી હતી અને જેને માટે, પરંપરા એકેડેમીનાં સંચાલિકાએ, કોલકાતાની નંદનક એકેડેમીનાં નૃત્યગુરુ શ્રીમતી પૌશાલી ચેટર્જીને તેમના વૃંદ સાથે ખાસ અમદાવાદ તેડાવ્યાં હતાં તે મણિપુરી નૃત્યકળાની સુંદર ઝાંખી કરાવતા ત્રણ મનમોહક નૃત્યકાર્યક્રમો પ્રસ્તુત થયા હતા. આમાં પ્રથમ એક રચનામાં, મણિપુરી શાસ્ત્રીય નૃત્યની પરંપરાગત સુકુમાર, સુડોળ, હૃદયંગમ, લાસ્યશૈલીનું નૃત્ય રજૂ થયું હતું જે એકલ તથા વૃંદ બન્ને રૂપે પ્રસ્તુત થયું હતું. ત્યાર પછી, લડાયક મિજાજને પ્રગટ કરતી, તલવાર વગેરે શસ્ત્રોની પટાબાજીથી હેરત પમાડતી પુરુષનૃત્યની એક નેત્રદીપક, દિલધડક, નૃત્યરચના (થોંગટી) રજૂ થઈ તે પણ મણિપુરી નૃત્યપ્રકારની પરિચાયક પ્રસ્તુતિ હતી. આની સાથે સાથે, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો બન્નેને સમ્મિલિત કરતું ચોલમનૃત્ય કે ઢોલકનૃત્ય પણ આપણને ગમી જાય તેવું હતું. આમ મણિપુરી નૃત્યનાં આ પ્રકારનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ નૃત્યોનો દર્શનીય કાર્યક્રમ અમદાવાદમાં પ્રથમવાર માણવા મળ્યો તેથી પ્રેક્ષકોએ તેને હૃદયપૂર્વક તાલિવાદન દ્વારા બિરદાવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમની પરાકાષ્ઠા રૂપે અંતિમ નૃત્યરચના જે કુચીપુડી નૃત્યની ‘મયૂરકૌતવમ્’ નામક લાક્ષણિક રચના છે અને જે પરંપરા અકાદમીના સુપ્રસિદ્ધ નૃત્યાંગના બેન બીજલ હરિયાએ, ઉત્કૃષ્ટ રીતે, રજૂ કરી હતી, જેણે સૌનાં દિલ જીતી લીધા હતાં અને દર્શકોએ, વિશાળ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત દર્શકોએ આ રચનાને તાળિયોના ગડગડાટથી વધાવી લીધી હતી. આમ આ પ્રશંસનીય યાદગાર, હૃદયાવર્જક ને સંતર્પક કાર્યક્રમ ‘નૃત્યપરંપરા એવં સંસ્કૃતિ મહોત્સવ, ૨૦૧૨’ સુપેરે સાનંદ સંપન્ન થયો હતો. આવા જ હૃદયાવર્જક આગામી કાર્યક્રમોની પ્રતીક્ષા કરીએ.....

अहेवाल :

प्राकृत भाषा के पोषण से साहित्य, संस्कृति और धर्म-दर्शन का पोषण होता है ।

भोगीलाल लहेरचन्द इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलोजी, दिल्ली द्वारा दिनांक २० मई से १० जून, २०१२ तक आयोजित बाईस दिवसीय अखिल भारतीय ग्रीष्मकालीन प्राकृत भाषा एवं साहित्य की चौबीसवीं कार्यशाला के १० जून, २०१२ को आयोजित समापन सत्र में प्रमुख अतिथि के रूप में राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली के कुलपति प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी ने अपने वक्तव्य में कहा कि यह संस्थान देश का गौरव है। प्राकृत भाषा के क्षेत्र में इसका अद्वितीय योगदान है। प्राकृत एवं संस्कृत इन दोनों भाषाओं के एक हजार वर्षों तक के साहचर्य ने इतिहास रचा है। संस्कृत का ज्ञान बिना प्राकृत के अधूरा है और प्राकृत का ज्ञान संस्कृत के बिना अधूरा है। प्राकृत भाषा के पोषण से भारतीय धर्म-दर्शन, संस्कृति और साहित्य का पोषण होता है।

अध्यक्षीय वक्तव्य में आकाशवाणी केन्द्र के महानिदेशक श्री लक्ष्मीशंकर वाजपेयी ने कहा कि प्रत्येक भाषा के साथ उसकी संस्कृति और जीवनमूल्य जुड़े रहते हैं। प्राकृत जब जनभाषा थी और उसका समृद्ध साहित्य है, तो वह प्रचलन से बाहर कैसे और कब हुई, इस पर चिन्तन होना चाहिए। क्योंकि हमारे देश में आज सर्वत्र अंग्रेजी का वर्चस्व बढ़ रहा है, उससे यह भय होना स्वाभाविक है कि इससे हमारी मातृभाषायें, विशेषकर हिन्दी भी कहीं खो न जायें? विशिष्ट अतिथि के रूप में राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली के कुलसचिव प्रो. के. बी. सुब्बारायुडु ने कहा कि प्राकृत नैसर्गिक भाषा है। अतः इसे आम बोलचाल की भाषा बनाने हेतु प्रयास आवश्यक है। छोटे बच्चे अधिकांश प्राकृत शब्द बोलते हैं।

समागत अतिथियों का स्वागत करते हुए संस्थान के उपाध्यक्ष डॉ. जितेन्द्र बी. शाह ने प्राकृत भाषा और साहित्य की व्यापकता और महत्त्व बतलाते हुए कहा कि इस संस्थान से प्राकृत की इस इक्कीस दिवसीय अध्ययनशाला से अब तक हजारों विद्वान लाभान्वित हुए हैं। प्राकृत का समृद्ध साहित्य है। आज भी अनेक अप्रकाशित ग्रन्थ हैं, जिनका सम्पादन, प्रकाशन होना आवश्यक है।

संस्थान के निदेशक प्रो. फूलचन्द जैन प्रेमी ने इस सफल कार्यशाला का अनेक उपलब्धियों से मुक्त विवरण प्रस्तुत करते हुए राष्ट्रीय स्तर पर समृद्ध प्राकृत भाषा एवं सभी विद्याओं से उपलब्ध विशाल साहित्य के अपेक्षित संरक्षण एवं प्रचार-प्रसार की शिथिलता को गम्भीर चिन्ता का विषय बतलाया और इसके समाधान हेतु सामूहिक प्रयासों की आवश्यकता पर बल दिया।

संस्थान के अध्यक्ष श्री राजकुमार जैन ने विजय वल्लभ स्मारक और इस संस्थान का परिचय देते हुए प्राकृत के प्रचार-प्रसार हेतु ऐसी कार्यशालाओं का महत्त्व प्रतिपादित किया।

इस कार्यशाला में विदेश में दक्षिण कोरिया की जोंग जूही ने सस्वर प्राकृत गाथायें सुनायी और बैल्जियम में जैन भट्टारक परम्परा पर शोधकार्यरत श्री टिल्लो जी ने अपने अनुभव सुनाये। अन्य प्रतिभागियों ने अपने अनुभव सुनाते हुए कहा कि प्राकृत भाषा, इसके व्याकरण और साहित्य का जितना ज्ञान हमें इन इक्कीस दिनों में मिला है, उतना अन्यत्र दो-तीन वर्षों में भी सम्भव नहीं था। सभी ने प्राकृत कार्यशाला के सार्थक और सफल आयोजन पर इस संस्थान के प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापित किया।

इस कार्यशाला की एक बड़ी उपलब्धि यह भी रही कि डॉ. श्रीमती इन्दु जैन के अथक प्रयासों से दिनांक ५.६.२०१२ को दिल्ली के डी. डी. भारती चैनल पर ३६ देशों में प्राकृत भाषा पर आधारित 'मेरी

बात' परिचर्चा का सजीव प्रसारण किया गया। एक घण्टे तक सजीव प्रसारित 'मेरी बात' के अन्तर्गत इस परिचर्चा में विषयविशेषज्ञ के रूप में डॉ. जितेन्द्र बी. शाह, प्रो. फूलचन्द्र जैन प्रेमी, प्रो. गोपेश्वर सिंह (दिल्ली विश्वविद्यालय) एवं प्रो. जगताराम भट्टाचार्य के साथ कार्यशाला के समस्त चालीस प्रतिभागी सम्मिलित थे।

दूरदर्शन केन्द्र के इस कार्यक्रम के अधिकारी के कथनानुसार इस महत्वपूर्ण परिचर्चा का राष्ट्रीय स्तर पर आगे भी प्रसारण दूरदर्शन के राष्ट्रीय चैनल तथा डी. डी. भारती पर कई बार दुहराया जायगा। आठ जून को आकाशवाणी से भी संस्थान के निदेशक प्रो. फूलचन्द्र जैन प्रेमी का इस प्राकृत कार्यशाला के उद्देश्यों आदि पर आधारित साक्षात्कार तथा इस कार्यशाला के समाचार प्रसारित हुए।

समापन कार्यक्रम का शुभारम्भ उड़ीसा के प्रतिभागी विद्वान् श्री नित्यानन्दजी एवं कोरिया की सुश्री जूही के प्राकृत तथा डॉ. अरिहन्त कुमार जैन के पौराणिक मंगलाचरण से हुआ। श्रीमती डॉ. इन्दु जैन ने भी सस्वर प्राकृत गाथाओं का पाठ प्रस्तुत किया। धन्यवाद ज्ञापित करते हुए संस्थान के उपाध्यक्ष डॉ. धनेश जैन ने कहा कि प्राकृत भाषा और साहित्य के अध्ययन को बढ़ावा मिलना-आज की प्रमुख आवश्यकता है।

समारोह का संयोजन संस्थान के निदेशक प्रो. फूलचन्द्र जैन प्रेमी ने किया। इस कार्यक्रम में अनेक शिक्षा संस्थानों के विद्वान्, संस्थान और स्मारक के माननीय ट्रस्टीगण, पदाधिकारियों की सराहनीय उपस्थिति रही। अपने देश के बारह प्रान्तों एवं विदेशों से प्राकृत का अध्ययन करने आये सभी सफल चालीस प्रतिभागियों को मुख्य अतिथि प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी ने प्रमाणपत्र और एलीमेन्ट्री तथा एडवांस्ड प्राकृत पाठ्यक्रम के सर्वोच्च अंक प्राप्त तीन-तीन पुरस्कृत विद्वान् प्रतिभागियों को पुरस्कार और प्रमाणपत्र प्रदान किये।

प्रेषक :

प्रो. फूलचन्द्र जैन प्रेमी

निदेशक, बी. एल. इन्स्टीट्यूट ऑफ इण्डोलोजी, जैन मंदिर कैम्पस,
२०वां किमी. जी. टी. करनाल रोड, पोस्ट अलीपुर, दिल्ली ११००३६
फ़ोन : ०११.२७२०२०६५, २७२०६६३०, मो. ०९८६८८८३६४८

Priceless Treasure for Younger Generation : Hindu Womahood

Dr. Rasesh Jamindar

Heroism is something to be viewed in real perspective, irrespective of Genderhood. Every age needs a hero. Heroes speak to us sometime directly but often indirectly through their valours, rituals, softness of compassion, toughness of courage, divine devotion et cetera. Often they speak volumes with a single action. They are the persons who make the news and are larger than life. They show a fascinating hold on the average person of the society and continue to exercise a fascination on the world. They are the ones who used their moral authority, sense of righteousness and moral outrage to change a system of social interaction. They are people of action who think great thoughts, have nerves of steel or who make personal sacrifices to change the dormant phases of life. They come from all walks of life, from all around the world who through wars, politics, letters, devotion, music, science to change our lives. They inspire us to be like them, to follow them, to act like them and ultimately respect them even if we do not always agree with them for their preaching and doings. Hence, we hold up heroes as role-models for our childrens, models of what we want them to be like and more so, now we want them to act. They are all heroes in every sense of the word.

This brief preamble is to make known to readers about what is there in store of the book* under our review. In this book there are profiles of nearly 50 woman-heroes, many of them are household names, recognised immediately for their presence on the world-stage and for their accomplishments. A very few of them are not household names, but their acts certainly inspire us very minutely. Many of them are from earlier generations, but without them, the lives that our generation has lived would have been significantly different. Whatever you think of a hero, you will find this collection with interest, entertainment and fun. Any of these profiles will vehemently inspire one's to take some actions to develop a great idea of your own and in turn will certainly strengthen the spiritualism of our society. After all, this is not a book for coffee-table lovers, but for real people and read events for societal welfare. They are our heroes not just because they are the first women to sit on ideal position but as much for their fairness, personal integrity and preoccupation for the growth of the religious spiritualism, strengthening the tradition and culture of our society and more so for awakening the dormant values reside in our lives.

This book from the astute pen of Sādhū Mukundcharandas is divided into 6 parts, each carries odd numbers of profiles, and 6 appendices followed by fourpages

* *Hindu Womanhood* by Sadhu Mukundcharandas and published by Swāminārāyan Aksharpiṭh, Amdāvād 380004, December 2011; Rs. 120/- pp. 246+26+84 coloured Photographs + 47 maps showing the places of births.

Glossary, equal pages of Bibliography and eleven-pages of Index. Part one of this book, titled as *Stateswomen*, carries the profiles of 5 queens : Veerā, the queen of Chittor; Karmādevī, the queen of Mewār; Ahalyābai, the queen of Indore; Chennammā, the queen of Keladi and Lakshmibai, the queen of Jhansi. Second part discusses the lives of 5 *mothers* of erstwhile personalities of their own times. They are : Sati Madālsā, queen of the king Rutudhwaj of Kashi, Maināvati, the mother of king Gopichand of Bengal; Jijābāi, queen mother of Shivāji, Kānubāi, mother of a potter named Pitāambar Jethwā; Diwalibā, the mother of His Holiness Pramukh Swami Mahārāj. The third part includes the spiritual lives of fourteen *Satīs and Pativratās* as its title. They are : Sitā, Urmilā, Shabari, Sati Anasūyā, Sati Sāvitrī, Bhāmtī, Rāṇakdevī, Jasmā Oḍaṇ, Lālbā, Chanchalkumārī, Padminī, Tānā and Riri Mehta, Rupālī and Sundari. Part Four, entitled as *Brahmavādinīs and Rishikās*, introduces us profiles of Gārgī and Maitreyī alongwith lives of some Rishikās of Vedic texts and et al. The fifth part helps to know some *devotees and mystics*. They are : Gopis, women devotees of Lord Krushṇa; Mirābāi, the queen of Chittor; Āndāl, the female Ālwār; Gauribāi, sincere devotion to Paramātmā and Gangā Sati, the mystic poet. The last part, i.e. the sixth one, is the largest one as it gives the profiles of fifteen devotees of the *Swāminārāyan Sampradāya*. They include : Bhaktimātā, the mother of Bhagwan Swaminārāyan; Sākarba, the mother of Aksharbrahman Gunātītānand Swami; Jayā and Lalitā, the Kathi Princesses of Gadhadā; Kushalkunvarbā, the queen mother of Dharampur; Rūḍibāi; the low varṇa female devotee; Zamkubā, the queen of Udaipur; Meenbāi, the queen of Kariyānā; Rukmaibāi, spiritually enlightened Sāṁkhya-yogini; Rāmbāi, the profound devotee; Kaḍvibāi, the Sāṁkhya-yogini; Rājibāi, a staunch devotee; Jānbāi, the follower; Nāthibāi, Gaṇikā of Jetpur; Vajibā, sincere devotee; Keshābā, the queen mother of Devaliyā. In this last part, the last two chapters deal with the women devotees of north Gujarat and women who experienced Samādhi in the 20th century.

There are 6 appendices : (1) Vratas observed by Hindu women and girls; (2) Womanhood in Sanātan Dharma's Shāstras; (3) List of Rishikās; (4) Attukal Pongal - The largest religious festival in the world celebrated by women; (5) A married woman's 16 ornaments (Shaṇagār); (6) Daily rituals and seasonal festivals of Hindu women (Photo-Gallery).

Looking and viewing through this book, one gets the invaluable treasure of the Bhakti and Shakti of women. The perusal of it also helps us to understand more than fifty greatest women heroes, who changed the society and charged with spiritual devotion and dignity of valour. First and foremost, many of these women were nation builder, used their moral authority for the welfare of the society they came from and community they lived in. In short, this book brings to our knowledge some unusual and unique gesture and more so some rare examples of womanhood in a vivid manner. No doubt, this is a work of original and thought provoking research on some enigmatic and unique divine spirit of womanhood. Here we do find the author's painstaking efforts to expose the talented life-line and instant activeness of those women who were otherwise not known to us. Author's presentation is very lucid and it is written in chaste English. It certainly goes without

saying that each chapter of this book has to offer us specific valour of each one of them either in the field of religion, spirit, righteousness, politics, administration, motherhood et cetera.

The author himself has summed up about his book in these words : Parts 1 to 6 collectively depict the profound virtues embodied by the women of Bharatvarsha, such as statesmanship, valour, grit, purity, fidelity, simplicity, austerity, humility, teaching spiritual samskāras to their offspring and sublime devotion to the spiritual guru and Paramātmā. Of course, the reviewer of this book after going through this book minutely unhesitatingly agrees with the author's submission - as all these women, effectively presented, were achievers in their times and had excelled in supreme sacrifice.

Reviews of some eminent women dignitaries, included in this book are most commendable. They are : It is a book every Indian woman must read to know about the greatness of our ancient Indian women in different fields. (DR-Sarojini Varadappan). On reading Hindu Womanhood, the lives of women in society will gain fresh enthusiasm and insight about Hindu women of India. (DR. Annapurna Arya). The author has rightly pointed out that women's equality to men is not just a new concept. It existed from early times when women had an elevated status by spiritual attainment and deeds. (Lakshmi Sundaram). Hindu Womanhood is thus a timely publication. It is indeed a priceless gift for our younger generation growing up to adulthood in the 21st century. (DR. Prema Nandakumar). The presentation of different dimensions of Hindu womanhood ranging from states women to mystics and women devotees of the Swaminarayan Sampradaya has been a great idea to showcase different attributes and dimensions for emulation. (Jayanti S. Ravi). The role and contributions of women, be it as ruler, teacher, mother, saint, devotee, wife, daughter, sister was difficult to be assessed, evaluated and penned down. The writer has successfully completed the herculean task to project Indian women as the greatest personalities and to reveal their virtues to dispel a number of apprehensions about their being superstitious, conservative, veiled and self-centred. (Sheila Dixit). The Kaleidoscope of women personalities, exercising leadership, self-mastery and classical spiritual wisdom, transcends all stereotypes and established that Hinduism does indeed empower women. The book expounds values that today's women can emulate for their own modern day success in the home, marriage, family and workspace. Let us also not dismiss the role this book plays in re-igniting a new generation of Hindu Yuvatis as they re-discover their ancient Hindu roots and cultural identity. (Anjna Makan).

Having had some commendable opinions from varied personalities across our country as mentioned just now, do we need any more words to add them ? No. And that is what this readable book gives us many interesting insights in the lives of our greatest women personalities. The author, Sādhu Mukundcharandas, certainly deserves our heartfelt congratulations for offering such a valued book. Swaminarayan Aksharpathi also deserves our commendable good wishes for this publication, which is no doubt nice in printing, excellent in coloured photographs and flawless approach. Photographs add visual approach to this book. Astu. 10.3.2012

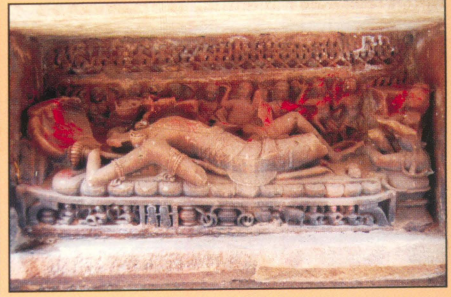
(જુઓ : નવીનચંદ્ર પારેખનો લેખ)

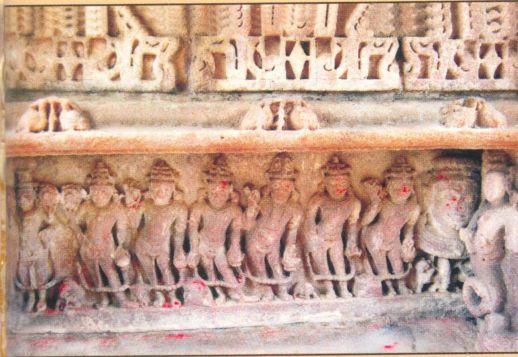
દશાવતારમાં બુદ્ધ અને કલ્કી

અદિતી અને શીતળા માતા

શેષશાયી વિષ્ણુ

સાસુની વાવમાં નવગ્રહનો પટ્ટ

ગણેશ

કુંડ

સમૂહમાં ઉપસ્થિત મહાનુભાવો સાથે કલાકારો. (જુઓ : અમૃત ઉપાધ્યાયનો લેખ)

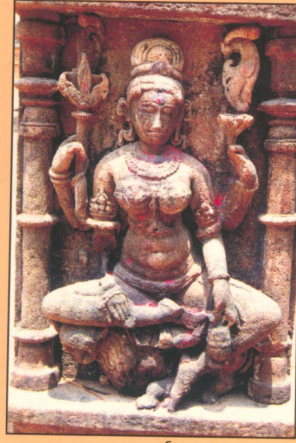
(જુઓ : નવીનચંદ્ર પારેખનો લેખ)

બ્રહ્માજી

મહિષાસુરમર્દિની

દુર્ગા

કાર્તિકેય

પરંપરા એકેડેમીની વિદ્યાર્થીનીઓ અહીં ભરતનાટ્યમ શૈલીની પ્રારંભિક કૃતિ રજૂ કરી રહી છે.
(જુઓ : અમૃત ઉપાધ્યાયનો લેખ)

અમદાવાદમાં જવલ્લે જ જોવા મળતા વિશિષ્ટ મહિપુરી નૃત્યનું અનોખું દૃશ્ય-કલકત્તાથી પધારેલાં નૃત્યાંગના પોશાલી ચેટર્જી તેમના સહયોગી નૃત્યવૃંદ સાથે દેખાય છે.
(જુઓ : અમૃત ઉપાધ્યાયનો લેખ)

